

SVENSKA
LINNÉSÄLLSKAPETS
ÅRSSKRIFT
ÅRGÅNG 2017

SVENSKA
LINNÉSÄLLSKAPETS
ÅRSSKRIFT
ÅRGÅNG 2017

YEARBOOK OF THE
SWEDISH LINNAEUS SOCIETY

UPPSALA 2017

REDAKTÖR
GUNNAR BROBERG
LUND

BITRÄDANDE REDAKTÖR
DAVID DUNÉR
LUND

*Svenska Linnésällskapet stiftades den 23 maj 1917
och dess årsskrift utkom första gången 1918*
ISSN 0375-2038

Printed in Sweden by
Exakta, Malmö 2017

INNEHÅLL

HANNA HODACS, Linneansk naturalhistoria på marknaden – materialitet, handel och förändring	7
ANNIKA WINDAHL PONTÉN & ROGER TALLROTH, ”Beständigt menuett och polska”. Om musik och dans i familjen Linné	47
ANN-MARI JÖNSSON, Linnés längtan efter hembygden. Zoëgas, Fabricius’ och Kuhns besök på Stenbrohult den 12 juli 1764	69
INGVAR KÄRNEFELT, Pehr Kalms förlorade världar. Upptäcktsfärder i koloniala Amerika och den Nya världen	95
HELENA BACKMAN, Ett bokbyte över gränserna. Andreas Kallström som kommissionär åt bröderna Bergius på 1760-talet	113
INGVAR SVANBERG, Äldre tids kaninhållning i Sverige	125

Smärre meddelanden

Recensioner och anmälningar	147
Förlinneanskt • Winstrups växter (David Dunér)	147
Linneana • Hundragradigt intressant; En mångsidig biskop (Gunnar Broberg)	148
Linneaner • Resesouvenirer (David Dunér); Linneanska textilier (Annik Windahl Pontén)	149
Varia • Trädgårdsregler (Åsa Ahrlund); Doftrikt; Ljus i mörkret (Gunnar Broberg); Fåglar i svensk poesi; Lustresor; Frusna ögonblick (David Dunér); Hushållsskötsel enligt Broocman (Jimmy Jönsson); Isbjörnens kulturhistoria; Amerikanska valben; Djurslagsmål; Djurparker och menagerier (Ingvar Svanberg)	153
Notiser och meddelanden • Smått och gott; Ur medieflödet (Gunnar Broberg); Addition (Roland Moberg); Skånska Linnésällskapet (Christer Hjort); Linnés vänner (Ingvar Svanberg); Inger Estham (Bengt Jonsell & Eva Willén)	166

Svenska Linnésällskapets egna angelägenheter

Svenska Linnésällskapets verksamhetsberättelse 2016	175
Svenska Linnésällskapets styrelse 2017	177

HANNA HODACS

Linneansk naturalhistoria på marknaden

Materialitet, handel och förändring

Tusentals torkade, konserverade växter, fiskar, insekter, snäckor och mineraliestuffer korsade Nordsjön 1784. Tillsammans med manuskript, böcker och brev utgjorde de huvuddelen av Carl von Linnés vetenskapliga samlingar. Uppköpta av den unge engelske naturalhistorikern James Edward Smith var samlingarna på väg mot London.¹ Än i dag är London deras hemort, samlingarna ägs numera som bekant av Linnean Society of London, med adress Burlington House, Piccadilly.

Den fortsatta historien om Linnés samlingar är bitvis välkänd. De har blivit noggrant konserverade och varsamt omhändertagna i London och många naturalier har blivit utsedda till holotyper; de representerar sina respektive arter och används än i dag som referensmaterial i arbetet med att kartlägga vår jords natur.² Samlingens vetenskapliga betydelse speglar naturligtvis Linnés taxonomiska insatser, inte minst hans uppfinning av de binära namnen, som först applicerades på växter och som introducerades inför en internationell publik i hans globala flora, *Species plantarum*, utgiven 1753.

Den linneanska samlingens betydelse i dagens taxonomiska arbete är välkänd, kanske till en sådan grad att vi förbisett att samma samling också har en ekonomisk historia som har fått mycket mindre uppmärksamhet trots att även den kan belysa den vetenskapliga utvecklingen. Även om det pris som Smith betalade Linnés arvingar, nämligen 1 088 pund och 5 shillings, inklusive 50 pund för transporten, är känt har det hitintills inte gjorts något försök att studera omlokalisering av den linneanska samlingen i ljuset av den europeiska marknaden för naturalhistoriska specimen och samlingar under slutet på 1700-talet. Det har också ställts få frågor om hur handeln kom att påverka den taxonomiska dimensionen av hur samlingar byggdes upp under 1700-talet. Genom att fokusera på handel, materialitet och konsumtionskultur är syftet med denna artikel att bidra med nya perspektiv med vars hjälp

vi kan förstå förhistorien till Linnés centrala ställning i modern taxonomi. Diskussionen i artikeln består av tre delar. Uppskattningar av det monetära värdet av Linnés samlingar före Smiths köp kommer att kartläggas först. Därefter fokuseras på den materiella dimensionen, främst aspekter som rör konservering, presentation och mode. Londons roll som hemvist för samlingar med linneansk proveniens och vad det säger oss om hur man började se på naturalhistoriens historia och framtid kommer också avhandlas. Slutligen behandlas marknaden för naturalier i nordvästra Europa, framförallt i Amsterdam och London, men också vad auktionskataloger och lottbeskrivningar kan berätta om hur handel och vetenskap utvecklades tillsammans.

Linneansk värdestegring

Man kunde bli rik på att samla naturalhistoria och redan tidigt var Linné inställd på att tjäna pengar. År 1746 förklarade han sig villig att donera sina "herbarier, stenar, *bibliotheca botanica* och andra naturalier" till "Akademin" i utbyte mot en årlig pension på 100 dukater.³ Förmodligen var det Kungliga vetenskapsakademien i Stockholm, grundad bara några år tidigare som tänktes härbärgera samlingarna. Med tanke på att Linné hade ytterligare trettiofå år kvar att leva hade erbjudandet – om det hade blivit accepterat – inneburit en kostnad på 3 200 dukater för akademien, en betydande summa på den tiden. Konverterar vi det till brittiska pund med de växelkurser som gällde 1746 så motsvarade summan 1 421 pund.⁴ Hur allvarligt menat Linnés erbjudande var är svårt att bedöma men summan är intressant eftersom den är en av de tidigaste uppskattningarna av hur mycket Linné ansåg sina samlingar var värda.

Flera prislappar sattes på samlingarna som naturligtvis växte med tiden. Ett märkesår är 1778, Linné hade gått bort och dödsboet skulle upptecknas och värderas. Arvingarna var Linnés närmaste familj, hans maka Sara Elisabeth, född Moræa, och döttrarna Elisabeth Christina, Sara Christina och Sofia, samt sonen Carl. Linnés hela dödsbo värderades till 11 000 riksdaler banco motsvarande 2 786 pund (1778 års växelkurs) men det var förmodligen en underskattning, något som var vanligt på den tiden. Hammarbyfastigheten, Linnés sommarbostad, och hans andra markinnehav representerade lite mindre än hälften av arvet. Det tillsammans med mycket av lösegendomen

föll på hustrun Sara Elisabeths lott. Undantaget här var Linnés vetenskapliga egendom, hans samlingar av naturalier, böcker och manuskript. Denna del av arvet skulle Linnés barn få.⁵ Historien om hur mer precist arvet skulle fördelas belyser en rad frågor som berör det monetära värdet på samlingarna, konflikter inom familjen, men också hur professionellt kapital reproducerades med hjälp av samlingar i dåtidens samhälle.

Det fanns till exempel två olika naturalhistoriska bibliotek, ett i Hammarby och ett i Uppsalabostaden. Linnés son ärvde det ena av biblioteken medan döttrar ärvde det andra tillsammans. Naturaliesamlingarna blev också uppdelade i två delar: döttrarna tilldelades vad som då ibland refererades till som ett herbarium ibland två, medan sonen fick resten av samlingarna vilka i huvudsak bestod av snäckor, mineralier och insekter.⁶ Fördelningen avspeglade schismen som uppstått mellan Linné den yngre och resten av familjen, men också faderns intention att fördela arvet rättvist. En skrivelse från 1769 belyser hur Linné den äldre resonerade; döttrarnas arvslott, det värdefulla herbariet motsvarande mindre än vad sonen skulle ärva eftersom hans lott bestod av biblioteket (då alltså ännu inte uppdelat i två) samt faderns professur, något som skulle försörja sonen under återstoden av hans liv. Döttrarnas arv, herbarierna, var dock inte tänkta att stanna i familjen, Linné förutsatte att de skulle "säljas till högstbjudande", helst till Uppsala universitet.⁷ I ett dokument från 1776 med titeln "Rop ur grafwen till min i tiden kiära Hustru" beskriver Linné de två herbarierna som sitt "största arbete". De var "Owärderlige i sig sielfwe, med tiden mer och mer begiärlige. Äro de största werlden någonsin sett". Hans råd till sin familj var att *inte* sälja dem "under 1000 ducats specie".⁸

Herbarierna var alltså värdefullast, men hur värderades de andra delarna av Linnés samlingar? Uppgifterna skiftar över tid. Omkring 1764/1765 angav Linné att hans samlingar av insekter, amfibier och mineral var värda 10 000 daler kopparmynt var och en för sig, motsvarande 109 pund per styck (enligt 1764/1765 års växelkurser). I samma dokument uppskattar han också värdet på herbariet (här i singular) till 50 000 daler kopparmynt, vilket i brittisk valuta motsvarade 543 pund.⁹ Drygt tio år senare, i dokumentet "Rop ur grafwen till min i tiden kiära Hustru" beräknar Linné att hans bibliotek var värt 3 000 "dlr" (antagligen daler kopparmynt) vilket då motsvarade 42 pund (1776 års växelkurser). Medan han i samma dokument även omnämner de andra samlingarna, "Stenskåpet", "Insect-skåpet" och "Snäckskåpet", anger han här bara värdet på det senare, vilket han uppskattar till "12 000 dlr" (förmodligen

Linnés herbarieskåp och insektsskåp, Linnémuseet, Uppsala. Foto: Åke E:son Lindman.

daler kopparmynt), då motsvarande 169 pund.¹⁰ I bouppteckningen från 1778, i den del som listar det vetenskapliga arvet, återfinns bara en värdering, den gäller biblioteket, vilket uppskattas vara värt 166 riksdaler banco, motsvarande 42 pund samma år. Naturaliesamlingarna ansågs vara för svåra att uppskatta värdet på, varför de lämnades därhän.¹¹

Vad kan utvecklingen efter Linnés död förtälja om samlingarnas uppskattade alternativt reella värde? I strid mot den avlidnes vilja tog Linnés son de två herbarierna i besittning. Systrarna fick i gengäld sonens del av avkastningen från de två gårdarna i Hubby som Gustav III hade donerat till familjen. Värdet på denna avkastning uppskattades till 2 000 daler kopparmynt, därtill skulle brodern betala sina systrar motsvarande 6 000 daler kopparmynt.¹² Strax efter denna överenskommelse kom nyheten att Joseph Banks var beredd att betala upp till 1 200 pund för Linnés vetenskapliga kvarlåtenskap, motsvarande mer än tio gånger så mycket som Linné den yngre just lagt ut.¹³ Det var Lars Montin som avsiktligt skulle ha fördröjt nyheten om Banks erbjudande för att hjälpa Linné den yngre att säkra hela faderns vetenskapliga arv. Montin

var en Linnélärjunge, provinsialläkare i Halmstad, tillika morbror till Jonas Carlsson Dryander, Banks bibliotekarie. Montin var också en storsamlare av naturalia, och han hade utlovats dubletter ur Linnés samlingar för den fördröjning han åstadkommit, ett löfte som den yngre Linné kom att ha svårt att hålla.¹⁴

När familjen Linné kommit överens ville sonen så snart som möjligt flytta alla samlingar från Hammarby till Uppsala. En anledning var att han ville förhindra att hans mor och systrar skulle dra sig ur överenskommelsen då de fick kännedom om Banks ”grymma erbjudande”.¹⁵ Det kan också anses troligt att sonen i viss mån kände sig berättigad att ta över faderns samlingar. Lärda familjers hushåll hade ofta en intern kunskapsreproducerande roll i tidigmodern tid; bibliotek, naturaliesamlingar och instrument behölls inte sällan inom samma familj i flera släktled.¹⁶ Linné antyder flera gånger att han också kunde tänka sig en motsvarande ordning. Även om han var ovillig att låta sonen ärva herbarierna så kunde han tänka sig att en botaniskt sinnad svärson skulle sysselsätta sig med dem.¹⁷ Då demonstratortjänsten vid Botaniska trädgården i Uppsala skulle tillsättas – det var långt innan det skar sig mellan den äldre och yngre Linné – så var det just sonens tillgång till faderns samlingar och bibliotek som Linné hänvisade till när han argumenterade för att sonen skulle få tjänsten.¹⁸ Viktigt att beakta här är att samlingar också var pedagogiska tillgångar, viktiga för dem som ville locka till sig studenter, inte minst för den privata undervisningen som gav universitetsprofessorerna lukrativa sidoinkomster. Linnés lärare i Lund, Kilian Stobaeus, gav till exempel sina elever tillgång till sina samlingar i utbildningssyfte.¹⁹ Likaså använde Linné sina samlingar då han undervisade och museet han lät bygga på Hammarby var möblerat med pulpet och bänkar för elever att sitta på.²⁰

Vi bör alltså förstå sonens övertagande av sin faders samlingar i ljuset av dennes behov att säkra resurser centrala för sin egen framtida karriär och inkomst som lärare och författare. Linné den yngre behövde sin fars samlingar för att kunna bedriva vetenskapligt arbete, för att undervisa och skriva böcker, inklusive publicera nya utgåvor av sin fars verk.²¹ Redan innan han köpte ut sina systrar från det vetenskapliga arvet efter fadern hade han börjat bygga upp egna kollektioner av specimen, något som också visar hans ambition att göra egen karriär som naturalhistoriker. Efter köpet av sin fars herbarier planerade han att sälja sitt växtmaterial. I ett brev till Abraham Bäck, faderns bästa vän, anförtror han Bäck att han hoppades kunna få ”8 000 dlr” för samlingen (förmodligen daler kopparmynt, motsvarande 113 pund enligt 1778

års växelkurser).²² Återigen, samlingar gick att konvertera till reda pengar, och vice versa med pengar kunde man köpa sig samlingar. Det är dock i sammanhanget också viktigt att understryka att samlingarna som både den yngre och den äldre Linné genererat var resultatet av ett gåvoutbytessystem som sträckte sig över Atlanten och inom Eurasien. Gåvor ersatte kontanter i detta system. Som Linné förklarade för Abraham Bäck var sällsynta växter bättre än ”dukater” i utbytet mellan naturalhistoriker.²³ Linné den yngre planerade ju som sagt också att betala Montin med dubletter från sin fars samlingar, i gengäld mot att han avsiktligt fördröjde nyheten om Banks erbjudande, något som också antyder vilken central roll gåvoekonomin naturalhistoriker emellan spelade.

Det var först efter Linné den yngres död, fem år efter faderns, som Linnésamlingen såldes till Smith och skeppades till London. Bouppteckningen efter sonen var mindre summarisk än den efter fadern. Värdet på biblioteket uppskattades till 500 riksdaler specie medan värdet på de övriga samlingarna angavs till 666 riksdaler specie, motsvarande 131 respektive 174 pund enligt 1783 års valutakurser.²⁴ Smith betalade sammanlagt 4 150 riksdaler specie eller 1 084 brittiska pund för samlingarna, alltså mer än tre och en halv gånger det uppskattade värdet enligt bouppteckningen efter Linné den yngre.²⁵

Historien om hur Smith blev ägare till de linneanska samlingarna och den reaktion som köpet väckte har återberättats många gånger.²⁶ Avtalet slöts snabbt, något som förhindrade ett större antal potentiella svenska eller andra utländska spekulanter från att bjuda över, även om de som faktiskt erbjöds möjligheten att matcha Smiths bud var ovilliga att göra så.²⁷ Genom att köpa samlingen skapade sig Smith en plattform på vilken han byggde sin karriär som naturalhistoriker. Han var den äldste sonen från en nonkonformistisk familj och Smiths far hade gjort sig en förmögenhet på ullhandel. Det var i Edinburgh, som medicinstudent, som Smith kom i kontakt med linneansk taxonomi. Han kom dock aldrig att praktisera medicin. I stället ägnade han sitt liv åt naturalhistoria. Efter det att Smith köpte de linneanska samlingarna, valdes han in i Royal Society. Han begav sig också ut på en grand tour i Europa. Väl tillbaka blev Smith ordförande i det nyligen bildade Linnean Society, en position som han kom att behålla i fyrtio år fram till sin död 1828. Ovan nämnde Dryander blev sällskapet bibliotekarie och Banks en av dess hedersmedlemmar. De naturalhistoriska resurserna öppnade dörrarna till det engelska samhällets yppersta elit. I början av 1790-talet ombads Smith att organisera det kungliga herbariet, och han fick också lära ut zoologi och botanik

Linnés herbarium, The Linnean Society, London. Glaspositiv ur en samling skioptikonbilder som använts av överbibliotekarie Johan Markus Hulth, en av grundarna av Svenska Linnésällskapet. Foto: Upplandsmuseet, Uppsala.

till drottning Charlotte och hennes döttrar. Smiths ställning i samhällseliten bekräftades 1814 när han adlades. Under andra hälften av 1790-talet flyttade Smith till Norwich och han tog samlingarna med sig. Därefter spenderade bara några månader varje år i London.²⁸

För Smith som var runt 25 år då han tog de linneanska samlingarna i besittning, var naturligtvis den framtida karriären fortfarande oviss. Brevväxlingar mellan Smith och hans far antyder att man var medveten om vilka ekonomiska och sociala konsekvenser inköpet av samlingarna skulle få. Fadern, som inledningsvis förhöll sig skeptisk till planen, insåg att samlingarna behövde ramas in på rätt sätt. Det skulle krävas ett både stort och elegant hus för att härbärgera en så stor samling på lämpligt sätt framhöll han.²⁹ Många frågor som rörde köpet diskuterades brevlades. Det handlade inte bara om vetenskap. Värdet

på enskilda delar av samlingen, främst på det omfattande biblioteket som innehöll värdefulla och sällsynta volymer, lyftes också fram.³⁰ Det är också värt att notera att Smith inte behöll alla samlingar, bland annat sålde han vidare Linnés mineraliesamling och dess skåp. Innan mineralsamlingen lämnade Sverige bestod den av 2 424 stuffer. Försäljningen av dessa i London inbragte lite mer än 71 pund till Smith.³¹ När Smith dog såldes de linneanska samlingarna till sin nuvarande ägare Linnean Society of London. De zoologiska och botaniska delarna, manuskripten, breven och biblioteket kom att betinga ett pris på 4 488 pund, nästan fem gånger det pris som Smith hade betalat Linné den yngres efterlevande familj 1784.³² Köpet innebar också att samlingarnas status förändrades. De gick från att vara privat till institutionell egendom.

Tabell 1. Värdet på hela eller delar av Linnés samlingar mellan 1746 och 1835, baserat på uppskattningar av värdet, gjorda anbud eller priser vid betalning.

<i>År</i>	<i>Pris</i>	<i>Brittiska pund</i>	<i>Källa</i>
1746	100 dukater årligen	£ 47	Uppskattning av Linné
1764/1765	80 000 daler kopparmynt	£ 870	Uppskattning av Linné
1776	15 000 daler kopparmynt och 1 000 dukater	£ 709	Uppskattning av Linné
1778	444 riksdaler (eller 8 000 daler kopparmynt)	£ 113	Pris betalt av Linné den yngre
1778	1 200 pund sterling	£ 1 200	Bud av Joseph Banks
1784	4 159 riksdaler specie	£ 1 084	Pris betalt av James Ed- ward Smith
1829/1835	4 488 pund sterling	£ 4 488	Pris betalt av Linnean Society of London

Tabell 1 sammanfattar det fluktuerade värdet på Linnés samlingar – vad säger den oss? Om vi börjar med den övre delen av tabellen som beskriver den svenska prisutvecklingen innan Linné och hans son gick bort är det värt att understryka att summorna ska tas med en nypa salt. Jämna nummer och priser i dukater antyder värdeuppskattningar som i viss mån är gripna ur luften. De kan också läsas som symboliska summor snarare än som marknadsvärderingar.³³ Enligt Yngve Löwegren speglar inte heller det värde som Linné tillskrev sina samlingar vid mitten av 1760-talet den samtida inhemska prisnedgången på naturalhistoriskt material.³⁴ En annan aspekt som tabellen *inte* belyser är hur de olika delarna av samlingarna värderades sinsemellan.

Svea folkkalender 1858.

Som framkom ovan så uppskattades värdet på biblioteket, snäckorna och herbariet regelbundet medan andra delar av samlingarna förbigicks. Vad tabellen dock tydliggör är skillnader mellan hur man i Sverige och England värderade naturalhistoriska samlingar under slutet på 1700-talet. Köpare i London var beredda att betala ett betydligt högre pris än vad Linné och hans kvarlevande familj verkar ha förutsett att samlingarna var värda.

Det förändrade prisläget på naturalhistoriska samlingar i Sverige, prisskillnader mellan Sverige och England och vad det kan berätta om Londons uppgång som en central marknad för naturalier kommer att diskuteras mer i detalj nedan. Först ska det dock handla om aspekter som förklarar prisskillnader mellan olika typer av naturalhistoriska specimen och samlingar, men också relationen mellan konservering, ordning, monetärt värde och historieskrivning.

Damm, mode och ordning

Naturalier kunde bevisligen konverteras till pengar, men lika lätt också förvandlas till damm. Tidigmoderna samlingars historia handlar i mångt och mycket om materiellt förfall. Även de linneanska samlingarna var hotade. Det var inte bara oro för att hans mor och systrar skulle dra sig ur deras över-

enskommelse som fick Linné den yngre att så snabbt som möjligt vilja flytta faderns samlingar från Hammarby till sig i Uppsala. Sonen var också angelägen om att skydda samlingarna från insektsangrepp och mögel.³⁵ Linné hade byggt ett speciellt museum för sina naturalier på Hammarby, på ett säkert avstånd från Uppsala och eventuella stadsbränder. Museet var ändamålsenligt men Linné den yngres brev vittnar om problem med fukt.³⁶ Att mal tidigt utgjorde ett hot förstår man av Linné den äldres brev, något som möjligen förklarar varför han avstod från att uppskatta värdet på sin insektssamling år 1776.³⁷ Att skadeinsekter uppfattades som ett reellt hot blir också uppenbart i överläggningarna mellan Smith och familjen Linné. Olof Acrel, som var utsedd av representera Linnéfamiljen vid försäljningen fick till exempel personligen intyga att herbariet inte var angripet av mal.³⁸

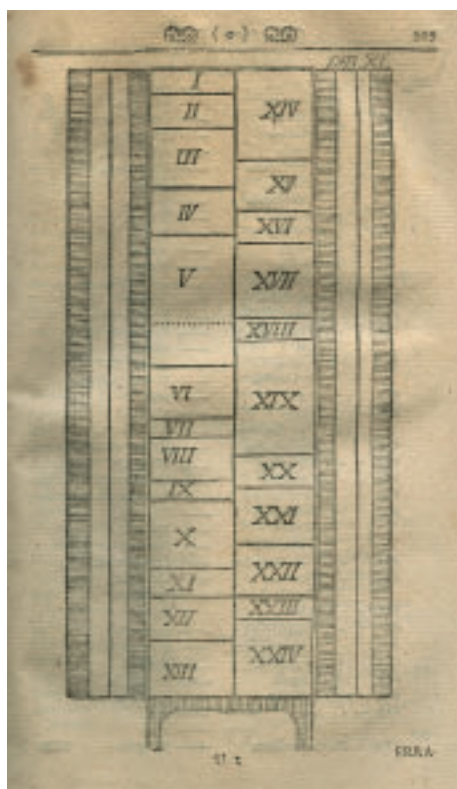
Enligt vissa bedömare misskötte Uppsala universitet sin uppgift som värd för naturalhistoriska samlingar. Yngve Löwegren som uppmärksammat hur universitetet lät Carl Peter Thunbergs samlingar förfalla – resultatet av Thunbergs resor i Asien och Afrika – drog slutsatsen att man kan ”inte vara annat än glad över, att de Linnéanska försålles till England”.³⁹ Olika typer av specimen var dock olika känsliga för tidens tand något som också påverkade deras uppskattade värde. Medan mal hotade Linnés insektssamling, något som vi kan anta försvårade en uppskattning av dess värde, var snäcksamlingen uppenbarligen lättare att sätta en prislapp på. Här måste vi beakta materiella förklaringar. Som Peter Dance har påpekat är det kombinationen av beständighet och skönhet som förklarar varför snäckor spelat en prominent roll i handeln med naturalier.⁴⁰ För att förstå de linneanska samlingarnas ekonomiska historia måste vi alltså beakta dess materialitet, men också relationen mellan konservering, presentation, ordning *och* värde mer ingående.

Konservering var och är en viktig aspekt av naturalhistorien; den har en historia som löper parallellt med samlandets historia.⁴¹ Kunskapen om hur man bevarade organiskt material cirkulerade mellan naturalhistoriker. Linné lärde sig förmodligen konsten att stoppa upp fåglar av Olof Rudbeck den yngre. Det var en färdighet som kom till nytta när den unge Linné begav sig till Lappland.⁴² Konservering var inte billigt. Zoologiska specimen bevarades ofta i kostsamma glasburkar och flaskor fyllda med alkohol, något som också var dyrt. Kondensationen betydde att dessa behållare behövde fyllas på regelbundet. Som Löwegren har noterat donerade Linné gärna objekt som krävde dyr skötsel till universitetet medan han behöll exemplar som var lättare att lagra och billigare att bibehålla.⁴³

Ett annat sätt att skydda naturalier mot damm och insekter var att förvara dem i specialdesignade lådor och möbler. Den ofta höga nivån av hantverksskicklighet och dyra material som till exempel exotiska träslag, som ”cypressträ från Ost-Indien”, ek och valnöt och sidentygsvaddering, vittnar om att man var beredd att lägga ned mycket pengar på inramningen.⁴⁴ Naturalhistoria blev på så sätt en del i ett mode – något man konsumerade. Som Bettina Dietz och Thomas Nutz har framhållit så styrde ofta estetiska övervägande presentationen av naturalhistoriska samlingar i det modemedvetna Paris. Naturalierna omgavs av målningar, skulpturer och porslinsobjekt. Det var den totala visuella effekten som åskådaren skulle bedöma.⁴⁵ Så här i efterhand kan man konstatera att det inte alltid betalade sig att investera i naturalhistoria, i varje fall inte på lång sikt. Dance har till exempel framhållit att de snäckor som kostade förmögenheter under 1700-talets första hälft kan vara värdelösa i dag, medan de konstobjekt som köptes in för att rama in den utställda naturen ibland blivit ”ovärderliga”.⁴⁶

Så vitt vi vet använde sig Linné inte av några konstverk, exotiska träslag eller dyrbara textilier då han sammanställde och presenterade sina samlingar. Enligt Acrel var Linné till och med ovillig att visa upp sina samlingar för besökare då dessa förväntade sig att ”få se Valnöte- och Maghogny-skåp, förgylde lister och prakt” eftersom ”sådant ägde han icke att visa”.⁴⁷ Acrel pekar i stället på en annan dimension av hur Linnés samlingar exponerades: ”Hans Naturaliesamlingar voro honom en bok, den han dageligen läste, följakteligen ej kunde hålla så ny, så prunkande och zirlig, som andra mindre brukade”.⁴⁸ Att tillgänglighet och funktionalitet styrde Linnés organiserande av sina samlingar har även framhållits av nutida vetenskapshistoriker. Som Staffan Müller-Wille har påpekat om Linnés herbarieskåp kan man tydligt se spåren av Linnés taxonomiska praktik i hur skåpen var utformade. Herbariet bestod av lösa ark som inte var bundna i bokvolymen som annars var tradition. Dessa blad placerades i ett specialdesignat skåp med tjugofyra hyllor, vilka motsvarande klasserna i sexualsystemet. Lösbladskonstruktionen underlättade jämförande taxonomiskt arbete eftersom olika ark kunde läggas bredvid varandra och studeras tillsammans. Hyllplanen i skåpen var därtill lösa och kunde efter behov flyttas upp och ned, något som medgav att klasserna expanderade eller krympte, allteftersom det taxonomiska arbetet fortskred.⁴⁹

En annan aspekt som är värd att notera är att medan Linnés herbarium kom att bli unikt som referensmaterial så kunde hans herbarieskåp lätt kopieras. En bild av skåpet finns med i Linnés *Philosophica botanica* (1751). På bilden

Linnés herbarieskåp. Carl von Linné, Philosophia botanica in qua explicantur Fundamenta botanica cum definitionibus partium, exemplis terminorum, observationibus rariorum (Stockholm, 1751), 309.

framgår tydligt att de tjugofyra hyllplan som motsvarande klasserna kunde flyttas upp och ned.⁵⁰ Linnés florum, också organiserade efter klasserna, hjälpte läsaren att orientera sig och etablera en linneansk ordning och ibland utveckla sina egna ordningsskapande praktiker. Pehr Osbeck, en av Linnés apostlar förvarade till exempel sina dubbletter av torkade växter i en bok mellan ark, vars sidnummer motsvarade de artnummer som Linné hade gett arterna i *Flora Svecica*.⁵¹ Välbeställda samlare kunde köpa sig ordning genom att anställa Linné eller någon av hans studenter för att organisera sin samling. Linné, assisterad av sin student Daniel Solander, arrangerade till exempel de svenska monarkernas samlingar. Beskrivningarna *Museum Regis Adolphi Frederici* och *Museum S. R. M. Ludovicae Ulricae, Reginae Suecorum* publicerades 1754 respektive 1764.⁵² Kungaparet anlätade också framstående arkitekter som Carl Hårleman och Jean Erik Rehn för att inreda de rum där de kungliga samlingarna förvarades, de pryddes väggpanelerna med fiskar, djur, snäckor och koraller.⁵³

Exemplet med de svenska kungliga samlingarna illustrerar att Linnés taxonomi var kompatibel med en samlingskultur som syftade till att markera ägarens smak, stil och rikedom. Modets påverkan på den linneanska naturalhistoriens utveckling som den tog sig uttryck i hur samlingar organiserades och presenterades framstår dock som ganska svag. 1750-talet motsvarade höjdpunkten i den här utvecklingen, åtminstone vad gäller kungligt intresse. Vid slutet av 1750-talet började Lovisa Ulrikas och hennes gemåls, Adolf Fredriks, intresse att svikta.⁵⁴ Under 1760-talet och de kommande årtiondena förändrades som bekant både det politiska systemet och de ekonomiska och ideologiska sammanhangen inom vilket Linné så framgångsrikt hade verkat. Parallellt fortsatte dock Linnés systematik att spridas inte minst till Storbritannien och i synnerhet till London. Att några av Linnés studenter bosatte sig i den brittiska huvudstaden bidrog till denna utveckling. De pris som Banks och Smith var beredda att betala för Linnés samlingar, men också den förändrade ställning som samlingarna kom att få i London kan med fördel förstås i ljuset av de redan etablerade kontakterna mellan London och Uppsala.

De linneanska samlingarnas förändrade status – från moderna till historiskt viktiga

Långt innan Linnés samlingar anlände till London år 1784 kan vi hitta spår av att han påverkat hur samlingar blev organiserade i England. Daniel Solander anlände till London 1760. Innan han blev Banks sekreterare och resesällskap på kapten Cooks första expedition var Solander anställd av British Museum. I den rollen hade Solander komponerat flera lösbladskataloger som indexerade det nyöppnade museets samlingar, ett arbete där han använt Linnés taxonomiska principer.⁵⁵ Ett annat materiellt vittnesbörd är Banks snäcksamlingar. För dessa användes metallådor av samma typ och storlek som i Linné samling av snäckor.⁵⁶ Huruvida Solander eller någon annan har påverkat formgivning på lådorna vet vi inte, men vi vet att Solander var en expert på snäckor. Han organiserade Margaret Cavendish-Bentinck, hertiginnan av Portlands snäcksamling. Från början av 1778 till mitten av 1781 tillbringade Solander de flesta tisdagar, mellan 11 och 6, hos hertiginnan för att identifiera och namnge hennes snäckor.⁵⁷ Liksom Banks spenderade hertiginnan av Portland mycket stora summor på att expandera sina samlingar. Tillsammans kom de två också

att äga några av samtidens största samlingar. Efter Solanders död 1782, verkar hans roll som ett ”taxonomiskt orakel” i London till viss del ha tagits över av Jonas Carlsson Dryander.⁵⁸ Liksom sin föregångare kom Dryander att bistå Londons naturalhistoriker med råd i en mängd frågor som till exempel hur man beskrev, namngav och refererade till arter i enlighet med linneansk taxonomi. Dryander var också anställd som Banks bibliotekarie. I den egenskapen skrev han en bibliografisk katalog, *Catalogus bibliothecae historico-naturalis Joseph Banksi* (1798–1800), ett fembandsverk som beskrev Banksbibliotekets innehåll. Linneanska taxonomiska principer genomsyrar även detta verk, till exempel är volymen som behandlar bibliotekets botaniska verk organiserad i enlighet med sexualsystemet.⁵⁹

Marken var med andra ord väl förberedd för ankomsten av de linneanska samlingarna och deras ordning var bitvis redan kopierad i några av Londons främsta naturalhistoriska privata och publika museer. Samtidigt som några av Linnés taxonomiska innovationer, i synnerhet hans binära nomenklatur, blev universellt accepterade, kom dock andra, inte minst sexualsystemet, att ganska snart anses som föråldrat. Linneansk taxonomi i London kom till och med att bli förknippad med en gammal konservativ ordning även i politisk bemärkelse, en situation som kom att påverka diskussionen kring arrangementet och katalogiseringen av British museums växande samlingar långt in på 1800-talet.⁶⁰ I sin diskussion rörande conchologin, läran om mollusker eller snäckdjur, har Peter Dance föreslagit att den försenade introduktionen av en lamarciansk taxonomi berodde på en tveksamhet hos den yngre generationen av naturalhistoriker; de ville ”undvika att irritera” James Edward Smith, något som gjorde att de kunde förlora sitt medlemskap i Linnean Society of London.⁶¹ Samtidigt, och av större betydelse i det här sammanhanget, växte dock uppskattningen för det historiska värdet av de samlingar som Linné hade använt i sitt taxonomiska arbete, en utveckling vi kan spåra i handeln med naturalier. Även om Banks inte köpte Linnés samlingar andra gången de såldes 1783, vid Linné den yngres död, försatte han inte möjligheten att köpa tre herbarier nära förbundna med Linnés arbete under det följande decenniet. Genom att följa värderingar och prissättningar på samlingar med linneansk proveniens kan vi kartlägga hur det historiska intresset för samlingarna utvecklades.

Det första herbariet Banks köpte hade tillhört George Clifford III, en holländsk bankir och handelsman. Mellan 1735 och 1737 arbetade Linné vid Cliffords gods Hartekamp nära Haarlem i Nederländerna. Här skrev Linné

Hortus Cliffortianus som publicerades 1737. Det var denna förbindelse som gjorde herbariet intressant för Banks 1791. Hur värdefull Clifford-herbariet var för Banks berodde dock på i vilken omfattning det innehöll de exemplar av växter som Linné hade använt som studiematerial i arbetet med *Hortus Cliffortianus*.⁶² Det visade sig inte helt okomplicerat att skaffa sig en uppfattning om den frågan utan att inspektera herbariet personligen och på plats. Lappar med text verkar ha skickats över till London för att Banks och Dryander skulle kunna fastställa om det verkligen var Linnés handstil. Banks tänkte sig att det såg ut som anteckningar som gjorts av en ung person, möjligen en mer ”uppmärksam och försiktig” Linné, en piktur som skulle kunna överensstämma med Linnés juniora status, men också med Cliffords förväntningar. Clifford, som hade bokhållare anställda i sin affärs- och bankverksamhet, var förmodligen van vid medarbetare med ”en excellent handstil”.⁶³ Dryander ville jämföra handstilar för att få detta bekräftat men eftersom Smith var bortrest kunde han inte få tillgång till de linneanska handskrifterna i dennes ägo. Dryander hade också gärna sett att Smith, han själv eller Adam Afzelius, en annan svensk naturalhistoriker som vid tillfället befann sig i London, hade åkt över till kontinenten för att inspektera herbariet innan Banks bjöd på det.⁶⁴ Resultatet blev att Banks och Dryander blev tvungna att förlita sig på Sebald Justinus Brugmans bedömning av herbariet. Den senare som med tiden kom att bli utnämnd till professor i naturalhistoria i Leiden, var också den som representerade Banks när Cliffordherbariet bortauktionerades i Leiden vintern 1791/1792.⁶⁵

I slutändan betalade Banks 245 floriner plus 5 floriner i skatt (en summan motsvarande 22 pund och 10 schillings) för samlingen, ett vid första anblicken billigt pris åtminstone jämfört med det pris Banks hade varit beredd att betala för Linnés herbarium.⁶⁶ Av intresse i sammanhanget är även hänvisningarna till det generella prisläget för nederländska naturalhistoriska samlingar som gjordes i samband med diskussionen om vad Banks skulle bjuda för Cliffords samling. I detta sammanhang hänvisade Dryander till det pris på 1 000 floriner som John Stuart, Lord Bute, Storbritanniens premiärminister mellan 1762 och 1763, skulle ha betalat för ett herbarium som hade ägts av familjen Gronovius. Bute köpte samlingen 1778 då som Dryander uttryckte det, ”pengar var en mer rikligt förekommande vara i Holland”.⁶⁷

Hänvisningen till Gronovius samling och det pris den betingade är intressant av två skäl, dels för att vi här hittar upprinnelsen till Banks inköp av ytterligare ett herbarium med linneansk proveniens, dels för att det ger oss en

Laurentius Theodorus Gronovius (1730–1777), naturalhistoriker, med sina två söner Johannes och Samuel. Porträtt av Isaac L. la Fargue van Nieuwland, 1775.

Interiörbild från Ashton Levers samlingar; museet Holospusikon, vid Leicester square, London, 1785.

uppfattning om hur marknaden för naturalhistoriska samlingar utvecklades. Herbariet som Lord Bute köpte omfattade alltså även det material med linneansk anknytning. Liksom Linnés egen samling och Cliffords kom det också att företa en resa från det europeiska fastlandet till England under slutet på 1700-talet. Familjen Gronovius var av holländsk-tyskt ursprung. Johan Frederik Gronovius hade varit en av Linnés gynnare under Linnés vistelse i den nederländska republiken. Han sponsrade publiceringen av *Systema naturae* och han anställde också Linné för att organisera John Claytons amerikanska samlingar i enlighet med Linnés principer, ett arbete som resulterade i *Flora Virginica* publicerad 1739–1743.⁶⁸ Johan Frederiks son, Laurens Theodorus Gronovius, fortsatte i sin fars fotspår. Efter hans död såldes dock familjeherbariet på auktion i Leiden, där Lord Butes kommissionär bokhandlaren Bennet av

Rotterdam bjöd över konkurrenterna. Sexton år efter att herbariet flyttat över till England och två år efter att Banks hade införskaffat Cliffordherbariet, köpte Banks också Gronoviusherbariet när Lord Butes samlingar försålles i London 1794.⁶⁹ Gronoviussamlingen kom att bli det tredje herbariet med linneansk proveniens som Banks införskaffade. Det andra i ordningen som han köpte var ursprungligen sammanställt av Paul Hermann, en läkare verksam inom det holländska ostindiska kompaniet. Banks betalade 75 pund till den danska hovapotekaren August Günther för Hermanns herbarium, vilket använts av Linné när han skrev *Flora Zeylanica* (1747) och *Species plantarum* (1753).⁷⁰

Dryanders kommentar gällande prisnedgången på naturalhistoriska samlingar i den holländska republiken, reflekterat i det relativt sett låga pris som Banks betalade för Cliffords herbarium, finns det belägg för på andra ställen. Återigen kan Gronoviussamlingarna belysa utvecklingen. Inte så långt innan Banks köpte Gronovius herbarium av Lord Butes dödsbo erbjöds Banks en annan del av Gronoviusfamiljens arvegods, nämligen en fisksamling bestående av cirka 500 fiskar, torkade och limmade på papper. Samlingen hade blivit kvar i Leiden då ingen köpare visat sig intresserad 1778, när den för första gången hade hamnat på marknaden. Erbjudandet som Banks fick kom från Pieter Boddaert som på familjens uppdrag hade blivit uppmanad att försöka hitta en brittisk köpare. Anledningen, som Boddaert uttryckte det var att, ”här [i den nederländska republiken] är naturalhistoria död och Frankrike är alltför mycket upptaget med revolutioner och andra problem”.⁷¹ För den händelse att Banks inte skulle visa sig vara intresserad av samlingen, vilken även inkluderade beskrivningar och illustrationer, undrade Boddaert om inte eventuellt James Edward Smith eller ”ägaren till M. Ashton Levers kabinett” skulle kunna vara möjliga spekulanter. Den sistnämnde var Sir Ashton Lever, vars samling om 27 000 objekt sedan 1775 var utställda på museet Holosphusikon, vid Leicester Square i London.⁷²

Boddaerts brev vittnar om dennes relativt goda uppfattning om den engelska marknaden och vilka potentiella köpare det fanns där som skulle kunna vara intresserade av att köpa samlingar från kontinenten. Det är också värt att notera att även om Banks tycks ha avböjt erbjudandet hamnade Gronovius fisksamling till slut i London men vi vet inte var den tillbringade den första hälften av 1800-talet. År 1854 salufördes fisksamlingen av auktionshuset Phillips of Bond Street i London. J. E. Gray, ”keeper of the Department of Zoology” vid British Museum, granskade samlingen och medföljande dokument och rekommenderade dess inköp. Först långt senare kom museets personal

att inse samlingens historiska betydelse; den innehöll flera linneanska holotyper. Det visade sig att flera artexemplar i Gronoviussamlingen var sådana som använts av Linné och fanns hänvisade till i tionde och tolfte utgåvan av *Systema naturae*.⁷³

I vilken utsträckning kan då beaktandet av materiell kultur, modeskiftningar och marknadsförändringar tillföra något till historien om Linné? Som Lorraine Daston framhållit kan vetenskapliga arkiv, samlingar och bibliotek erbjuda alternativa ingångar med vars hjälp vi kan förstå hur vetenskapsidkare i det förgångna förstått både sin egen historia och sin framtid. Det man sökt bevara speglar en uppfattning om vilka händelser och personer som ansetts viktiga, men också om vad som med tiden skulle komma att bli viktigt och därför värt att bevara.⁷⁴ Och det är just gentemot dessa tankar som diskussionerna under de två ovanstående rubrikerna kan sammanfattas och utvecklas. Som fallet med de svenska kungliga samlingarna illustrerar, var den linneanska taxonomin kompatibel med en europeisk estetisk kultur som kanske nådde sin höjdpunkt i Paris vid mitten på 1700-talet, en kultur där föremål från naturen och mänskliga artefakter, snäckor och målningar, ställdes ut tillsammans.

Även om samlingar organiserade efter den linneanska taxonomin hade en längre livstid blev även de omoderna med tiden, allteftersom den taxonomiska utvecklingen fortskred. Ett talande exempel är från 1848 då en insektssamling arrangerad enligt Linnés och Johan Christian Fabricius system ställdes ut vid Lunds universitet. Syftet med utställningen var pedagogisk, att åskådliggöra "den systematiskt-antika skolan" då den "vunnit sin högsta fulländning och sitt slut".⁷⁵ I Sverige gick den vetenskapliga förnyelsen långsamt. Sociala och politiska omständigheter specifika för London och Linnean Society kom som diskuterats ovan att också konservera den linneanska taxonomiska utvecklingen i Englands huvudstad. Men samtidigt som Linnés systematik började uppfattas som "antik" kom man i allt högre grad uppskatta Linnés insatser som historiskt signifikanta inte minst i London. Som Banks inköp av Clifords, Hermanns och Gronovius samlingar indikerar värdesattes dessa samlingar på grund av sin linneanska proveniens – och de omhändertogs.

Detta för oss tillbaka till det hot som mal och fukt utgjorde gentemot naturalhistoriska samlingar, med förbehållet att vissa material är känsligare än andra. Det är nog helt korrekt att de mer ömtåliga linneanska insekts- och växtsamlingarna skulle ha förstörts, om inte Linnés samlingar sålts till Smith, givet Uppsala universitets försumliga förvaltarhistoria. Men antagandet rym-

mer också en delvis anakronistisk utgångspunkt; det återspeglar framförallt vår nutida uppskattning av de linneanska samlingarna, där tonvikten ligger på de holotyper som de innehåller och som än i dag används som referensmaterial. Den här utvecklingen kände naturligtvis inte 1700-talets naturalhistoriker till. Vad vi däremot kan ana är en påbörjad skiftning i den riktningen och det är i London som uppfattningen om naturalhistoriens historia och hur den skulle utvecklas så att säga börjar hinna i kapp samlingarna.

Då linneansk taxonomi nådde London representerade det ett modernt sätt att organisera naturalhistoria, något som förklarar Solanders uppdrag att organisera och katalogisera de största samlingar, de som tillhörde det nyöppnade British Museum, Banks och hertiginnan av Portland. Tjugofyra år efter Solanders ankomst till London anlände de linneanska samlingarna. Flytten är av stor betydelse eftersom London och dess konservativa krets av naturalhistoriker erbjöd Linnésamlingen en plats där den kunde bevaras i övergången från att vara en modern samling till att bli en historiskt betydelsefull samling, och det utan att behöva utsättas för många år av försummelse, mal och fukt under tiden. Cliffords, Hermanns och Gronovius herbarier kan på ett liknande sätt och av samma skäl sägas ha räddats från tidens tand av välburgna naturalhistoriker. Genom sina inköp kom dessa också att förstärka en vetenskaplig utveckling där naturalhistoriskt, inte minst linneanskt referensmaterial kom att bli allt viktigare. Vi ska återkomma till konsekvenserna av den senare utvecklingen i sammanfattningen. Först ska vi dock diskutera en annan utveckling som ovan beskrivna transaktioner också kan sägas illustrera, nämligen Londons växande betydelse som marknadsplats för naturalhistoriska samlingar och specimen.

Marknaden för naturalhistoriska samlingar i Europa

Handeln med samlingar med en linneansk proveniens, Linnés egen men också Banks inköp av Cliffords, Gronovius och Hermanns samlingar, indikerar inte bara en växande historisk medvetenhet. Deras omlokalisering från Skandinavien och Nederländerna, till England, är också symptomatiskt för en mer allmän trend, nämligen Londons framväxande roll som en central marknad för naturalhistoriskt material.

Centrala marknadsplatser, eller stapelmarknader för att använda en historisk term, lockar traditionellt till sig både nationella och internationella köpare. Ju större marknaden är desto bättre fungerar den är antagandet. Många varor säljs typiskt på auktioner. Preferensen för auktioner är särskilt stark bland säljare av varor med kort hållbarhet till exempel frukt, eller varor som är svåra att prissätta, som till exempel antikviteter. Som ovan nämnts kan naturalier ganska snabbt förstöras, men ännu viktigare är att intresset för dem fluktuerar över tid, något som gör dem svåra att prissätta. Auktioner var givetvis också viktiga mötesplatser för säljare och samlare. Som Cynthia Wall har framhållit i sin studie av 1700-talets London kan auktioner ses som platser där sociala gränser korsas och identiteter tar form.⁷⁶

Olika typer av naturalhistoriskt material sålde mer eller mindre bra i den brittiska huvudstaden. I sin undersökning av entomologiska auktioner i London pekar J. M. Chalmers-Hunt på perioden 1870–1930 som särskilt blomstrande och tiden mellan 1940 och 1963 utmärktes också av en stark tillväxt.⁷⁷ Auktionen av andra kategorier av djur, inklusive fåglar, snäckor, fossiler och växtmaterial, men i mindre grad mineraler, karaktäriserades också av uppgångar och nedgångar.⁷⁸ Pristrenderna kan förklaras på olika sätt. Uppgången i snäckhandel efter andra världskriget beror enligt Peter Dance på att militär personal då återvände till London från sina stationeringar på en rad avlägsna platser över hela jorden.⁷⁹ En annan faktor som påverkar marknaden och försäljningen av naturalhistoriskt material under de två senaste århundradena är uppkomsten av institutionella köpare som museer. London var en viktig marknad för British Museum vars biologiska samlingar med tiden kom att placeras i Londons Natural History Museum. Alla specimen försålda i London kom dock inte att stanna där. Ett bra exempel är den samling av herbarier som den brittisk naturforskare Aylmer Bourke Lambert köpte. Den bestod av 50 000 specimen vilka härrörde från över 130 samlingar vilka Lambert hade inhandlat under sin livstid. När allt skulle säljas 1842 delades samlingarna upp mellan en mängd köpare, däribland British Museum, men också många från övriga Europa.⁸⁰

Inrättandet av nationella museer tillägnade naturalhistoria är inte unikt för Storbritannien. En viktig faktor som gjorde London till kanske den viktigaste moderna marknaden för naturalhistorisk handel i Europa hängde dock ihop med den politiska utvecklingen på andra håll. Politiska omvälvningar underminerar ibland samlingsbyggande. Som W. D. Ian Rolfe uttrycker det: ”Sammanbrottet av sociala barriärer orsakade av den franska revolutionen

öppnade dörrar till många palats på kontinenten.”⁸¹ I kontrast härtill ”representerade Storbritannien ett stabilt bålverk”.⁸² Vi känner igen andemeningen från Pieter Boddaerts brev till Banks år 1791 då denne sonderade intresset för Gronovius fisksamling i London. På den europeiska kontinenten hade den franska revolutionen kommit att distrahera eventuella köpare av torkade fiskar limmade på pappersark.

Sträcker vi ut tidsperspektivet till att omfatta 1800- och 1900-talen behöver vi också beakta uppkomsten av det brittiska imperiet, återspeglad i British Museums verksamhet och ställning. Som Gordon McQuat skriver: ”Den brittiska metropolens förmåga att samla på sig, namnge och klassificera världens natur och dess befolkning var ett exempel på den brittiska imperialismens post-napoleonska briljans”.⁸³ En fördel för British Museum var just det ”instabila läget och utarmningen bland kontinentala samlare och museer”.⁸⁴ Redan innan revolutionskrigen och 1800-talets imperialistiska expansion var London Europas största stad. London hade gått om Amsterdam, det andra viktiga handelscentret i nordvästra Europa, redan i början på 1700-talet.⁸⁵ Detta skifte finns också registrerat i Dryanders tidigare diskuterade kommentar att pengar inte längre var så ”rikligt” förekommande i Nederländerna som det en gång varit. I London var det uppenbarligen ingen brist på kontanter, något som inköpen av Linnés samlingar också illustrerar.

Hur såg då marknaden för naturalhistoriska samlingar ut i Sverige? 1700-talets svenska handel med naturalier illustrerar den viktiga roll som den nederländska republiken initialt spelade. Konsumtionen av naturalhistoria ökade i hela Östersjöområdet, och Nederländerna utgjorde en huvudmarknad. Peter den store köpte till exempel flera holländska samlingar, inklusive de första två som Albertus Seba hade sammanställt som den ryske tsaren betalade sammanlagt 15 000 gulden för år 1717 (1 350 pund med 1717 års kurser).⁸⁶ Handeln var inte begränsad till den yppersta eliten. Linnés lärare i Lund Stobaeus köpte också exemplar från Seba, även om Stobaeus klagade över prisnivåerna.⁸⁷ Det svenska kungahuset köpte också in nederländska naturalhistoriska samlingar. Drottning Lovisa Ulrika spenderade till exempel 20 283 daler kopparmynt motsvarande 480 pund (enligt 1751 valutakurser), då hon köpte två holländska samlingar i början av 1750-talet. En hade tidigare ägts av Jacob Elias Shot i Utrecht och den andra hade tillhört Henrik ten Kate i Amsterdam. Förutom naturalier inkluderade den förra samlingen även böcker och miniatyrer. När den bortgångne Sebas sista samling auktionerades bort 1752 köpte både drottningen och hennes gemål Adolf Fredrik material.⁸⁸ Enligt ett ögonvittne, Peter

Ascanius, klagade samlare i Amsterdam över att den svenska drottningen drev upp priserna på snäckor för alla andra. Linné tyckte också att det svenska kungahuset betalade orimliga priser. Ett alltför överdådigt konsumerande var ett problem; som Linné uttryckte det: ”en hop gods fås för drägelige pgr, men när en Konung skall kiöpa, måste han betala ett lika stort guldstycke för ett ägg”.⁸⁹

Ändå kom Linné att föreläsa för sina studenter om den potentiellt lukrativa sidan av naturalhistoria. Han föreläste till exempel om snäckan *Turbo scalaris*, som var en av de dyraste snäckorna han kände till. Den såldes vanligtvis för mellan 100 och 200 dukater, motsvarande mellan 49 och 98 pund (1752 års valutakurser), berättade han för sina studenter.⁹⁰ Linné tog också upp priserna på *Hirundo* snäckor, de kunde vara värda mellan 8–9 dukater (motsvarande ett värde på mellan 3 pund, 18 shilling och 4 pund, 8 shilling enligt 1752 års växelkurser).⁹¹ Om *Cunus Veneris* [sic] skriver han: ”När den först blef upptäckt kostade den till 30 riksdaler, men nu säljes ett vackert Par för ett par Riksd[alr].”⁹² Linné varnade dock också sina studenter, ”det är ej heller hwar mans wilkor, at lägga sig till ett sådant Cabinett; ty då man får en hoper, will man ändtligen hafwa mer, och kan man snart köpa sig fattig, innan man får samlingen komplett.”⁹³ Med tanke på att Uppsala universitets studenter inte sällan kom från mer modest bakgrund, en femtedel kom från bondeklassen eller hade annan lägre social status, så gällde denna varning nog inte alla.⁹⁴

I stället för att köpa sig specimen verkar Linnés studenter i stor utsträckning ha byggt upp sina egna samlingar med exemplar från den näraliggande regionala och lokala floran och faunan, ett arbete i vilket den linneanska ordningen snarare än förgyllda skåp och konstverk hjälpte till med inramningen. Flera av samlingarna som skapats av Linnés långväga resande studenter, de så kallade apostlarna, kom som bekant att få sin plats i kunglig ägo. Pehr Kalm som reste till Nordamerika, liksom Pehr Osbeck, som samlade material i Kina och på vägen fram och tillbaka, bidrog båda till de kungliga samlingarna. Mest känd är kanske det kungliga inköpet av Fredric Hasselquists, samlingar, för vilka drottningen betalade en summa på 14 000 daler kopparmynt eller 360 pund (enligt 1753 års växelkurser). Hasselquist, en av Linnés studenter, hade dött i Smyrna efter att ha spenderat mer än två år med att undersöka Mellanösterns naturalhistoria.⁹⁵

Auktionskataloger och lottbeskrivningar

Auktionskataloger från 1700-talets första hälft kan ge oss ögonblicksbilder av vad som var till salu på den svenska naturalhistoriska marknaden. Ett exempel är stadsauktuarien Peter Hoffmans samling som lades ut till försäljning i Stockholm 1747.⁹⁶ Denna samling visar på föga påverkan från linneansk taxonomi i hur den var organiserad. Enligt katalogens titel innehöll den "Rariteter, Naturalier, Mineralier, Malmer, Mynt och Gewär". I stället för att notera objekten i denna ordning var det skåpen i vilka föremålen förvarades som formade strukturen i katalogens uppställning. Varje enhet fick en bokstav. Under "A" hittar vi "Ett swart Skåp", och en lista med de auktionslotter som härrörde från detta skåp, vilket inkluderade olika typer av ädelstenar och koraller. Bortsett från enheternas färger är träslagen – valnöt, furu och björk – av vilka de olika enheterna var konstruerade också angivna.

Kanske inte så överraskande återfanns Hoffmans snäcksamling i det mest exklusiva skåpet, ett med förgyllda detaljer. Under rubriken "G. Ett stort grönt målat skåp" hittar vi lott 17: "Åtskilliga slags rara snäckor, hwar ibland Conca Veneris uti en galant swarfwad Ask."⁹⁷ Det senare är det enda zoologiska material som identifieras med ett vetenskapligt namn, kanske en synonym till *Cunus veneris* som Linné omnämnt sin föreläsning. I slutet av katalogen återfinns enstaka lösa föremål som i dag skulle betecknas som etnografiskt material, samiska trummor och indiska pilbågar med koger, liksom enstaka större zoologiska exemplar, däribland "ett leyon-hufwud" och två "Crocodiler".⁹⁸ Det bestående intrycket är att Hoffmans samling motsvarade ett ideal som vi förknippar med en förlinneansk ordning, en "Wunderkammer".

Bland de få bevarade svenska auktionskatalogerna innehållande naturalhistoriska föremål från 1700-talet finner man också spår av en konsumtion som kan associeras med fransk elitkultur. Carl Gustaf Tessin var som bekant svenska ambassadör i Paris mellan 1739 och 1742. Här köpte Tessin såväl konst som myntsamlingar, men han var också intresserad av naturalhistoria och, som Lovisa Ulrika, inhandlade han naturalier i Amsterdam, inklusive några som tillhört den kände Seba. Tessin anställde också naturalhistoriker för att samla material åt sig själv i Sverige. Till hans stab hörde Anders Philip Tidström, Johan Haartman och Peter Jonas Bergius. Vidare hade Osbeck i uppdrag att organisera Tessins samlingar och skriva kataloger. Linné hade för övrigt redan publicerat en katalog, *Museum Tessinianum*, 1753. Tessin själv specialiserade sig på snäckor, och var enligt Linné ganska kunnig i ämnet.

År 1757 hjälpte Linné Tessin att ordna hans snäckor efter Linnés nya system. Ganska snart kom dock Tessins finanser att försämrats och år 1762 försålles hans mineralsamlingar. Köparen var den danske kungen. Två år senare skickades även Tessins herbarium och insektssamlingar över till Danmark efter att den danska greven Adam Gottlob Moltke hade köpt dem.⁹⁹ Vad som skedde med Tessins snäckkollektion är inte känt. En auktionskatalog från 1771 där fler tessinska äodelar bjöds ut till försäljning ger dock en viss uppfattning om samlingen. Den del av katalogen som tillägnas naturalhistoria inleds med ett antal lotter varav den första innehöll ”doupletter, qwarlefwor af fordna stora kostbara Naturalie Samlingar” – allt som allt fem lådor med snäckor och musslor arrangerade i rader eller mindre askar.¹⁰⁰

Vid försäljningen hade man, enligt Yngve Löwegren, passerat höjdpunkten för 1750-talets handel med naturalhistoriska föremål i Sverige. De närmaste årtionden innebar en nedgång. Kring 1770 var även Osbeck, nu prost, på väg att sälja sin insektssamling. Ekonomiska omständigheter tvingade honom att göra sig av med den samling han hade ägnat 24 år åt att bygga upp. Samlingen bestod av exemplar ordnade efter linneansk systematik samlade i Ostindien, i och kring Uppsala, Stockholm och hans församling i Halland. Av Osbecks brev till sekreteraren vid Kungliga vetenskapsakademien, Pehr Wargentin, framgår att samlingen förvarades i ett ”väl gjordt skåp”, målat för att se ut som ek, med 68 lådor, alla försedda med skyltar. Vax, kork och böhmiskt glas skyddade samlingarna ”så att aldrig någon insektsfiende kan trivas, om han än komme in med någon annan insekt”. Byggt av drottningens snickare skulle den ”vara likt H:s Maj:ts insektsskåp.”¹⁰¹ Bara skåpet var värt 30 dukater enligt Osbeck. Tillsammans med insekterna trodde han sig kunna sälja det för 60 dukater eller 65 pund (enligt 1770 års valutakurser) till en ”utländsk gentleman”.¹⁰² I själva verket såldes Osbecks samling först 1788 till den portugisiska ministern i Köpenhamn, om än för ett högre pris än vad Osbeck ursprungligen hade begärt, nämligen 4 000 daler silvermynt eller 160 pund (1788 års valutakurser).¹⁰³

Den danska marknaden framstår som mindre stagnerande än den svenska under de sista årtiondena av 1700-talet, även om nu Banks lyckades köpa loss ovan nämnda herbarium ordnat av Hermann. I Stockholm verkade det däremot vara svårt att sälja naturalhistoria. Daniel Solanders samlingar lyckades till exempel inte hitta någon köpare när det skulle säljas i Stockholm några år tidigare. När Solander reste till England 1760 planerade han att återvända till Sverige, varför han hade lämnat kvar sina naturalhistoriska böcker och samlingar. Fyra år efter Solanders död i London ville hans familj sälja hans

bibliotek, mineraler, snäckor, insekter och ett herbarium med mer än 7 500 växter. I början av 1787 utannonserades samlingen flera gånger i Stockholms tidningar. Då ingen enskild köpare visade något intresse, delades samlingen i fyra lotter och bjöds ut på auktion den 24 februari 1787. Lotterna 1–3 bestod av vardera ett skåp: den första innehöll snäckor, fossila växter och mossor, det andra ”Ett Complette Herbarium” och det tredje insekter, ormar med mera. Den fjärde lotten bestod av cirka 2 000 mineraliestuffer. Texten som åtföljde lottbeskrivningarna angav ett minimipris på 200 riksdaler för herbariet (motsvarande 49 pund enligt 1787 års växelkurs) och hälften så mycket för snäckorna. Ingendera av lotterna fann någon köpare villig att bjuda mer än 50 respektive 15 riksdaler (eller 12 pund och 2 shilling respektive 3 pund och 15 shilling, enligt 1787 års växelkurs). Säljaren som agerade på uppdrag av Solanders familj återtog då lotterna vid auktionen. Vem som så småningom köpte materialet och för vilket pris vet vi inte, men några av Solanders specimen överlevde och kan i dag återfinnas på Naturhistoriska riksmuseet i Stockholm.¹⁰⁴ Man kan för övrigt också notera att den engelska resenären Edward Daniel Clarke köpte Solanders exemplar av *Flora Svecica* när han besökte Sverige 1799. Clarke köpte också ett herbarium av Daniel Erik Naezen, samt en handfull pappersark med torkade växter med Linnés namnteckning.¹⁰⁵ Det brittiska intresset för svensk naturalhistoria fortlevde med andra ord.

Naturalhistoriska marknader kunde som redan påtalats dock förändras relativt snabbt. Snäckor var på modet under det tidiga 1700-talet, något som åstadkom kraftiga prishöjningar på olika marknader. I slutet av 1750-talet skedde dock en vindkantring både i Paris och Amsterdam, och priserna föll. En orsak till nedgången var bristen på nya snäckarter, något som också ledde till att man börja förfalska snäckor. Som Peter Dance skriver: ”Mindre samvetslösa samlare och återförsäljare kom att ägna sig åt förfalskningar och många konstgjorda ”arter” kom i omlopp före och efter publiceringen av *Systema*.”¹⁰⁶ Att skapa nya arter genom att på olika sätt manipulera specimen var en verksamhet som till sin natur inte skiljde sig nämnvärt från den som Amsterdams ”shell doctors” ägnade sig åt när de sandade, skrapade, målade och lackade snäckor för att göra dem mer attraktiva.¹⁰⁷ Hur nyupptäckta snäckarter kunde återuppliva marknaden för snäckor blir också tydligt i London på 1770-talet, vid hemkomsten av kapten Cooks tre expeditioner (1768–1771, 1772–1775, 1776–1779). Efterdyningarna kan spåras i flera auktionskataloger där snäckor men också andra föremål från Cooks expeditioner försåldes. Som Beth Fawkes Tobin nyligen visat bidrog den växande kulturen

av kapten Cook, speciellt efter dennes död på den tredje expeditionen, till att höja priserna på objekt som kunde kopplas till Cook och de forskningsresor han ansvarat för. Material som kunde relateras till Cook drog publik till privata museer och samlingar med entréavgifter. I spåren efter andra och tredje Cook-expeditionen, men också efter det att franska och ryska expeditioner skickats ut och kommit tillbaka, sjönk priserna kraftigt på snäckor från Stilla havet – en inflation på naturalhistoriskt material hade uppstått.¹⁰⁸

Vi kan spåra Cooks ryktbarhet i den försäljning som Christies och Mansons auktionshus i London ägnade sig åt från mitten av 1770-talet och framåt. Den senare firman äger en av de få återstående kompletta serierna av auktionskataloger från 1700-talets London. I november 1775 bjöd man ut till försäljning: ”En värdefull och kuriös samling av sällsynta och vackra snäckor, från de nyupptäckta öarna i Söderhavet, bestående av en anmärkningsvärd fin *Trochus* och andra olika arter, helt nya”.¹⁰⁹ Än mer material, inklusive kläder och vapen från Ny Zeeland och Tahiti, auktionerades ut på 1780-talet.¹¹⁰

Mer ovanligt var faktiskt lottbeskrivningar som omfattade vetenskapliga namn. Exemplet ovan där katalogen innehåller en hänvisning till ett vetenskapligt släkte, *Trochus*, tillhör undantagen, i alla fall vad gäller auktionshuset Christie och Manson. Mycket av det naturalhistoriska material som såldes på auktionshuset kan närmast sägas tillhöra kategorin ”inredning”, som zebraskin och lådor med mineraler och fossiler att använda som dekoration för den som ville inreda sin egen eremitgrotta.¹¹¹ Den första referensen till Linné som auktor återfinns under rubriken ”Curious Birds and other Subjects of Natural History”, i en katalog från 1788 som listar ägodelar efter en Benjamin Bond, från Clapham i grevskapet Surrey. Ur hans samlingar såldes nu ett rart exemplar av ”purple-breasted blue manakin”, vilken också identifieras som ”*Ampelis Cotinga* Linn.”¹¹² De försäljningskataloger som upprättades av auktionshuset Christie och Manson mellan 1771 och 1810 innehåller, med några enstaka undantag, få binära namn eller auktorsreferenser.¹¹³

Motståndet bland samlare och auktionister mot att använda den nya vetenskapliga nomenklaturen var inte något unikt för auktionshuset Christie och Manson. Enligt Dance fanns det en speciellt segdragen aversion gentemot de binära namnen bland just snäckhandlare, ett fenomen han beskriver på följande sätt:

the tardiest converts to it were those who collected shells for pleasure, who traded in them for profit, or who wrote books on them for popular guidance. To

these classes the revolution brought about in zoological science by the Swedish savant made no difference whatever. To them precision in nomenclature was new-fangled and unnecessary.¹¹⁴

Alla snäcksammlare motsatte sig dock inte de nya linneanska namnen. Ett viktigt genombrott i den engelska snäckhandeln ägde rum 1785 när hertiginnan av Portlands samling såldes. I motsats till Hans Sloanes samlingar, vilka kom att lägga grunden till British Museum, kom den skuldsatta hertiginnas samlingar brytas upp i auktionslotter och sammantaget tog det 38 dagar att sälja hela samlingen. Det i dag kanske mest kända objektet i hennes samling var Portlandvasen, som numera finns på British Museum. Vart andra delar av samlingen tog vägen vet vi mindre om, inklusive många av de snäckor som Solander hade namngett och systematiserat i enlighet med Linnés riktlinjer. I förordet till försäljningskatalogen, förmodligen skrivet av John Lightfoot, som också tillhörde hertiginnans stab av naturalhistoriker, hävdas det att snäcksamlingen var en av de största i Europa och full av nya arter. Så många som tre fjärdedelar av snäckorna som försåldes hade till exempel varit okända för Linné.¹¹⁵

Problemet, enligt författarens förord, var hur man skulle dela upp dessa snäckor i auktionslotter på ett sätt som tillfredsställde två olika grupper av spekulanter. Till den ena hörde ”varje sann älskare av vetenskapen” som ville att snäckorna skulle delas in grupper ”skapade med Ordning och Metod, i enlighet med *Genus* och *Species*.”¹¹⁶ Till den andra hörde det stora flertalet, vilka inte var ”*Methodister*” och inte kunde tänka sig att köpa ”Tjugo olika Arter av *Cones* och *Turbos* i En Lott”. I stället ville de ha ”varietet”, eller vad motståndargruppen kallade en ”Promiskuös hopsättning av diverse föremål”.¹¹⁷ Att sälja specimen var för sig eller i par gick inte heller eftersom det skulle förlänga auktionen ”till lika många veckor som den för närvarande bestod av dagar”. Sammantaget tog auktionen 38 dagar.¹¹⁸ Kompromissen blev att erbjuda lotter med varietet, ”Åtminstone vad gällde *Storlek*, *Sällsynthet* och *Skönhet*”, samtidigt som man så gott det gick begränsade innehållet i lotterna till snäckor som tillhörde samma klass och ibland till och med samma släkte.¹¹⁹ För att behaga ”*Vetenskapsmannen*” – hertiginnan uppfattades uppenbarligen som ett undantag – listade katalogen noga ”det korrekta klassiska eller allmänt använda namnet” på snäckorna.¹²⁰ Många av dessa namn var skrivna av Solander, något som tydligt markeras med ett S i katalogen. I den bemärkelsen gör katalogen det möjligt att spåra det arbete Solander hade

Frontespis till auktionskatalogen där hertiginnan av Portlands samlingar salufördes.
A catalogue of the Portland Museum, lately the property of the Duchess Dowager of Portland (London, 1786).

utfört på sina tisdagar under de två och ett halvt åren han varit i hertiginnans tjänst. Mycket av Solanders andra taxonomiska arbete gick ju annars förlorat eftersom Solander publicerade så lite av det arbete han utförde.

Vad som 1785 beskrevs som en kompromiss för att blidka vetenskapsmännen verkar ha blivit rutin under 1800-talet, det vill säga att sälja specimen i auktionslotter där binära namn bidrog till att identifiera arten men där lottuppdeleningen i övrigt inte behövde spegla taxonomiska indelningar i klasser eller släkten. Ibland såldes naturligtvis hela samlingar, och då följde ofta den ordning som ägaren använt med på köpet så att säga. Att Linnés stabila binära namn med tiden kom att bli ett allt viktigare inslag i saluföringen av naturalhistoriskt material under det kommande århundrandet får vi hålla troligt även utan mer omfattande undersökningar.¹²¹ Dagens automatiserade onlineförsäljningar där auktioner kan pågå dygnet om och jorden runt, innebär också att priset på auktionstid har sjunkit kraftigt, något som antagligen ytterligare också främjat försäljningen av enskilda, vetenskapligt namngivna specimen.

Det kommersiella värdet av vetenskapliga namn var dock uppenbart för dem som på 1800-talet arbetade med att bygga upp samlingar. Som den brittiske zoologen Robert Grant uttryckte sig 1835, vid the Hearing of the Select Committee on the Affairs of the British Museum:

Now many objects of Zoology are scarcely of any appreciable value until they are identified and names are assigned to them by competent authorities. Sometimes an object, say a very rare shell, may not be of the value of one farthing until it is identified by a competent naturalist; and then being properly named, its value may be raised to 30, 40, 50 guineas. Yet it still appears no larger, not more beautiful, not heavier than a specimen which may not have the value of one farthing.¹²²

Bra namn var dock dyra i den bemärkelsen att det behövdes resurser för att namnge de arter som fanns på British Museum. Särskilt om man, som den "ultraradikale" Grant, ville uppdatera namnen på arter så att de återspeglade de taxonomiska förändringar som ägt rum efter Linnés tid, en plan som också hade som syfte att skapa distans mellan den konservativa linneanska eliten och museets verksamhet.¹²³

Forskare kunde alltså ha egna akademiska och politiska motiv maskerade som taxonomiska. Att anställa forskare för att göra revisioner av nomenklaturen kunde också vara ett sätt att addera monetärt värde till en samling.

Om samlingen befanns innehålla nya arter så ökade dess värde, samlare såg därför hellre att naturalhistoriker hittade nya arter i stället för att ”bara” hitta underarter eller variationer. Upptäckandet av nya arter lockade även inventerande naturalhistoriker eftersom det var något som kunde ge dem själva vetenskapligt kapital. Som Peter Dance framhållit kunde ett alltför frivolt upptäckande av nya arter dock också leda till anklagelser om ”arthandel” (”species mongering”).¹²⁴ Detta för oss tillbaka till betydelsen av taxonomisk forskning och naturalhistorikers arbete med att definiera arter, en utveckling för vilket Linnés samlingar har kommit att spela en viktig roll allteftersom systemet med holotyper utvecklats.

Som ovanstående diskussion visar sammanföll ett ökat intresse för naturalhistoriens utveckling och samlingar med en linneansk proveniens med Londons allt viktigare roll som stapelmarknad för naturalier. Flera parallella förändringar bidrog till den här utvecklingen: den nederländska republikens ekonomiska nedgång, effekterna av den franska revolutionen och de efterföljande krigen i kombination med det brittiska imperiets expansion förstärkte Londons roll som centrum för handeln med naturalier. Auktionskatalogerna visar konturerna av en annan utveckling där Linné också figurerar: ett skifte från försäljning av naturaliesamlingar som ”Wunderkabinett”, som heminredning och i lotter arrangerade efter skåptillhörighet, till lottbeskrivningar där binära namn i allt högre omfattning betecknade det försålda godset. Arter och artnamn var dock både dyra att fastställa och möjliga att manipulera i enlighet med monetära och politiska intressen, något som ledde till att snäckdoktorer och naturalhistoriker skapade nya arter med filer, färger och ord; en utveckling som återigen visar på hur nära sammanbundna vetenskap och kommers har varit.

Sammanfattning

Naturalhistorien har en ekonomisk historia som bara bitvis har uppmärksammats, trots att den kan bidra med flera viktiga perspektiv som hjälper oss att förstå vetenskapens utveckling. Den här artikeln började med en kartläggning av de linneanska samlingarnas uppskattade och verkliga (marknads-) värde. Linnés egna bedömningar av det höga värde som hans egna samlingar betingade speglar förmodligen hans erfarenhet av den blomstrande marknaden för naturalier i Sverige vid 1700-talets mitt. Den höga svenska efterfrågan

avsatte till och med spår i handeln i Amsterdam, dåtidens kanske främsta europeiska marknadsplats för naturalier. Att 1700-talets andra hälft karaktäriserades av en negativ prisutvecklingen och en alltmer stagnerande svensk marknad undgick kanske Linné, när han uppskattade värdet på sina samlingar inför det kommande arvsskiftet på 1770-talet. De priser samlingarna till slut fick, när de såldes till Smith 1784, speglar nämligen inte utvecklingen i Sverige utan Londons allt viktigare roll som ett handelscentrum för naturalhistoriska samlingar i Europa under slutet av 1700-talet.

Den materiella dimensionen, olika materials bräcklighet och uppfattade skönhet, behöver också beaktas för att vi ska förstå prissättningen. Om vi därtill inbegriper aspekter som har med konservering och presentation, bidrar den materiella dimensionen med förståelse för hur Linnés taxonomi var kompatibel med estetiska ideal från 1700-talets mitt, men också hur linneansk ordning överlevde modetrender där naturen ofta kombinerades med skulpturer och målningar, och ramades in med möbler av exotiska och dyra träslag och textilier. Även om dåtidens naturalhistoriker, likväl som samhällseliten, reproducerade den linneanska ordningen i sina samlingar kom den ordningen att bli föråldrad eller ”antik” med tiden. Från och med slutet av 1700-talet utvecklades dock en ökande medvetenhet om naturalhistoriens utveckling, och dess historia, inte minst i London, som blev den nya hemvisten inte bara för Linnés egna samlingar utan även för andra med linneansk proveniens. Här erbjöds en plats där dessa samlingar kunde genomgå en statusförändring, från att vara moderna till att bli historiskt viktiga, och det inom en relativt kort tidsperiod, något som räddade samlingarna från tidens tand, från mal, damm och andra destruktiva krafter i naturen. Revolutioner och krig på kontinenten och ett växande imperium kom ytterligare att förstärka Londons ställning som en stapelmarknad för naturalier under de följande årtiondena.

En studie av 1700-talets handelspraxis, som försäljningen av naturalier på auktion, avslöjar också hur Linnés nya nomenklatur blev ett verktyg för att sälja och köpa naturalier. Användningen av binära namn började som en kompromiss mellan köpare som älskade ordning och de som älskade variation. Men att ange vetenskapliga namn medförde också kostnader. Det krävdes att man anställde naturalhistoriker som kunde utreda släktskap och tilldela namn. Nya namn var heller inte alltid giltiga. Ekonomiska och akademiska motiv kunde leda till artinflation, något som för oss tillbaka till den betydelse Linnés samlingar kom att spela med tiden, nämligen som referensmaterial i taxonomiskt arbete med att utreda art- och släktidentiteter.

Noter

Denna artikel är en mindre omarbetning av artikeln "The price of Linnaean natural history – materiality, commerce, and change", vilken kommer att publiceras i antologin *Linnaeus, natural history and the circulation of knowledge*, redigerad av Hanna Hodacs, Kenneth Nyberg och Stéphane Van Damme (Oxford). Den forskning som mina texter bygger på har utförts inom forskningsprojektet "Vetenskap i västerled mellan 1760 och 1810 – om social mobilitet och vetenskapens mobilitet" finansierat av Vetenskapsrådet. Jag skulle vilja tacka Staffan Müller-Wille, Stéphane Van Damme, Jacob Orrje, Linda Andersson Burnett och Leos Müller för deras hjälp i arbetet med denna artikel. Tack också till Anna Maria Hodacs för hjälp med språkgranskning.

¹ Tom Kennett, *The Lord Treasurer of botany. Sir James Edward Smith and the Linnaean collections* (London, 2016).

² Brian Gardiner & Mary Morris, *The Linnaean collections*, The Linnean Special Issue 7 (Oxford, 2007).

³ Förslaget gjordes i ett brev från Linné skrivet 1746. Mottagaren var Sten C. Bielke, en av Linnés gynnare och medgrundare till Kungl. vetenskapsakademien. Linné till Bielke, 8 november 1746, *The Linnaean correspondence*, linnaeus.cr8.net, brev L0737 (hämtat 20 oktober 2016).

⁴ När inget annat anges har beräkningar och jämförelser av priser gjorts med hjälp av online-resursen "Prisomräknare från medeltiden till 2100" (<http://www.historia.se/Jamforelsepris.htm>) samt Rodney Edvinsson, "Foreign exchange rates in Sweden 1658–1803", i *Exchange rates, prices and wages, 1277–2008*, red. Rodney Edvinsson, Tor Jacobson & Daniel Waldenström (Stockholm, 2010), 238–290, se speciellt Table A5.22 och Table A5.24 (s. 283–286, 288).

⁵ Carl Forsstrand, "Linnés ekonomi och hans kvarlåtenskaps öden", *SLÅ* 1922, 79 f.

⁶ Theodor Magnus Fries, *Linné. Lefnadsteckning*, Senare delen (Stockholm, 1903), 415. I litteraturen finns motsägelserfulla uppgifter

om vem som fick vilket bibliotek. Arvid Hj. Uggla skriver i "Linné den yngres brev till Abraham Bäck, 1778", *SLÅ* 1957, 147, n. 6, att "Herbariet och det större biblioteket skulle säljas till dottrarnas förmån, under det att sonen skulle få de övriga samlingarna samt den mindre boksamlingen som stod på Hammarby." I Fries 1903 står det att Linné den yngre ärvde "det större (egentliga) biblioteket". Samma uppgifter finns i Sigurd Wallin, "Urkunder rörande familjen Linnés ägodelar. IV", *SLÅ* 1962, 73.

⁷ Fries 1903, 414.

⁸ Fries 1903, 414 f.

⁹ Carl von Linné, *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné*, första afd., del 1 (Stockholm, 1907), 269.

¹⁰ Fries 1903, 415.

¹¹ Sigurd Wallin, "Urkunder rörande familjen Linnés ägodelar", *SLÅ* 1951, 84.

¹² Wallin 1962, 73. Notera att värdet är angett i både daler kopparmynt och riksdaler (444 riksdaler, 21 sk. 4 r.). Se också Fries 1903, 416.

¹³ Kennett 2016, 58.

¹⁴ Arvid, Hj. Uggla, "Linné den yngres brev till Abraham Bäck, 2. 1779–1783", *SLÅ* 1958, 64 f.

¹⁵ Linné d.y. till Abraham Bäck, 21 juli 1778, i Uggla 1957, 158.

¹⁶ Alix Cooper, "Homes and households", i *The Cambridge history of science*, vol. 3: *Early modern science*, red. Katharine Park & Lorraine Daston (Cambridge, 2006), 224–237.

¹⁷ Fries 1903, 415.

¹⁸ Fries 1903, 413 f.

¹⁹ Yngve Löwegren, *Naturaliekabinett i Sverige under 1700-talet. Ett bidrag till zoologiens historia* (Uppsala, 1952), 84.

²⁰ Löwegren 1952, 239.

²¹ Olle Franzén, "Linné, Carl von", *Svenskt biografiskt lexikon*, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/10736> (hämtat 4 maj 2016).

²² Linné d.y. till Abraham Bäck, 21 april, 1778, i Uggla 1957, 151.

- ²³ Linné till Abraham Bäck, 30 september 1751, i *The Linnaean correspondence*, <http://linnaeus.c18.net/Letter/L1310>, brev L1310 (hämtat 20 oktober 2016). Se också Staffan Müller-Wille, "Nature as a marketplace. The political economy of Linnaean botany", i *Oeconomies in the age of Newton*, red. Margaret Schabas & Neil De Marchi (Durham NC, 2003), 154–172.
- ²⁴ Wallin 1951, 93
- ²⁵ Löwegren 1952, 236. Priset reducerades för övrigt ned från 1 000 guinea till 900 guinea eftersom Linné den yngres samlingar inte omfattades. Om processen, se Kennett 2016, 59–61.
- ²⁶ Se t.ex. Jenny Beckman, "Det institutionaliserade samlandet", i *Signums svenska kulturhistoria 7. Det moderna genombrottet*, red. Jakob Christensson (Stockholm, 2008).
- ²⁷ Kennett 2016, 61 f. Claes Alströmers erbjudande, motsvarande 462 pund och 10 shilling, är här omnämnt.
- ²⁸ Förutom Kennetts nytukomna biografi, se också G. S. Boulger, "Smith, Sir James Edward (1759–1828)", rev. av Margot Walker, *Oxford dictionary of national biography* (Oxford, 2004), <http://o-www.oxforddnb.com.pugwash.lib.warwick.ac.uk/view/article/25825>, hämtat 5 maj 2016; Peter S. Dance, *A history of shell collecting*, rev. ed. (Leiden, 1986), 83.
- ²⁹ J. Smith till J. E. Smith, 12 januari 1784, i James Edward Smith, *Memoir and correspondence of the late Sir James Edward Smith* (London, 1832), vol. I, 96. Fadern skriver så här: "it will require no small nor inelegant house to place so capital a collection and library in a commodious manner".
- ³⁰ J. E. Smith till J. Smith, 10 april 1784, i Smith 1832, 102. Banks erbjöd också Smith 109 pund för 97 träblock (som fungerat som förlagor till *Campi Elysi*) som fanns i Linnés samling. C. G. Myrin, "Om Linnés naturhistoriska samlingar och deras bortförande till England. Ett bidrag till Sveriges litteraturhistoria", *Skandia. Tidskrift för vetenskap och konst* 1833, 267.
- ³¹ Arvid Hj., Uggle, "Ur Linnésamlingarna i London. Försäljningen av Linnés mineralkabinett", *SLÅ* 1953, 125 f. Om andra delar av samlingen som försvann, se Löwegren 1952, 237.
- ³² Löwegren 1952, 237.
- ³³ Jag vill tacka deltagarna vid workshopen "Vetandets växelkurser – samlingar, byten och krigsbyten från stormaktstiden till 1800-talet", arrangerad av Forskningsnoden KOM, Uppsala universitet den 18 maj 2017, för insiktsfulla kommentarer vad gäller användandet av dukater vid prissättningar under 1700-talet.
- ³⁴ Löwegren 1952, 234.
- ³⁵ Linné d.y. till Abraham Bäck, 21 juli 1778, i Uggle 1957, 158.
- ³⁶ Linné d.y. till Abraham Bäck, 16 september 1780, i Uggle 1958, 77.
- ³⁷ Fries 1903, 415. Enligt Olof Acrel ansågs insektssamlingen trots det vara en värdefull del av Linnés samlingar. Acrel berättade för Smith att en svensk köpare hade erbjudit familjen 170 dukater eller 87 pund (1783 års växelkurs) för enbart insekterna. Myrin 1833, 264 f.
- ³⁸ Myrin 1833, 264.
- ³⁹ Löwegren 1952, 213; se också Åke Holm, "Specimina Linnaeana i Uppsala bevarade zoologiska samlingar från Linnés tid", *Uppsala universitets årsskrift* 1957. Den senare diskuterar framförallt Thunbergs arbete med att bevara äldre samlingar men även far och son Linnés bidrag till konserveringsteknikens utveckling i Sverige. Om Thunbergs liv, se Marie-Christine Skuncke, *Carl Peter Thunberg. Botanist and physician. Career-building across the oceans in the eighteenth century* (Uppsala, 2014).
- ⁴⁰ Peter S. Dance, "Shells", i *Natural history auctions 1700–1972. A register of sales in the British Isles*, red. J. M. Chalmers-Hunt (London, 1976), 45.
- ⁴¹ Se t.ex. Robert McCracken Peck, "Preserving nature for study and display", och "Alcohol and arsenic, pepper and pitch", i *Stuffing birds, pressing plants, shaping knowledge. Natural history in North America 1730–1860*, red. Sue Ann Prince (Philadelphia PA, 2003),

11–53; Stephen T. Asma, *Stuffed animals and pickled heads. The culture and evolution of natural history museums* (Oxford, 2001).

⁴² Löwegren 1952, 66; se också Holm 1957, 59–64.

⁴³ Löwegren 1952, 186.

⁴⁴ Dance 1986, 40, 42, 51, 57. Om möblering under 1700-talet, se Dena Goodman & Kathryn Norberg (red.), *Furnishing the eighteenth century. What furniture can tell us about the European and American past* (New York, 2006).

⁴⁵ Bettina Dietz & Thomas Nutz, "Collections curieuses. The aesthetics of curiosity and elite lifestyle in eighteenth-century Paris", *Eighteenth-Century Life* 29:3 (2005), 44–75; se också Emma C. Spary, "Scientific symmetries", *History of science* 42:1 (2004), 1–46.

⁴⁶ Dance 1986, 32.

⁴⁷ Cit. i Löwegren 1952, 233.

⁴⁸ Cit. i Löwegren 1952, 233.

⁴⁹ Staffan Müller-Wille, "Linnaeus' herbarium cabinet. A piece of furniture and its function", *Endeavour* 30:2 (2006), 60–64.

⁵⁰ Carl von Linné, *Philosophia botanica in qua explicantur Fundamenta botanica cum definitionibus partium, exemplis terminorum, observationibus rariorum* (Stockholm, 1751), 309.

⁵¹ Se Johan Lindwalls (1743–1796) resedagbok. Den senare var informator åt Carl Bäck (1760–1776), Abraham Bäck's son. Tillsammans besökte de Osbecks hem den 1 augusti 1774. Ihre 187:1, Uppsala universitetsbibliotek.

⁵² Edward Duyker, *Nature's argonaut: Daniel Solander 1733–1782. Naturalist and voyager with Cook and Banks* (Melbourne, 1998), 18 f.

⁵³ Löwegren 1952, 299 f., 305 f.

⁵⁴ Löwegren 1952, 302.

⁵⁵ Om Solanders taxonomiska arbete, se Isabelle Charmantier, "Notebooks, files and slips. Carl Linnaeus and his disciples at work", i *Linnaeus, natural history and the circulation of knowledge*, red. Hanna Hodacs, Kenneth Nyberg & Stéphane Van Damme (Oxford, kommande). Se också Duyker 1998, 69. För en mer generell diskussion om Linnés

studenter i London, se också Hanna Hodacs, "Local, universal, and embodied knowledge. Anglo-Swedish contacts and Linnaean natural history", i *Global scientific practice in an age of revolutions, 1750–1850*, red. Patrick Manning & Daniel Rood (Pittsburgh PA, 2016), 90–104.

⁵⁶ Dance 1986, 80.

⁵⁷ Dance 1986, 74.

⁵⁸ Cit. i Duyker 1998, 276.

⁵⁹ Arvid Hj. Uggla, "Jonas Carlsson Dryander", *Svenskt biografiskt lexikon*, <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Presentation.aspx?id=17665> (hämtat 12 juni 2016).

⁶⁰ Gordon McOuat, "Cataloguing power. Delineating 'competent naturalists' and the meaning of species in the British Museum", *The British Journal for the History of Science* 34:1 (2001), 1–28.

⁶¹ Dance 1986, 83. För en kritisk diskussion av hur Linné kom att påverka brittisk naturalhistoria, se David Elliston Allen, *The naturalist in Britain. A social history* (Princeton NJ, 1994), 40–51.

⁶² Jonas Dryander till Joseph Banks, 24 & 19 oktober 1791 (brev 1064, 1067); Joseph Banks till Jonas Dryander, 22 oktober 1791 (brev 1065); S. J. Brugmans till Joseph Banks, 16 april 1792 (brev 1105), i Joseph Banks, *Scientific correspondence of Sir Joseph Banks, 1765–1820*, red. Neil Chambers (London, 2007), vol. 4, *The middle period 1785–1799* (London, 2007), 75–78, 115–117.

⁶³ Joseph Banks till Jonas Dryander, 22 oktober 1791 (brev 1065), i Banks 2007, 77.

⁶⁴ Jonas Dryander till Joseph Banks, 24 oktober 1791 (brev 1067), i Banks 2007, 78.

⁶⁵ S. J. Brugmans till Joseph Banks, 16 april 1792 (letter 1105), i Banks 2007, 115–117.

⁶⁶ Om priset som Banks betalade se S. J. Brugmans till Joseph Banks, 16 april 1792 (brev 1105), i Banks 2007, 115 f. För valutakonvertering mellan holländsk och brittisk valuta se *The Marteau early eighteenth-century currency converter*, <http://www.pierre-marteau.com/currency/converter/hol-eng.html> (hämtat 10 oktober 2016).

- ⁶⁷ Jonas Dryander till Joseph Banks, 19 oktober 1791 (brev 1064), i Banks 2007, 76. Jämför dock Dryanders uppgifter om priset som Lord Bute betalade för Gronovius herbarium med Alwyne Wheelers uppgifter. Den senare uppger priset 650 guilders. Alwyne Wheeler, "The Gronovius fish collection. A catalogue and historical account", i *Bulletin of the British Museum (Natural History). Historical Series*, vol. 1:5 (1958), 196 f. Den senare uppger också att boksäljaren Bennet från Rotterdam som var Lord Butes kommissionär fick en kommission på mellan 250 och 300 pund.
- ⁶⁸ Karel Davids, "The scholarly Atlantic circuits of knowledge between Britain, the Dutch Republic and the Americas in the eighteenth Century", i *Dutch Atlantic connections, 1680–1800. Linking empires, bridging borders*, red. Gert Oostindie & J. Roitman (Brill, 2014), 224–249.
- ⁶⁹ Wheeler 1958, 196 f. Om auktionen på Lord Butes samlingar i London 1794, se G. L. E. Turner, "The auction sales of the earl of Bute's instruments, 1793", *Annals of Science* 23:3 (1967), 214 f., n. 5, där det finns en lista på utauktionerat gods vilket inkluderade "three remarkably fine Horus [sic] *Siccus* in highest preservation; one, late the Property of Gronovius; and another, classed according to the Linnaean System."
- ⁷⁰ Om Paul Hermann och hans samlingar se <http://www.nhm.ac.uk/research-curation/scientific-resources/collections/botanical-collections/hermann-herbarium/about-paul-hermann/index.html> (hämtat 11 juni 2016). Om inköpet se Joseph Banks till Hermann Treschow, 14 juni & 6 juli 1793 (brev 1202 & 1208), i Banks 2007, 227 f., 233 f.
- ⁷¹ Citatet i sin helhet lyder: "In order to complete these descriptions, M. Gronovius the son, has sent me about 500 very well preserved dried fishes, and since he has become interested in old coins (of which he has a wonderful collection) he has commissioned me to sell them in England because here natural history is dead, and France is too much occupied with revolutions and other troubles." (Pieter Boddaert till Joseph Banks Wheeler, 6 augusti 1791, i Wheeler 1958, 195.
- ⁷² Clare Haynes, "A 'natural' exhibitioner. Sir Ashton Lever and his Holosphusikon", *Journal for Eighteenth-Century Studies* 24:1 (2001), 1–13.
- ⁷³ Wheeler 1958, 187 f.
- ⁷⁴ Lorraine Daston, "The sciences of the archive", *Osiris* 27:1 (2012), 156–187.
- ⁷⁵ A. G. Dahlbom, cit. i Löwegren 1952, 144 f., n. 41.
- ⁷⁶ Cynthia Wall, "The English auction. Narratives of dismantlings", *Eighteenth-Century Studies* 31:1 (1997), 1–25.
- ⁷⁷ J. M. Chalmers-Hunt, "Entomological sales", i *Natural history auctions 1700–1972. A register of sales in the British Isles*, red. J. M. Chalmers-Hunt (London, 1976), 3–14.
- ⁷⁸ Alwyne Wheeler, "Zoological specimens other than insects, molluscs, and bird"; William T. Stearn, "Botanical auction sales"; Clive Simson, "Ornithology"; Ian, W. D. Rolfe, "Fossils"; Peter G. Embrey, "Minerals"; och Peter S. Dance, "Shells", i *Natural history auctions 1700–1972. A register of sales in the British Isles*, red. J. M. Chalmers-Hunt (London, 1976), 15–51.
- ⁷⁹ Dance 1976, 51.
- ⁸⁰ Stearn 1976, 20–22.
- ⁸¹ "The breakdown of social barriers brought about by the French Revolution opened the doors to many palaces on the continent". Rolfe 1976, 36.
- ⁸² "Britain represented a stable bulwark". Rolfe 1976, 36. Notera att det också finns skäl att förhålla sig skeptisk till en sådan beskrivning. Som Pierre-Yves Lacour har visat fanns det ett stort intresse under revolutionsåren för naturalhistoria och naturalhistoriska samlingar i Frankrike. Pierre-Yves Lacour, *La République naturaliste. Collections d'histoire naturelle et Révolution française, 1789–1804* (Paris, 2014).
- ⁸³ "The ability of the British metropolis to amass, name and classify the world's population of natural inhabitants would, in the eyes of its patrons [British Museum] exemplify British imperialism's brilliance in the post-Napoleonic period." McQuat 2001, 6.

- ⁸⁴ "the unstable European climate and the impoverishment of continental collectors and museums." McQuat 2001, 6.
- ⁸⁵ David Ormrod, *The rise of commercial empires. England and the Netherlands in the age of mercantilism, 1650–1770* (Cambridge, 2003).
- ⁸⁶ Dance 1986, 36; Löwegren 1952, 310 f. Om växelkurser från guilders till pund se <http://www.pierre-marteau.com/currency/converter/hol-eng.htm> (hämtat 15 maj 2016).
- ⁸⁷ Löwegren 1952, 87.
- ⁸⁸ Löwegren 1952, 310 f.
- ⁸⁹ Löwegren 1952, 312.
- ⁹⁰ Carl von Linné, *Linnés föreläsningar öfver djurriket*, utg. Einar Lönnberg (Uppsala, 1913), 325.
- ⁹¹ Linné, *Linnés föreläsningar*, 345.
- ⁹² Linné, *Linnés föreläsningar*, 351.
- ⁹³ Linné, *Linnés föreläsningar*, 310.
- ⁹⁴ Sten Lindroth, *A History of Uppsala University 1477–1977* (Uppsala, 1977), 145.
- ⁹⁵ Löwegren 1952, 314; Carl-Otto von Sydow, "Fredric Hasselquist", *Svenskt biografiskt lexikon*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=12645> (hämtat 1 juni 2016).
- ⁹⁶ *Förteckning, uppå framledne stads-auctuariens Herr Peter Hoffmans samlingar, af åtskilliga varieteter, naturalier, mineralier, malmer, mynt och gewär, som igenom offentlig auction komma at försäljas den 9 juni 1747* (Stockholm, 1747). Försäljningskatalog tillhörandes Kungliga biblioteket (vardagstryck, ekonomi).
- ⁹⁷ *Förteckning, Uppå framledne*, 18.
- ⁹⁸ *Förteckning, Uppå framledne*, 29–31.
- ⁹⁹ Löwegren 1952, 318–321.
- ¹⁰⁰ *Förteckning på hwad i synnerhet förtjenar utmärkas, blad de saker, som förekomma wid auction på Åkeröö den 4:de och följande dagar till och med den 16:e i februarii månad, 1771*. Försäljningskatalog tillhörandes Kungliga biblioteket (vardagstryck, ekonomi).
- ¹⁰¹ Osbeck till Wargentín, 10 december 1770, cit. i Löwegren 1952, 359.
- ¹⁰² Osbeck till Wargentín, 10 december 1770, cit. i Löwegren 1952, 359.
- ¹⁰³ Löwegren 1952, 360.
- ¹⁰⁴ Olof H. Selling, "Daniel Solanders naturalkabinett och dess öden", *SLÅ* 1962, 128–137, cit. 135.
- ¹⁰⁵ Linda Andersson Burnett, "Northern noble savages? Edward Daniel Clarke and British primitivist narratives on Scotland and Scandinavia c. 1760–1822". PhD dissertation, University of Edinburgh (Edinburgh, 2012), 173.
- ¹⁰⁶ "less scrupulous collectors and dealers resorted to the creation of fakes and many man-made 'species' were in circulation before and after the publication of the *Systema*." Dance 1986, 43, 53.
- ¹⁰⁷ Dance 1986, 55.
- ¹⁰⁸ Beth Fowkes Tobin, *The Duchess's shells. Natural history collecting in the age of Cook's voyages* (New Haven CT, 2014), 168–173, 175–178.
- ¹⁰⁹ "a valuable and curios collection of scare and beautiful shells, from the new discovered islands in the South Sea, consisting of a remarkable fine Trochus, and other different Species, entirely new". Sales catalogue, 24 november 1775, Messrs. Christie and Manson, London (Annoterad katalog, Christie's Archive Department, King Street, St James's London).
- ¹¹⁰ Sales catalogue 10 maj 1782; Sales catalogue 21 december 1785; Sales catalogue 30 mars 1787, Messrs. Christie and Manson, London (Annoterad kataloger, Christie's Archive, London).
- ¹¹¹ Sales catalogue 3 juni, 1771; Sales catalogue 2 juni, 1807, Messrs. Christie and Manson, London (Annoterad katalog, Christie's Archive, London).
- ¹¹² Sales catalogue 26 april 1788, Messrs. Christie and Manson, London (Annoterad katalog, Christie's Archive London). Fågeln köptes av samlaren Humphreys för 2 pund och 14 shilling. Även för andra specimen som såldes på samma auktion användes binära namn med utsatt författare, även i dessa fall Linné.
- ¹¹³ För några andra exempel än ovan anförda se Sales catalogue 21 december 1785; Sales catalogue 23 maj 1788; Sales catalogue 29 april 1796.

Vid ett tillfälle sålde Christie and Manson "nya" förmodligen ej ännu namngivna arter, Sales catalogue 24 november 1775, Messrs. Christie and Manson, London (Annoterade kataloger, Christie's Archive London).

¹¹⁴ Dance 1986, 47.

¹¹⁵ "Preface", i *A catalogue of the Portland Museum, lately the property of the Duchess Dowager of Portland* (London, 1786), iii. För en diskussion av försäljningen se också Tobin 2014, 217–245.

¹¹⁶ "Every true Lover of Science", "allotted in Order and Method, according to *Genus* and *Species*". Från "Preface", i *A catalogue of the Portland Museum*, iv.

¹¹⁷ "Methodists"; "Twenty different Species of *Cones* or *Turbos* in One Lot"; "Promiscuous Assemblage of various Subjects". Från "Preface", i *A catalogue of the Portland Museum*, iv.

¹¹⁸ "to as many *Weeks*, as it consists at present

of *Days*." Från "Preface", i *A catalogue of the Portland Museum*, iv.

¹¹⁹ "at least as far as Respect to *Size*, *Rarity*, and *Beauty*". Från "Preface", i *A catalogue of the Portland Museum*, iv.

¹²⁰ "*Man of Science*"; "the proper classical, or generally received Names". Från "Preface", i *A catalogue of the Portland Museum*, iv.

¹²¹ Användandet av binära namn i handeln med naturalier är bara ett exempel av många på hur Linnés nomenklatur kom att påverka organiserandet av objekt och information från slutet av 1700-talet och framåt. Om det se Staffan Müller-Wille, "Names and numbers. 'Data' in classical natural history, 1758–1859", *Osiris* 32 (2017), 109–128.

¹²² Cit. i McOuat 2001, 18.

¹²³ McOuat 2001, 16–19.

¹²⁴ Dance 1986, 149–151.

Summary

Linnaean Natural History on the Market

Materiality, Trade and Change

By Hanna Hodacs

This article discusses the market for natural history collections with a Linnaean provenance in the eighteenth century, as well as the emerging use of binomial names in the trade with natural history specimens. The article begins with assessments of the monetary value of Linnaeus's conserved plants and animals prior to James Edward Smith's purchase in 1784 of the collections. This is summarized in Table 1. I argue that Linnaeus's high estimates of the value of his collections probably reflect the booming market for natural history specimens in mid-eighteenth-century Sweden. The Swedish interest in natural history is also evident in the high prices paid by prominent Swedes in Amsterdam for natural history specimens in the middle third of the eighteenth century. Linnaeus appears to have been unaware of the downward price trends and less buoyant Swedish market that can be detected after the 1750s when he priced his specimens, dividing his material, scholarly heritage between his children. The high price paid for Linnaeus's collections, once they were sold to Smith in 1784, however, reflects the rise of London as a centre of commerce for natural history in late eighteenth-century Europe.

The following section focuses on the material dimension, foregrounding preservation, presentation and fashion, including how, in late eighteenth-century London, evaluations of the specimen collections Linnaeus used in his taxonomic work changed, reflecting Linnaeus's shifting status within the history of natural history. A focus on the material dimension reveals that different materials were more or less costly, corresponding to their fragility and perceived beauty. The material dimension reveals the extent to which Linnaeus's taxonomy concurred with mid-eighteenth century fashions in interior design. But his structures could also operate outside of those aesthetic ideals. While the Linnaean order was replicated and diffused across royal and elite collections, as well as in more humble environments, it became outdated scientifically by the end of the eighteenth century. Meanwhile a growing awareness of the historical dimension of the recent developments of natural history evolved. London, the new home of the Linnaean collection and other collections with a Linnaean provenance, offered a place where Linnaeus's collections could shift from being modern to becoming historically important, within a relatively short time span, thereby saving them from the ravages of time, in the form of moths, dust, and other destructive forces of nature. Revolutions and wars on the Continent, and a growing Empire, enhanced London's position as the staple market for natural history as the nineteenth century evolved.

The market and the use of binary names when selling natural history specimens at auctions in eighteenth-century Europe, particularly in Sweden and England, is also explored. Late eighteenth-century commercial practices surrounding natural history, particularly the use of auctions, reveal how Linnaeus's new nomenclature became a tool for selling and/or buying natural history. The use of binary names started off as a compromise, mediating between buyers who "loved" order, and those who "loved" variety. But to assign valid scientific names were not cheap as naturalists had to be employed to do it, conferring with already dedicated names and established genera. New names were also not always valid, as naturalists could be prompted by collectors to distinguish and name new species, rather than new varieties, so as to add value to a collection. This of course brings us back to the centrality of collections stretching far back in time, for determining the identity of species and genera. All in all, the development outlined above suggests that the relocation and conservation of the Linnaean collections, as well as the broadening use of Linnaean nomenclature, is embedded in a history of trade, materiality and consumption.

Författarens adress:

Docent Hanna Hodacs, Ämnet historia, Högskolan Dalarna, 791 88 Falun. E-post: hhd@du.se.

ANNIKA WINDAHL PONTÉN & ROGER TALLROTH

”Beständigt menuett och polska”

Om musik och dans i familjen Linné

”Intet öra för musiken” – så beskrev Carl von Linné sitt förhållande till musik i ett brev till Académie des Sciences i Paris 1776. Syftet med brevet var att ge en bild av sina meriter och sitt liv, så att det kunde fungera som underlag för hyllningstalet, parentationen, som hölls efter en ledamots död. Brevet skickades genom Pehr Wilhelm Wargentins försorg till Paris, och då det var på latin lyder stället ursprungligen ”*Auditū musices non delctabatur*”. Sammanhanget är att Linné går igenom sin fysionomi och sinnena, och säger något kort om de olika delarna. Han beskriver till exempel sin gång som lätt, vig och rask.¹ Det kan därmed tyckas som om detta skulle bli en mycket kort artikel. Vid närmare studium visar sig det dock att det finns en hel del att hämta i källorna. I själva verket förefaller Linné inte ha varit så helt ointresserad av musik, och intresset verkar främst gälla dans. Det finns också ett mycket intressant föremål i det vevpositiv som återfinns i samlingen på Linnés Hammarby, vilket renoverades i samband med Linnéjubileet för tio år sedan. I denna artikel kommer vi att utforska några aspekter av dans och musik i familjen von Linné och i deras samtid, samt säga något om musiken som finns på vevpositivet.

Dans och musik i teorin

Vid några tillfällen förekommer musik och dans som exempel i Linnés föreläsningsserie i dietetik. I samtliga fall kan de kopplas till hur Linné ser på vanans betydelse för att människan ska hålla sig frisk. Även i andra texter förekommer musik och dans, men i det följande är exemplen hämtade främst från *Lachesis naturalis*.² I korthet handlar det om att det en människa är van vid är det som är det mest hälsosamma för henne. Vanorna grundläggs under uppväxten och om de bryts senare i livet finns en stor risk för sjukdomar av

olika slag. Det gäller särskilt om det blir hastiga förändringar. Musik förekommer som enstaka exempel på hur vanan fungerar: "Musiquen i gästbud gör hiärtat i förstone så gladt, at det hoppar; på slutet wet man knapt där af." I detta fall handlar det om hur vanan påverkar hörselsinnet. Poängen är att ljud kan först påverka sinnet på ett visst sätt, men har man hört det tillräckligt länge tänker man inte på det längre. På samma sätt beskrivs människans övriga sinnen; man vänjer sig vid lukter, smaker, föremål man ser etc.

Människokroppen ansågs fungera på ett visst sätt av naturen och det allra bästa är att leva i enlighet med naturen. Av olika skäl sker det inte alltid så. Vanan betraktas som en andra natur, en kraft som gör att även sådant som inte är "enligt naturen" kan vara hälsosamt och bra för en individ. Det finns tydligt mekanistiska inslag i teorierna om hur kroppen fungerar. I avhandlingen *Motus polychrestus* (Nyttan av rörelse, 1763), beskrivs hur kroppen består av fasta och flytande delar. Hjärtat för runt de flytande delarna till de fasta. Rörelse påverkar de mekaniska processerna i kroppen på olika sätt:

Ty genom rörelse förflyktigas många vätskor och göra blodet tjockare, men vid overksamhet flyta de ut, bli tunnare och klibbiga. Med rätta sade därför de gamble: rörelse uttorkar, men overksamhet fuktiggör. Kroppen stärkes av rörelse, försvagas av overksamhet. Vid all rörelse blir fibrerna hårdare och segare, men av långvarig och alltför häftig sådan hårdna de till brosk- eller bensubstans.³

Kombinationen av vad rörelse gör för kroppen och vilken roll vanan spelar gör att Linné anser att olika typer av rörelse är olika nyttiga. Han skriver i *Motus polychrestus* att en viss sorts lungsot botas bäst av ridning och att mask kan försvinna av kroppsövning (helst ridning). Likaså är motion bästa medicinen mot migrän och vid vissa menstruationsproblem som främst ansågs drabba förnämre kvinnor på grund av stillasittande och "missbruk" av te och andra försvagande drycker.

Generellt menar Linné att promenad är den bästa typen av motion för de flesta, men därefter kommer dans. Då gäller också att olika slags danser är lämpliga för olika personer, beroende på kroppskonstitution och vana. "Dansa, serdeles menuette, kan tjena för en weklig menniska, men bondepolskan är en stark motion, som kan tjena för det folket. Hoppa är en farlig motion."⁴ Linné menar att menuett är mindre ansträngande, medan polska passar dem som är mer vana vid kroppsarbete. Denna tanke är i sig inte ny, redan tidigare kopplades polonaise eller polska till "folket", medan menuetten

förknippades med högre stånd. Det märks exempelvis i tillfällesdiktning och annan litteratur.⁵ I Linnés texter får tanken närmast en medicinsk förklaring och de olika danserna blir exempel på olika rörelsetyper som passar olika bra beroende på vem det gäller. Vad är det då för danser detta handlar om? Menuett och polska, eller polonaise (kan även stavas med olika varianter, till exempel pollonaise, polones med flera), tillhörde 1700-talets absolut vanligaste dansformer. Menuetten har sin bakgrund i Frankrike, där den dansats sedan runt mitten av 1600-talet och blivit populär vid hovet. Den spred sig i hela Europa och kallas ibland "Dansernas drottning" eller "Dansernas dans". Det är en pardans, men det finns även kontradanser som kan utföras med menuettsteg. Dansen går i 3/4-takt (eller ofta noterad i 6/8-takt) och grundsteget består egentligen av två steg från barockdansrepertoaren som satts samman till ett, och det börjar alltid på höger fot.⁶

En väl känd melodi som är en karakteristisk menuett är Carl Michael Bellmans Fredmans epistel nr 9, "Käraste bröder, systrar och vänner". Menuetten blev alltså mycket populär och fanns i hela Europa. Den blev också en huvudbeståndsdel i det vi i dag kallar "folklig musik" från Linnés tid. Musik- och dansforskare har pekat på att menuetten inte fått folkligt fäste i Sverige, medan den funnits kvar och utvecklats i till exempel Finland. Till del stämmer detta, men det finns också en "polskefiering" av den folkliga repertoaren under 1800-talet, där dels menuettmelodier användes som polskor på ett ganska dynamiskt sätt, dels valdes menuetter bort när insamlingar och utgåvor gjordes av svensk folkmusik med argumentet att det är polskorna som representerar något "genuint och svenskt". Under 1700-talet och vid 1800-talets början är det utan tvivel gott om menuetter, i alla fall i de notböcker som finns kvar. Säkert var de också vanliga i praktiken på dansgolvet i olika sammanhang. Vi kan utgå från att dansen utförts på flera olika sätt, beroende på vem som dansat, var och när. Dansskicklighet och kreativitet har präglat utförandet, kanske i högre grad än geografisk och social hemvist.

Ursprunget till polonaise (som ju bokstavligt betyder "polsk") eller polska är komplext, och detta är inte platsen att utreda dess historia. Magnus Gustafssons nyligen utkomna avhandling i ämnet kan rekommenderas för vidare läsning.⁷ Vi kan ändå konstatera att det finns danser som benämns "polska" i Sverige redan under vasatiden, men det har då troligen handlat om några andra dansformer än de som fanns under Linnés tid. Det är inte helt enkelt att precis veta vilken slags dans det handlar om när Linné skriver "bondpolska", och särskilt förvirrande är att det finns en uppländsk variant av rundpolska

som kallas just "bondpolska". Denna senare form av bondpolska, där dansparet huvudsakligen rör sig runt i rummet, parvis medurs och i så kallad valsbanda moturs i rummet, har uppstått efter Linnés tid. Mer sannolikt är att Linné syftar på någon form av vad som kallas fläckpolska, det vill säga en dansform där paret rör sig runt varandra, men inte särskilt mycket runt i rummet. De håller sig på samma "fläck" på golvet, därav benämningen.⁸ Ett skäl till att dansformen ser ut som den gör kan vara att den är effektiv med plats. Det går bra att dansa på små utrymmen och på så sätt blir det lättare att välja plats att dansa på oavsett förutsättningar. Fläckpolska kallas ofta också slängpolska. Polonaise eller polska går i 3/4-takt och det finns gott om melodier som är polskemelodier som i dag är kända, som till exempel jul- eller midsommarlekar eller sånger. Några exempel är "Nu är det jul igen", "Klang min vackra bjällra" eller "Räven raskar över isen".

Även om Linné uppfattat menuetten som mer stillsam är utförandet helt beroende av en rad faktorer. Vilken musik spelas till och av vem, är det en koreografi på scen, är det social dans, vem dansar, när och var? En menuett kan likaväl göras livligt och snabbt, medan en polska kan dansas långsamt och lugnare. Att Linné beskriver danserna på det sätt han gör säger alltså något om att i hans omgivning har de utförts på detta specifika sätt. Menuetten är en långsammare dans medan polskan präglas av ett mer rörligt dansmönster. Mycket tyder på att Linné var väl förtrogen med ett visst dansmönster och att han varit omgiven av musicerande, och dansande, människor i familjen och släkten redan från barndomen i Småland. Hans syn på dansernas utförande speglar också den ovan nämnda föreställningen att polskan är rustik, medan menuetten är mer högreståndsmässig.

Musik i släkten

Det fanns ett flertal musiker i Linnés släkt i Småland. Några av dem har också lämnat notsamlingar och trycka musikalier efter sig. Far och son Sven och Niclas Tiliander är två av dessa. Sven Tiliander (död 1710) var Linnés farmors bror, det vill säga Nils Linnaeus morbror. Sven blev kyrkoherde i Pjätteryd, där Carl också vistades en del som barn. Sonen Niclas (eller Nils) blev även han präst, och både far och son har gjort resor till Tyskland där de kopierat noter för hand och skaffat tryckt musik. Det handlar både om kyrklig och

profan musik. Det finns bland annat en samling anskaffad av Sven med pavaner, baletter, branles och couranter. När Nils senare var i Tyskland tillkom nyare danser som menuett, gavott och bourrée eller sarabande. Noterna från familjen Tiliander har sedan troligen donerats av Nils son Carl Tiliander till Stifts- och gymnasiebiblioteket i Växjö.⁹ Det är också värt att notera att utbyte och överföring av musik mellan till exempel Sverige, Tyskland och Baltikum skedde parallellt med att också kunskaper flyttades mellan platserna. Men det flyttades också samtidigt helt andra saker, i detta fall gäller det inte minst fröer, lökar och andra böcker. Just i Pjätteryd anlades tidigt en dekorativ trädgård. I Linnés självbiografier presenteras aktivt en självbild där han pekar på att blomsterintresset grundlagts tidigt. Trädgården i Pjätteryd, liksom faderns trädgård, har spelat en roll i detta sammanhang. Under Carls uppväxt har det alltså funnits flera miljöer där intresset för växter och musik odlats parallellt.

Carl kom att gå i skolan i Växjö. Gymnasiet var inrymt i det som benämns Karolinerhuset intill Växjö domkyrka. Magnus Gustafsson har beskrivit hur musikundervisningen var organiserad i Växjö under Linnés gymnasietid. Det finns en lista från 1725 över de instrument som fanns vid skolan. Där fanns basfiol, basflöjt, kvintflöjt, diskantflöjter, tenorbasun, altbasun och basbasun samt tryckta notböcker. Det var organisterna i Växjö domkyrka som ansvarade för musikundervisningen och en av dessa var Gabriel Höök.¹⁰ Han engagerades som informator åt Carl och kommer senare att gifta sig med Carls syster Anna Maria.¹¹ I släkten Höök finns flera musiker: Gabriels farbror Nils Nilsson Höök är en, Nils Nilssons kusin Andreas Höök en annan och efter honom finns en bevarad notbok i Lund.¹² Hur intresserad Linné var av musik under uppväxten och skolgången är svårt att veta. Det är i alla fall tydligt att det fanns gott om möjligheter att höra musik i hans närmaste nätverk, att det fanns flera som aktivt skaffat och samlat noter och att det fanns en väl organiserad musikutbildning på den skola där han gått.

När Linné kom till Uppsala universitet fanns även där möjlighet att följa undervisning i dans då universitetet hade utbildning i alla exercitieämnen och därmed hade en dansmästare anställd. Bakgrunden till exercitierna var att det ansågs att studenterna behövde färdigheter som var användbara i sociala sammanhang, sådant som var bra att behärska i den eventuella karriären som ämbetsmän, officerare eller diplomater i statlig tjänst. Det handlade om ämnena fäktning, ridning, moderna språk och dans. Under nästan hela Linnés tid i Uppsala var samme person dansmästare, Carl Fredrik Ristell, som tillträdde ämbetet 1729. Först 1773 bad han om att få flytta över det på sin

son Nils Ristell.¹³ Vi vet inte om Linné deltog i denna undervisning, men vi kan konstatera att han kom att delta i en hel del danstillställningar när han började göra sina resor till olika delar av landet.

Noterat på resande fot

Linné gjorde några av sina resor tidigt i karriären och de spelade också stor roll för hur hans karriär utvecklades. Den första resan var den till Lappland 1732. I resedagboken finns inte mycket spår av dans och musik, men det var en resa som man kan säga att Linné använde som ”språngbräda” i karriären, vilket inte minst märks genom Hoffmans porträtt av Linné i kläder från Lappland. De övriga tidiga resorna gick till Dalarna. Första gången Linné reste dit var han bjuden av vännen Clas Sohlberg för att fira jul där 1733. I samband med julkalasen i Falun träffade han för första gången sin blivande hustru Sara Elisabeth. Även detta var viktigt för karriären. Mycket tyder på att det under 1700-talet var en karriärmässig fördel att man som akademiker och vetenskapsman var gift och hade ett fullständigt hushåll. Exakt vad Carl och Sara Elisabeth dansade vet vi inte. Det finns en muntlig uppgift som gör gällande att de dansade väldigt många polskor. I de dagböcker som skrevs av Axel och Gustaf Reuterholm, vilka umgicks i samma kretsar som familjen Moraeus, anges en rad danser som förekom på maskerader och divertissements. På Korsnäs, hos Sara Elisabeths mormor, roade de sig med till exempel följande: ”Sedan gingo wi in i Sahlen, dansade menuet, polska, långdansen, contra danser. [...] Sedan lektes en liten comoedie, acturer woro bror Axel Arlequin, fru Nycop Herr Hermidorus; mams S. Lisa Moraea Sabina, Hermidori hustru, Hans Phil. Urlander, Colombina, Hermidori dotter, Arlequins amante.”¹⁴ Här är det värt att notera att de verkar ha lekt med könsrollerna. Av rollistan att döma har fru Nycop spelat en man och Sara Lisa spelat hennes hustru, samt att Hans Philip Urlander har spelat en kvinna, dotter till fru Nycops roll, och denna dotter var älskarinna till Arlequin som spelats av Axel Reuterholm. I så fall har två kvinnor spelat makar och två män spelat älskande.

Från denna första resa till Dalarna finns ett blad där Linné antecknat texter till sex olika sånglekar med rubriken ”Dahlflickors lekar om julen 1733”. Flera av sånglekarna återfinns i varianter i senare samlingar och uppteckningar. Den första texten i Linnés nedteckning lyder:

Hej lirim, hej lairum, hej görom som jag :/
 klappa wackert, [klappa] wackert, [klappa] wackert som jag
 taga " [taga] " [taga] " "
 kiössa " [kiössa] " [kiössa] " "
 snuta " [snuta] " [snuta] " "

Här finns exempel på två vanliga inslag i sånglekar: att härma någon som gör före och att det är en lek med mer tilltagande fysisk beröring. Den andra sångleken är av liknande slag och inleds:

Gick jag uht spasserande vid stranden :/
 går jag till min bästa vän och klappar honom på handen :/

I de följande två stroferna blir vännen klappad på kinden och kysst på munnen, men sedan avslutas leken:

Gick jag uth spasserandes på torget :/
 går jag till min bästa vän och gifwer honom korgen :/

Jo, Herrn fick han korgen att bära
 korgen här, och korgen där, och korgen wart han komer
 äst icke du min bästa vän och hiertkorn dett lilla :/
 hututut jag fryser så, lätt mig ej fara så illa.
 Hututut jag fryser så släpp mig in uti warmen
 å har du hierta i ditt börst, så lätt mig ligga på armen.¹⁵

Även denna sånglek finns i liknande varianter i senare sångsamlingar från olika delar av landet. Den är en av många sånger där det handlar om att hitta eller välja en partner i samband med sångleken.

Den längre Dalaresan gjordes sommaren 1734. Under denna resa beskriver Linné dans vid några tillfällen. Mellan den 7 och 10 juli uppehåller sig Linné runt Mora och Orsa. Han beskriver relativt detaljerat dräktskicket. En brud kläddes upp i prästgården i Mora för att han skulle få tillfälle att se hur det såg ut. I ett appendix till den 9 juli beskrivs dans i Mora. Här är det en långdans som beskrivs: "Dansningen i Mora, långdansen kallad, var att observera, det 4 steg gick på var takt, av vilka det sista stampades hårt till ett tecken, att takten då slöts. I varje takt, då de gingo i ring, gingo 2 steg utför, vidgandes ringen, de 2 senare inåt, hopdragandes ringen, liksom alla ville tillsammans att stampa för näsan på varandra."¹⁶ Den långdans som här

Danser i manuskriptet Iter Dalekarlicum 1734. Foto: Linnean Society, London.

beskrivs kan sägas ingå i en mycket lång tradition av långdanser. Det finns belägg för långdanser åtminstone sedan medeltiden och framåt. Under 1400- och 1500-talen dansades spritt i Europa en typ av långdanser eller ringdanser som kallas branles. Dessa förekom i både jämna och ojämna taktarter. Med utgångspunkt i Linnés beskrivning skulle man kunna misstänka att det rörde sig om en form i jämn taktart (till exempel av branle double-typ). Den musik som i dag är känd som "Mora långdans" går dock i 3/4-takt, men det är svårt att säkert säga hur dansen Linné sett utförts och vilken musik som spelats till. Det finns en tolkning av den som dansades i 3/4-takt, men det skulle också vara möjligt att den har utförts i en jämn taktart.

På väg söderut, eller på "hemväg", under Dalaresan kom Linné till Nås. Han kom dit den 11 augusti och blev kvar några dagar på grund av regn. Sällskapet bodde i prästgården i Nås. Linné beskriver här hur "kvinnsfolken äro spelmän och kunna de mesta av det könet spela fiol". Han hade också varit på lekstuga: "I Nås hölls för oss lekstuwa efter landsens maner, där man hade 3:e synnerliga danser att remarkera." De här tre danserna är "hjärtansen",

Dansande par och fiolspelman. Oljemålning på bräddor från Brunnsta, Södermanland, tidigt 1800-tal, Södermanlands läns museum, SLM 4103. Påträffades som mellanvägg i ett avträde. Fiolspelmannen bär militär uniform. Även om bilden är från tidigt 1800-tal har kläderna stora likheter med 1700-talsplagg. Något liknande skulle kunna ha utspelat sig i Danmarks socken hos familjen von Linné. Foto: Sörmlands länsmuseum.

”Jävunddansen” och ”6 man i dansen”. Hjärtdansen är en långdans, kallad hjärtdansen på grund av att man går i en hjärtlik form för att spara plats i rummet. Jävunddansen är en figurerad dans,

så kallad efter en by i Venjan, var en hel nöjsam och angenäm dans, som finge applaus i hoven, om han vore kommen ifrån Spanien och dansades av en ny

fransk dansmästare. 5 personer dansa honom. Den i centro stående nöjer sig själv, de 2 oppositi dansa nästan som menuett med polsk takt och gå fram på var sin sida om solitarium, då det andra paret balanserar vid begynnelsen, då de förra gått fram, balanserar de, medan följande par anträder. Under tiden varieras med det de gå i ring, utan att hålla händerna tillsammans.

Dansen är uppkallad efter byn Jävunda utanför Venjan. Den tredje dansen som beskrivs, kallas ”6 man i dansen” och är:

en artig dans, då han färdigt göres. Sex personer göra dansen, som konstituera 3 par longitudinaliteter ställda, hållandes 2 och 2 varandra i handen, vitt ifrån varandra med upphöjda händer, varpå det sista paret springer fram under armarna på det mellersta (som möter och går där det förra stod) och fram mot andra ändan, där det möter det 3:e paret som springer under det förstas armar och över det andras helt gesvint, vilket kontinueras av alla 3 paren på en gång och skulle bäst kunna kallas vävdansen, emedan det representerar artigt en väv; detta är en kontradans och går helt fort.¹⁷

Dessa tre danser är relativt olika till karaktären. Långdanser är en av de vanligaste dansformerna, tidigare beskrivna av Linné i Mora, och här verkar det mest handla om att dansarna anpassat sig efter rummets form. ”6 man i dansen” är besläktad med den dans som i *Baron Åkerhielms dansbok* (1785) kallas ”Branicula”, och den är i sin tur ett tidigt exempel på en lång rad varianter av ”Väva vadmal” och andra danser som imiterar vävstolens rörelser.¹⁸ Den mest udda dansen förefaller vara ”Jävunddansen”. Det är ovanligt med danser för fem personer och av allt att döma har den dansats som någon form av menuett. Att de två som stod mitt emot varandra gjorde ”nästan som menuett” kan innebära att de inte utförde menuettsteget med samma teknik som i den franska barockrepertoaren, eller att steget på annat sätt liknade menuettsteget. Även uttrycket ”balanserar” kommer med all säkerhet från samma stegrepertoar. Det finns ett steg som är benämnt just ”balancé”, vilken i regel utfördes i sidled utan annan förflyttning i rummet. Inledningen på dansen kan alltså tolkas som att ett par motstående dansare rörde sig runt den i mitten, medan de andra två gjorde balancésteget på sina platser.¹⁹

Under de senare landskapsresorna verkar Linné inte längre föra lika detaljerade anteckningar om dans, musik och sång. När han till exempel var i Skåne vid midsommar 1749 finns mest noteringar om vilka lekar som lektes på midsommardagen. Å andra sidan regnade det på midsommarafton, så

det kanske då inte förekom så mycket spel och dans när midsommarstången kläddes och restes i Skanör.²⁰ Hemma i Uppsala finns det däremot belägg för att det både dansats och spelats.

Lekstuga på Hammarby

Linnés student Johan Christian Fabricius, som vistades i Uppsala 1762–1764, har beskrivit vistelsen där i ”Einige nähere umstände aus dem Leben des Ritters von Linné”. Linné besökte studenterna varje dag, vare sig de var inne i Uppsala eller på landet. På sommaren var studenterna inkvarterade i en gård i närheten av Hammarby. Fabricius beskriver hur de utländska studenterna spenderade somrarna med att gå i trädgården eller ut i naturen med Linné. På kvällarna spelade de kort med Sara Elisabeth och söndagarna tillbringade de med hela familjen. Då höll de till på ”vår gård” och bjöd in en spelman med ett instrument som liknade en violin. Det var säkerligen gården de bodde på som avses, och dansen verkar vara förlagd till en loge. Fabricius verkar inte helt förtjust i hur det lät, men tycker ändå att det var trevliga tillställningar. Han skriver att danserna var ”inte glänsande, sällskapet inte talrikt, musiken erbarmlig, danserna inte omväxlande, beständigt menuett och polska”. De dansade tydligen mest menuett och ”Polnisch”, alltså polskt eller polska. Linné rökte pipa med studenten Zoëga, men dansade också, helst polska, i den överträffade han alla, enligt Fabricius.²¹

Beskrivningen Fabricius ger är den mest detaljerade av en danstillställning i hushållet von Linné, några bilder finns inte. Kanske går det ändå att göra sig en bild av hur det tedde sig, och då kan vi tillåta oss att tänka att sällskapet ibland också höll till i salen på Hammarby. Familjen var söndagsklädd, några plagg som var tänkbara som söndagsplagg finns i bouppteckningar och i samlingarna. Kanske hade någon av döttrarna koftan i blå sidendrouget till kjol i siden eller ylle, och Linné kanske den vita västen med vitbroderier till ljusblå sammetsrock och byxor? Allongeperuk och hatt bar han säkerligen, även om hatten i regel inte bars under dans i mer informella sammanhang. Spelmannen med instrumentet som liknade en fiol spelade troligen nyckelharpa. I salen, som låg direkt till höger när man kom in i mangårdsbyggnaden, började spelmannen spela. Kanske började han med en polonäs som alla i familjen kände igen. En inte alltför djärv gissning är att den polonäs som Gabriel Höök tilläg-

Vevpositivet på Linnés Hammarby. Till vänster: Vevpositivet med blå underdel (sannolikt av senare tillverkning). Ovan: Detalj av vevpositivet, del av spelmekaniken med bälga, rulle och pipblock. Foto: Uppsala universitets konstsamlingar/Mikael Walderstedt. Överst: Detalj av bild på lockets insida, del av allegori över musiken samt del av tapet. Foto: Roger Tallroth.

nat sin svåger är en sådan. Gabriel Höök gifte sig med Carls syster Anna Maria. År 1738 får Linné en polonäsmelodi kallad "Carl Linnaeus polones". Vi tänker oss att söndagens dansande inleddes av Carl och Sara Lisa. Det är inte ovanligt att det fanns en viss hierarki i vilken ordning par dansade och vilka som dansade med varandra. Prominenta gäster kunde börja, huvudpersonerna vid en festlighet, eller i det här mer informella sammanhanget kanske värdfolket själva. Om polonäs och menuett varvades borde det ha kommit en menuett som nästa dans. En vanlig menuettform var den så kallad z-menuetten, där ett par dansar i taget. Det gick givetvis att fylla golvet med så många par som fick plats, men varje par dansade för sig och interagerade inte med de övriga paren på golvet i så fall. Formen har fått sitt namn efter en "refräng" i dansen där dansarna rör sig mot varandra och byter plats i ett z-mönster på golvet.²²

Även om det mest dansades polonäs och menuett fanns det lite annat att välja på också. Någon ringdans, sånglek eller kontradans kunde också spelas, sjungas och dansas. Bland låtarna i Andreas Hööks notbok finns "Klippings handskar", som var en väl spridd sång. En annan vanlig danstyp var en form av kontradans som härmade en vävstol, liksom den som Linné beskrev i Dalarna. Det fanns också gott om andra kontradanser. Från slutet av 1700-talet finns ett flertal svenska dansböcker som beskriver sådana. De har stora likheter med en repertoar som även finns i till exempel Frankrike eller England. En engelsk dansbok från mitten av 1600-talet, *The English Dancing Master* av John Playford, innehåller liknande danser och har troligen haft ett inflytande, inte minst eftersom den gavs ut i nya utökade utgåvor i olika länder in på 1700-talet. En förutsättning för att det söndagsklädda sällskapet alls skulle ha kunnat virvla runt i dans en sommareftermiddag var att de faktiskt hade lärt sig dansa. Vi har inga belägg för att barnen i hushållet undervisats i dans, men givet vad som förväntades av en familj i detta skikt av samhället förefaller det ganska självklart att någon form av träning och undervisning i dans skett. Det har också funnits möjlighet att dansa till tonerna av ett mekaniskt instrument som funnits i huset, det vevpositiv som i dag finns i samlingarna på Linnés Hammarby.

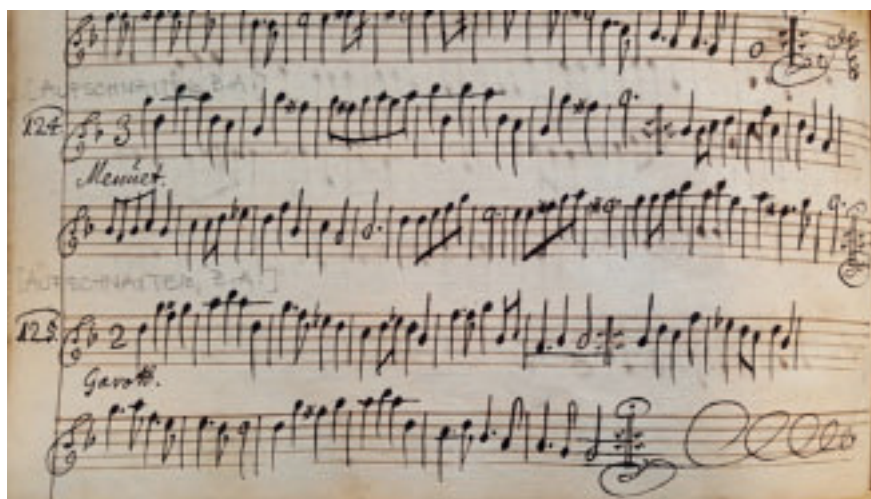
Vevpositivet och dess musik

Vevpositivet på Linnés Hammarby (UU 5231) är ett mekaniskt instrument som funnits i familjens ägo. I bouppteckningen efter Linné 1778 finns det

upptaget bland möbler som ”i positiv ofärdigt”. Instrumentet är tillverkat i furu och fanerat med valnöt. Det består av en rektangulär låda med lock.²³ I lådan finns själva positivet. Lockets insida är målad, samt har delar av tapet fastlimmat och två bilder är fastlimmade som dekoration. Båda bilderna föreställer kvinnofigurer, i dräkter typiska för decennierna runt 1700. Den vänstra (svartvita) bilden är en allegori över musiken, med en kort text under bilden, på nederländska och franska. Den franska texten lyder: ”J’enchante les Espris, je charme les Oreilles, Et par mes doux acords je me rend sans pareilles [?]” (Det sista ordet är svårläst). En ungefärlig översättning lyder: ”Jag förtrollar sinnen, jag behagar öronen. Och mina ljuva ackord överlämnar jag utan motstycke (utan vidare).” Bilden är tryckt i Amsterdam. Den högra bilden har texten ”Kaiserliche Kammer-Fräulin”.

Spelmekaniken består av en snäckskruv i trä som vevas runt med ett handtag av järn. Skruven tar tag i en spelrulle som i ena änden har ett snäckhjul utskuret. Det finns en backspärr så att skruven inte kan rotera åt fel håll. Spelrullen läggs i en vagg som kan dras ut helt när rullen ska bytas. Det finns två rullar till instrumentet. På rullen sitter inslagna stift, ett varv på rullen ger en melodislinga och på varje rulle finns 8–10 melodier. Melodi väljs genom att rullen skjuts i sidled. Rullarna är numrerade 1 och 2. Det finns ett benstativ som lådan vilar på. Stativet är blåmålat, och i det finns förvaring för den spelrulle som inte används i instrumentet. Med all sannolikhet är stativet tillverkat senare än instrumentet. Mot spelrullen sitter en list med vipparmar, dessa trycks upp när de passerar stiften och öppnar då spelventiler i botten på positivet så att luft strömmar in i piporna i det träblock med pipor som finns i instrumentet. I framkant på positivet finns en bälg som matas med luft samtidigt som veven dras runt. Det finns en matarbälg och en magasinsbälg. Antalet vipparmar, och därmed antalet toner, är 21. Positivet har två stämmor, båda stämmorna består av block med pipor och det finns en mekanik som gör att det går att välja en eller båda stämmor. På det stora blocket finns blyertsinskriftioner som anger vilka toner piporna har. Dessa är c d e f fiss g a b h c ciss d e f fiss g a b h c d.

Positivet renoverades inför Linnéjubileet 2007 av orgelbyggare Tomas Svenske och försattes då i spelbart skick. De melodier som finns spelades in. Tomas Svenskes bedömning är att instrumentet jämfört med andra samtida är relativt grovt tillverkat. Troligen behövde det justeras ofta, och det kan mycket väl vara så att familjen haft problem med att använda det. Skicket tyder på att det är måttligt använt. Tomas Svenske pekar också på att det finns en viss

Menuett nr 124 ur Nicolaus Tilianders notbok från 1698. Växjö stadsbibliotek, RISM-id 190027490. Foto: Växjö stadsbibliotek.

likhet med ett instrument på Musikmuseet i Stockholm, ett vevpositiv från 1786 byggt av Jonas Ekengren (1736–1793). Det finns inga kända uppgifter om när instrumentet kommit till hushållet von Linné, varifrån det är köpt eller vem som tillverkat det. Åren 1769 och 1770 beviljades två privilegier att tillverka mekaniska instrument i Sverige, först till Johan Christian Knoop och sedan till Jonas Ekengren.²⁴ Om någon av dessa tillverkat instrumentet har det skaffats till familjen relativt sent i Linnés liv. Alternativen är att det tillverkats av någon utan privilegium (vilket möjligen är mindre troligt) eller att det är tillverkat utomlands. Att den ena bilden på lockets insida är tryckt i Amsterdam skulle möjligen tala för tillverkning utomlands, å andra sidan vet vi inte om bilderna funnits på locket sedan instrumentet tillverkats eller klistrats dit i ett senare skede.

Den musik som finns på spelrullarna spelades in av Tomas Svenske i samband med renoveringen. Vid några enstaka tillfällen under jubileet spelades instrumentet också inför publik. Melodierna är inte helt lätta att identifiera, men det finns några som är identifierade. Den första som identifierades är en menuett efter Tiliander, och detta skedde i samband med att gruppen Väsen spelade in *Linnaeus Väsen* inför Linnéjubileet. Olov Johansson, Mikael Marin, Roger Tallroth och André Ferrari hade samarbetat med Magnus Gustafsson

för att hitta Linnéanknutet material till skivan. Det handlar om låtar från Hööks och Tilianders samlingar, och andra låtar med koppling till 1700-tal och kretsen kring Linné.²⁵ När Väsen fick tillgång till inspelningarna från Tomas Svenske kunde Roger Tallroth i samverkan med resten av gruppen identifiera en av melodierna från positivet som densamma som en av låtarna på skivan. Tilianders menuett (första delen av spår 8 på skivan) ingår sedan dess i Väsens repertoar. Det är inte känt om det finns en koppling mellan det faktum att menuetten finns både på spelrullen och i Tilianders manuskript. Menuetten har identifierats som komponerad av den österrikiske kompositören Benedikt Anton Aufschnaiter (1665–1742), och ingår i det av honom utgivna verket *Concors discordia* (1695). Menuetten ingår där i svit nr 3, arbetet består av sex olika sviter för orkester. De övriga satserna finns också med i Tilianders manuskript, men inte på positivet.²⁶ Detta utesluter i princip att Tiliander skrivit av musiken från positivets spelrulle och talar snarast för att det var en känd melodi som hamnade både på rullen och i manuskriptet av det skälet att den just var spridd och känd. Tiliander skrev av Aufschnaiters musik när han träffade stadsmusikern Paul Krause i Wittenberg under sin vistelse i Wittenberg mellan juni och oktober 1699. *Concors discordia* finns även i ett tryckt exemplar i Dübensamlingen på Uppsala universitetsbibliotek. Verket är särskilt intressant eftersom Tiliander lånat titeln till sitt eget manuskript. Hela samlingen med kopierade noter heter också *Concors discordia*, i översättning ”Harmonisk disharmoni”.²⁷

I samband med skrivandet av denna artikel har artikelförfattarna lyssnat en del på de befintliga inspelningarna och identifierat en (eller möjligen två) melodier som den mycket populära och spridda melodin ”La Folia”. Denna melodi är snarast ett tema som förekommer i en mängd variationer, från 1600-talet och framåt. Den förekommer också som grund till olika folkliga sånger, ett välkänt exempel är Sinclairvisan. Under 1700-talet var Elisandravisan en spridd och populär sång som bygger på ”La Folia”. Det är helt säkert möjligt att utvidga studiet av inspelningarna. Efter viss bearbetning skulle det vara möjligt att jämföra materialet med några olika databaser över musikaliskt material från tiden. Detta har dock inte varit möjligt att genomföra i anslutning till författandet av denna artikel, men avsikten är att fortsätta arbetet med att identifiera melodier.

Intet öra för musik, men en artig dansare?

Vi kan alltså konstatera att både musik och dans förekommer i Linnés texter och i hans omgivning, både till vardags och fest, även om han själv sagt att han inte hade öra för musik. Kanske var det snarare så att han själv praktiserade dans än var en utövande musiker? Mycket tyder på att så kan ha varit fallet. Det är också tydligt att musik och dans är viktiga beståndsdelar i det sociala livet. Att förstå och behärska de sociala koderna var en förutsättning för att Linné skulle lyckas med sin karriär på det sätt han gjorde. Det dansades och musicerades när han träffade sin blivande hustru, när han var på resa och när han var hemma. En låt, och framför allt namngivning av en låt, fungerar som social valuta, på samma sätt som namngivning av en art gör det. Linné använde systematiskt namngivning av arter som ett sätt att visa respekt, tacksamhet eller på annat sätt uppmärksamma kollegor och andra. Det finns en lång rad arter som har namn efter personer, som Rudbeck, Solander, Thunberg, Monson, Siegesbeck och Dahl. Detta används medvetet och systematiskt som ett sätt att skaffa och underhålla sociala nätverk och kontakter. På samma sätt fungerar namngivning och dedikation av låtar. I Linnés släkt finns exemplet "Carl Linnaeus polones" som hans svåger Gabriel Höök givit honom. Gabriel Höök skulle få nytta av de goda relationerna med Carl och hans familj. Han började verka som domkyrkomusiker i Växjö, men blixten slog ner i domkyrkan och han blev i stället kyrkoherde i Virestad. Där blev hans tillvaro tämligen olycklig, han fick alkoholproblem och blev skuldsatt. Svågern Carl hjälpte honom med pengar. Gabriel och Anna Marias son Sven Nicholas kom också att vistas en hel del hos sin morbror och moster och sina kusiner. Det var han som målade de pastellporträtt som finns av familjen von Linné, vilka i dag kan ses på Linnés Hammarby. Gabriel gav Carl en polonäs eller en polska. Med utgångspunkt från Fabricius beskrivning av Linné som dansare kan vi utgå från att det inte var någon tillfällighet. Linné verkade främst ha bemästrat polska, och då någon variant av fläckpolska. Han gav också uttryck för att den var mer rustik och mindre nymodig än menuetten. Linnés beskrivningar av danser under resorna i Sverige vittnar dock om att menuett, eller någon menuettliknande dans, förekom även i ett mer "folkligt" sammanhang redan på 1730-talet, som i lekstugan i Nås under Dalaresan.

De danstyper som beskrivs och förekommer i Linnés texter är sånglekar, långdans, kontradans, menuett och polska. Därmed har han ringat in de absolut vanligaste danserna i sin samtid. Till detta kommer att familjen hade

i sin ägo ett relativt ovanligt föremål, ett vevpositiv. Även om det förefaller sparsamt använt, av slitaget att döma, så har det använts. Ett statusföremål som gäster kunde fascineras av, eller kanske dansa en sväng till, om nu spelmannen med sitt fiolliknande instrument inte kunde komma alla söndagar. Musiken på positivets spelrullar har flera exempel på väl kända och spridda melodyper, men här skulle ytterligare studium behövas för att kunna säga mer om innehållet. I nuläget är en Tiliandermenuett och en La Folia-variant identifierad. Slutligen kan vi konstatera att Linné och hans nätverk, med de texter, notsamlingar, föremål och traditioner som finns kring dem, är en rik källa till kunskap om 1700-talets dans- och musikliv, både när det gäller det enskilda hushållet von Linné och 1700-talet i allmänhet. Intet öra för musik, kanske inte, men ointresserad var Carl von Linné inte, och dansa verkade han både kunna och gilla!

Noter

¹ *Vita Caroli Linnaei. Carl von Linnés självbiografier* (Uppsala, 1957), II, cit. 179. Den vanligt förekommande översättningen "Intet öra för musiken" är närmast en poetisk tolkning, en mer ordagrann översättning lyder "Han fann inget välbehag i att lyssna på musik". 1:e bibliotekarie Krister Östlund, UUB, har varit behjälplig med översättning av meningen.

² Carl von Linné, *Collegium dieticum, eller Academiska föreläsningar öfver dieten*, utg. A. O. Lindfors, i *Uppsala universitets årsskrift. Skrifter med anledning af Linnéfesten II* (Uppsala, 1907), 47.

³ Carl von Linné, *Nytta av rörelse (Motus polychrestus)*, övers. Albert Boerman & Telemak Fredbärj, Valda avhandlingar av Carl von Linné 42 (Uppsala, 1963), 5.

⁴ Linné, *Collegium dieticum*, 51.

⁵ Magnus Gustafsson, *Polskans historia. En studie i melodyper och motivformer med utgångspunkt i Petter Dufvas notbok i Lund* (Lund, 2016), 329.

⁶ Karin Modigh, "Franska dans- och musikformer under barocken", elektronisk resurs, <http://www.karinmodigh.eu/dansformer.pdf>.

⁷ Gustafsson 2016.

⁸ Se t.ex. Mats Nilsson, *Dans – polska på svenska* (Göteborg, 2009), 46–51.

⁹ Jan Olof Rudén, "Var prästen Sven Tiliander ägare till Musik 1500–1600 18:1–4 i Växjö bibliotek?", i *Dokumenterat* 47, (Stockholm, 2015), 21–25; Magnus Gustafsson, "'Vare underviste i rudimentus musicae' Musiken vid skola och gymnasium i 1700-talets Växjö", i Lars-Olof Larsson (red.), *Linné. En småländsk resa* (Stockholm, 2006), 78–80.

¹⁰ Gustafsson 2006, 76.

¹¹ Gabriel Höök omnämns som informator, och senare "magister och svåger", i *Vita Caroli Linnaei*, 45.

¹² Gustafsson 2006, 76 f.

¹³ Uppsala universitets arkiv, afkortningsböcker, 1740–1778.

¹⁴ Citerat ur Tomas Tullberg, "Sara Lisa von Linné. En biografisk studie", *SLÄ* 2006, särtryck, 22.

¹⁵ Linnés anteckningar om "Dahlflickors lekar om juhlen 1733", utg. Arvid Hj. Uggla, i *Folkminnen och folktankar. Populärvetenskaplig tidskrift* (Göteborg, 1943), anförda texter, 2 f.

¹⁶ Carl von Linné, *Dalaresan tillsammans med Bergslagsresan*, utg. Andrew Casson & Roger Jacobsson (Örebro, 2007), 96.

¹⁷ Linné, *Dalaresan*, 242 f.; ms i Linnean Society, London.

¹⁸ *Baron Åkerhielms dansbok 1785* (Stockholm, 1986), dans nr 140.

¹⁹ Dansgruppen Brancula i Uppsala har gjort en tolkning av dansen under ledning av Annika Windahl Pontén och Anders Stehn.

²⁰ Carl von Linné, *Skånska resa* (Stockholm, 2005), 234 f.

²¹ Johann Christian Fabricius, "Einige nähere Umstände aus dem Leben des Ritters von Linné", i *Linné und Fabricius zu ihrem Leben und Werk. Drei Faksimiles zu Linnés 150 Todestag mit einem Nachwort über das natürliche System von Julius Schuster/Berlin* (München, 1928), 4.

²² Att z-menuett är en känd dansform vid tiden visas t.ex. av den anonyma dialog från 1743 (som troligen författats av Anders Celsius) där en dansmästares instruktion för z-menuett tas som exempel och liknelse för att undervisning i matematik inte bara kan bedrivas teoretiskt utan även måste innehålla praktiska inslag. Är Celsius författaren tyder det även på att dansen var känd i precis samma sociala skikt som familjen Linné tillhör. Se Jacob Orrje, *Mechanicus. Performing an early modern persona* (Uppsala, 2015), 57 f.

²³ Fakta och tekniska detaljer är hämtade från "Vevpositivet på Linnés Hammarby. Förslag

till restaurering", opublicerat prospekt av orgelbyggare Tomas Svenske, Uppsala universitets konstsamlingar, samt från studier av instrumentet på plats.

²⁴ Sven Ove Hansson, "Musikautomaterna. Ljudande dokument från förr", *Tidskrift för tidig musik* 2017:1; Eva Helenius-Öberg, "Svenskt instrumentmakeri 1720–1800. En preliminär översikt", *Svensk tidskrift för musikforskning* 1977:1.

²⁵ Se texthäftet till *Linnaeus Väsen*, NorthSide, NSD6093.

²⁶ Ms Växjö stifts- och landsbibliotek, Växjö Stadsbibliotek, Ms Mus 6, Notbok efter Nils Tiliander. I bandet ligger en maskinskriven lista där alla stycken identifierats/attribuerats. En relativt modern hand har också med blyerts skrivit dit resp. kompositör i själva manuskriptet.

²⁷ Jan Olof Rudén, "Ensemble music copied by the Swedish student Nils Tiliander in Greifswald, Rostock and Wittenberg 1698–1699", i Erik Kjellberg (red.), *The dissemination of music in seventeenth-century Europe. Celebrating the Düben collection: proceedings from the international conference at Uppsala University 2006* (Uppsala, 2010), 294–297. I Rudéns artikel framgår även att Anna-Lena Holm identifierat musiken som komponerad av Aufschnaiter. Däremot nämns inte vevpositivet på Hammarby i sammanhanget.

Summary

"Endlessly Minuet and Polska"

On Music and Dance in the Linnaeus Family

By Annika Windahl Pontén & Roger Tallroth

"*Auditu* musices non delctabatur." This is often quoted to describe what kind of relationship Carl Linnaeus had to music. It translates to "He was not delighted to listening to music." It seems as if this article may be a very short one. In fact, when the sources are more closely examined, it turns out that there is an interest in music, and even

more in dance. Linnaeus uses in particular dance as example in his lectures. There were musicians in various networks of the family and they owned a very interesting mechanical instrument, an early form of barrel organ. When Linnaeus uses dance as example in the dietetics-lectures, it is connected to the medical theories on habit. Habit was believed to shape a person's body and health, for example could one form of movement be good for one person, but harmful for another. Minuet was considered to be good for "weaker persons" whereas "polska" was for stronger persons, such as farmers. These two forms of dances were the most common ones in contemporary dance-books. There was also an idea that polska was more traditional, rural and rustique, and minuet more gentle and refined. In fact both dance-types were most likely performed in a number of ways. Minuet became an important part of what we today consider "folk dance" of the period. Linnaeus also described dances in his travel-diaries. Most of them are from Dalecarlia. We know he danced at parties when he met his wife to be Sara Elisabeth Moraea in Falun. He also described what might have been a minuet in the village Näs on the way back to Uppsala in 1734. He takes part in a dance evening and describes three dances. One is called the Jävund dance and is described as very similar to a minuet. He also published texts for six songs from Dalecarlia. There are some collections of dance music that was collected by relatives of Linnaeus. There were musicians in the family. Linnaeus sister Anna Maria married the organist in Växjö Gabriel Höök, and in his family there are several musicians and fiddlers. There is a notebook after one of them, Andreas Höök. In 1738 Gabriel Höök gave a polska to Linnaeus, called "Carl Linnaeus polones."

There is one description of a Sunday dance in a barn by Johan Christian Fabricius, one of Linnaeus's students. A number of students lodged closed to Hammarby in the summers. On Sundays the Linnaeus family and a musician with "an instrument that resembled a fiddle" came to play and dance. This is most likely a nyckelharpa (keyed fiddle), an instrument typical to Uppland and related to, for example, the hurdy-gurdy. Fabricius was not so impressed. He thought the music was miserable and they always danced minuet and polska, but nevertheless they had a pleasant time. Fabricius also reported that Linnaeus was happy to dance the polska, and that he excelled in it. Most likely the family also danced at Hammarby sometimes. Maybe they danced to the music from the mechanical barrel organ. Not much is known about the instrument. It is today a part of the art collection at Hammarby and it was restored for the tercentenary in 2007. We do not know when the family got it or where it was made or by whom. It appears in the probate inventory of Carl Linnaeus, and it was broken at that time. The tunes on the instrument were recorded when it was restored. Only two of the tunes are so far identified. Roger Tallroth identified one while he recorded the album *Linnaeus Väsen* with his group Väsen in 2007. That tune is a minuet from the Tiliander collection in Växjö and it has previously been identified as composed by Benedikt Anton Aufschneider. He composed it as a part of a suite and it was published in his work *Concors discordia* in 1699. Väsen worked in collaboration with musicologist Magnus Gustafsson who had provided the group with this minuet among others (the

Tiliander-minuet is the first part of track 8 on the album). While working on this article, the authors attempted to identify more tunes, and one tune is identified as a version of the popular and much spread “La Folia” (possibly there are also another tune with the same theme). It is most likely possible to identify more tunes, but it would require a systematic work that hopefully will be done in the future. In the Linnaeus family and their network there are a number of interesting collections of music. Music was played and they danced, and the family owned a rather unusual instrument. It is therefore fair to say that Linnaeus did have an interest in music, but in particular it seems as if he was a keen dancer.

Författarnas adresser:

Doktorand Annika Windahl Pontén, Uppsala universitet, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Box 629, 751 26 Uppsala. E-post: Annika.Windahl_Ponten@idehist.uu.se; MA, musiker Roger Tallroth. E-post: roger@tallroth.se.

ANN-MARI JÖNSSON

Linnés längtan efter hembygden

*Zoëgas, Fabricius' och Kuhns besök på
Stenbrohult den 12 juli 1764*

Begreppet nostalgi kom egentligen först att användas under 1700-talet, men dess innebörd torde vara lika gammal som människan själv. Enligt *Svenska akademiens ordbok* är nostalgi ett melankoliskt själstillstånd som förorsakas av lång bortovaro från hemmet, det vill säga en stark och plågsam hemlängtan.¹ Ordet nostalgi bildades 1678 av den 19-årige schweiziske läkarstudenten Johannes Hofer i hans avhandling, *Dissertatio medica de Nostalgia oder Heimwehe*.² Nostalgi kommer från grekiskans *nostos* (νοστος), ”hemkomst” och *algos* (αλγος), ”smärta”.³ Den berömde franske läkaren François Boissier de Sauvages, som för övrigt skrev sjuttio brev till Linné mellan åren 1737–1765, ansåg att nostalgi berodde på ”dysterhet/egensinnighet” eller ”depraverade önskningar” (*morositates* eller *cupiditates depravatae*) och hänförde dessa till klassen av mentala sjukdomar (*insanitates* eller *vesaniae*), vilket var den gängse uppfattningen hos samtiden.⁴ I *Genera morborum* (1763) beskriver Linné därför nostalgin som en längtan efter fäderneslandet och slakten (*Desiderium Patriae et Affinium*) och jämför den med till exempel rabies (*Rabies*), erotomi (*Erotomania*), överdriven sexualdrift (*Satyriasis*) och oro (*Anxietas*); oron definieras som en motvilja mot världsliga saker eller en hjärtats smärta (*Aversatio mundanarum rerum*, *Cordis dolor*). Dessa tillhör alla den grupp av sjukdomar som är relaterade till känslor (*morbi pathetici*) och som ingår i klassen själsliga sjukdomar (*morbi mentales*), vilka utmärkes av bristande omdöme (*judicii alienatio*).⁵

Den romerske skalden Ovidius (43 f.Kr.–17 e.Kr.) prisade sin längtan efter hembygden, som han aldrig kunde glömma. I sin diktsamling *Ex Ponto*, som kom till under landsflykten vid Svarta havet, skriver denne nämligen: ”Jag vet inte vad det är för en slags sötma, som vår fädernesbygd använder sig av för draga oss alla till sig, och inte låter oss glömma den.”⁶ Linné citerar faktiskt

just dessa verser på latin i ett brev daterat den 22 mars 1763 till sina syskon och svågrar samt till ende brodern.⁷ I Linnés fall var det förstås hans längtan efter barndomens Stenbrohult i Småland, som aldrig lämnade honom. Dit hade han flyttat från Råshult vid ett och ett halvt års ålder, växt upp och fått sitt första intresse för växterna, hans små leksyskon, som han kallade dem, genom fadern Nils Linnaeus. I ett brev till bäste vännen Abraham Bäck skriver Linné i oktober 1749 och klagar över sina många professorsuppgifter. Om han inte hade haft sin familj, skulle han sedan länge ha accepterat erbjudandet om en professur i Oxford, ehuru litet han älskar det landet. Men Oxford står för honom ännu öppet. Fäderneslandet är överallt gott, men fädernesjorden är ljuv.⁸ Liknande tankar kommer också till uttryck i ett brev av den 9 juli 1819, skrivet av den förre presidenten i Förenta Staterna, Thomas Jefferson (1743–1826), till företrädaren John Adams, som var president 1797–1801. Här beklagade Jefferson att det var så svårt att få forskare att acceptera professurer utomlands och tvingades till slut konstatera att så fascinerande är den ”boja” som binder oss vid fädernejorden, ”so fascinating is the *vinculum* of the *natale dulce*”.⁹

Linné omnämner nostalgin i sin korrespondens i samband med att den schweiziske botanisten och läkaren Albrecht von Haller anses lida just av denna åkomma och därför har återvänt till Schweiz. Linné berättar nämligen i ett annat brev till Bäck, daterat den 18 maj 1753, att Haller sedan några år tillbaka har återvänt till Bern. Haller, som inte hade velat gifta bort sin dotter med en katolik, hade begett sig iväg mitt i natten med hustru och dotter utan att ta farväl av någon. Linné drar därför slutsatsen att Haller måste ha lidit av nostalgi såsom schweizare brukar.¹⁰ I ett annat brev skrivet av orientalisten och reseskildraren Jacob Jonas Björnsthål till Linné den 16 januari 1768 lyder avslutningen: ”Herrar Rudbeckar anmäla sin vörndnad till Herr Archiatern; de äro nu flinke och hurtige, vane vid Paris och flitige; i synnerhet låfvar den yngre mycket med tiden, men den äldre drages med Nostalgien.”¹¹ Sedermera skulle ju Linné också på en lös lapp, som återfanns bland hans kvarlåtenskap, skriva *NOSTALGIA – Stenbrohult*.¹²

Stenbrohult

Hos Linné var längtan efter hembygden särskilt stark livet igenom. Thore Magnus Fries, Robert Elias Fries, Telemak Fredbärj, Gotthard Virdestam

och under senare tid Lars Bergquist, Lars-Olof Larsson, Gunnar Petersson med flera har tecknat Stenbrohults historia.¹³ Här hade fyra generationer av Linnés förfäder verkat som präster, nämligen hans far, morfar, morfarsfar och den senares svärfar. Prästämbetet gick som bekant i arv inom släkten.

När Linné den 23 juni 1729 ansökte hos rektorn och konsistoriet för Uppsala universitet om en tjänst vid den akademiska trädgården, det vill säga den nuvarande Linnéträdgården, omnämnde han att han haft möjlighet att öva sig ”wid Trädgårdswäzendet” hos sina kära föräldrar i Småland, nämligen i Stenbrohult några mil ifrån Växjö, och sedan han hade kommit till akademien i Lund ”erkannerligen idkat Botaniken”. Linné hade även visat sin professor i Uppsala en förteckning över de växter han funnit i Småland och Skåne samt också bestämt till vilka klasser dessa skulle föras, och samlat växter till ett herbarium av skånska och uppländska växter.¹⁴

Linné omnämner också sin hembygd i sin *Gotländska Resa* av år 1741, där han skriver:

TRÄDGÅRDEN, som min Far, kyrkoherden herr Nils Linnaeus, här anlagt, hade flere slags örter, än någon trädgård i Småland haft, och denne trädgård har med modersmjölken inflammat min håg med outsläckelig kärlek till örter.¹⁵

Linné hade som bekant en egen liten trädgård att odla, ”Carls trädgård”. Fadern hade särskilt uppmanat honom att memorera namnen. Linné antecknade de växter som han hade funnit i Småland under sin ungdomstid, i bland annat *Catalogus plantarum rariorum Smolandiae* (Uppsala, 1728) och i *Spolia botanica sive Plantae rariores per Smolandiam, Scaniam et Roslagiam observatae et enumeratae* (Uppsala, 1729).¹⁶ I en av sina självbiografier beskriver han Stenbrohult i de varmaste ordalag:

STENBROHULT är en Kyrka i Småland, Cronebergs Län, och Albo härad, belägen nedre emot Skånska gränsen, på en af de täckaste orter, som Sverige framalstradt; ty hon ligger invid den ansenliga Sjöen Möklen, där han går in med en fjerdedels mils lång vik och lägger sig nedran vid denna Körkans fötter. De släte åkerfälten omgifwa denna Kyrka på alla sidor utom den västra, där Möklen utsträcker det klara vattnet. Något stycke ifrån visar sig den fagra Bokskogen åt Söder. Taxås höga berg åt Norr, och Möklanäs öfver Sjön i Wester; deremot på Östra sidan betäckas åkerfelten från Norr med Barr skogar, från Öster och Söder med de angenämaste ängar och löffulle trän.¹⁷

Stenbrohult. Ortshistoria.se, bilderna från 1955-materialet, http://ortshistoria.se/kommunerna_1955.

På ett annat ställe prisar Linné hembygdens lundar och den vackra fågel-sången, vilket han anser utgör en präktig inrättning av vår Skapare:

Ängarna äro här [...] mera löfrika och mera blomsterfulle, än snart i någor an-nor Province [...] här upwäre såsom Ek, Lind, Lönn, Alm, Ask, Run, Sur-apel, Hägg, Säl, Hassel Björck [...] at ängarne mer likna de härligaste lundar och blomster-rikaste trädgårdar, än det de sielfwe äro, så at då man här sitter om sommartiden och hörer Gjökens samt de andre många särskilte foglars sång, in-secternas pipande och surrande, och tillika ser på de lysande och präktigt målade blommor, kan man icke annat än hisna wid Skaparens så präktiga inrättning.¹⁸

Linné drar därför slutsatsen att Stenbrohult måste vara drottningen bland alla Sveriges socknar:

Stenbrohult är en sockn, som 5 mihl från Wexiö, neder mot skånska gränsen uti Allbo härad är belägen, [...] hwilken tycks [...] wara liksom en drottning bland systrarna; hon hafwer äfwen praeferancen af rara och sålsama örter, som på de andra ställen i landet sällan äller aldrig låta se sig. Ja, prästgården här tycks wara liksom af Flora sielf utsirad. Här hafwer jag med modersmjölken imprimerat uti

mig de åtskillige örters diversa figur; om något rum uti hela världen kan wara stäldt på angenämare ort, twiflar jag mycket [...].¹⁹

Mot slutet av sitt liv gjorde Linnés längtan efter Stenbrohult sig särskilt starkt påmind. Han skriver i det ovan nämnda brevet av den 22 mars 1763 att det inte är förunnat alla ungar som utkläckts i samma näste att få kvittra tillsammans i samma träd. Ödet hade låtit syskonen bo tillsammans på fädernas jord. De var tillsammans i hembygden, medan han själv blivit utkastad och levde som ensam främling för sig själv. Linné hade visserligen allt hans hjärta begärde det vill säga tjänst, hustru, barn och egendom; han var dessutom doktor, professor, archiater, riddare och adelsman; han hade därtill fått se mer av Skaparens verk än någon annan dödlig; han hade skrivit mer än någon annan levande; sjuttiotvå böcker stod nu på hans pulpet; han hade skickat ut sina apostlar till alla världens delar; han har blivit erkänd som den störste inom sin vetenskap; han var medlem av de flesta utländska societeter. Men när ett träd nått sin högsta topp, måste det obönhörligen falla (*quidquid ad apicem pervenit, ad exitum properat*). Åldern tyngde Linné svårt. Han hade ordnat för sin familj, för sin hustru, döttrar och son. Men trots all sin framgång, fastän han var den störste, satt han denna kväll ensam och tänkte för hundrade gången på sina frånvarande syskon och längtade efter ett besök av dem.²⁰

Vi vet bland annat genom Linnés korrespondens att han ofta talade med sina studenter om sin hembygd. Några av dem, för vilka Linné brukade berätta om sitt fäderneshem, var de utländska lärjungarna Johan Zoëga, Johan Christian Fabricius och Adam Kuhn. De är tillsammans med Carl Friedrich Meyer uppräknade på den lista som Linné skrev över sina privatelever för år 1766 betitlad *Privatissimi inter Ferias Hammarbyenses*.²¹ Sista anteckningen är gjord 1772. Linné har alltså skrivit samman listan i efterhand. Därför minns han fel när det gäller vilka privatelever han hade 1766. Det var nämligen endast Meyer som fortfarande befann sig i Uppsala då.

Johan Zoëga

Johan Zoëga (1742–1788) var en tysk-dansk botanist, entomolog och nationalekonom, vars släkt ursprungligen hade sina rötter i Italien. Han föddes i Ravsted nära Tønder i Slesvig. Hans far, Poul Christian Zoëga, var protestantisk präst. Modern hette Cathrine Zoëga. Johan Zoëga var således kusin

Zoegea crinita Boiss. Bilden från Evolutionsmuseet, Uppsala Universitet, finns datoriserad på GUID (Global Universal Identifier: UPS:BOT:V-798128).

Johan Zoëga. Foto: Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn, Billedsamlingen.

till den berömda arkeologen och numismatikern Georg (Jörgen) Zoëga (1755–1809).

Zoëga reste till Uppsala tillsammans med Johan Christian Fabricius för att studera för Linné under åren 1762–1764. Familjerna Fabricius och Zoëga hade sedan länge ett flitigt umgänge. När Zoëga kom tillbaka till Köpenhamn, blev han assistent till Georg Christian von Oeder, som hade börjat skriva Danmarks flora, *Flora Danica* (1771), och bistod denne som demonstrator i den botaniska trädgården i Köpenhamn. När Johan Beckman, en annan av Linnés lärjungar och författare till *Schwedische Reise in den Jahren 1765–1766*,²² återvänt hem, berättade han i ett brev till Linné den yngre av den 14 augusti 1766 att han haft stort utbyte av sitt besök i Köpenhamn. Han hade umgåtts mycket med Zoëga som lärde ut naturalhistoria med stor framgång; han uppgavs bland annat ha ägnat mycket arbete åt att beskriva maskar och att ha upptäckt några nya arter av *Lernia*.²³ Zoëga kom även att författa texten till Peter Forsskåls (1732–1763) egyptisk arabiska bildverk, som kom till under den kungliga danska expeditionen till Lyckliga Arabien, *Felix Arabia*, 1761–1767. Zoëga publicerade sedermera också *Flora Islandica Soroë* (1772). Som botaniker rönt Zoëga inte någon större uppmärksamhet hos eftervärlden. Men det kan nämnas att han ägde ett stort herbarium av mossor, som efter hans död togs om hand av en släkting, som bodde på kastellet i Köpenhamn. Samlingen blev dock senare förstörd.

När emellertid Kristian IV:s livläkare Johann Friedrich Struensee (1737–1772) hade blivit avrättad för majestätsbrott, drogs både Oeders och Zoëgas ställningar in. Zoëga bytte då bana och lyckades avancera som ämbetsman. År 1784 hade han blivit etatsråd och deputerad i finanskollegiet. Zoëga tycks ha fullföljt alla sina uppgifter med stor energi och rönt mycket beröm av sin samtid. Biskopen Johan Ernst Gunnerus skrev dock till Linné den 29 februari 1772 att Zoëga var mycket missnöjd med sitt ämbetsmannaliv.²⁴ Linné satte i alla fall stort värde på Fabricius och Zoëga och yttrade en gång: ”Kommer Fabricius med en insect eller Zoëga med en mossa till mig, så tager jag hatten af mig och säger: ’Waren I mina lärare!’”²⁵ Linné gav också ett nytt växtsläkte namnet *Zoegea*; detta består av korgblommiga växter. För oss är kanske ändå namnet Zoëga numera mest känt genom de många olika sorterna av Zoëgas kaffe, som finns ute i handeln.²⁶

Johan Christian Fabricius

Samtidigt med Zoëga studerade alltså Johan Christian Fabricius och Adam Kuhn i Uppsala. Som tidigare nämnts anlände Zoëga och Fabricius tillsammans till Uppsala 1762 och stannade där i två år. Kuhn hade redan kommit 1761 via London, där han mött Solander,²⁷ och skulle komma att studera fyra år i Uppsala. Fabricius (1745–1808) skulle bli en av 1700-talets mest framstående entomologer.²⁸ Han blev sedermera extra ordinarie professor i Köpenhamn 1770 och 1775 professor vid universitetet i Kiel. Han publicerade sina *Systema entomologiae* (1775) och *Entomologiae systematicae* (1798), och blev världsberömd genom sina noggranna undersökningar. I *Philosophia entomologica* (1776) var han också inne på utvecklingsläran.

Enligt rektorn och författaren Carl Kastman, som skildrat Linnés levnad, berättade Fabricius livfullt hur han åren 1763 och 1764 hade lyckan att få åtnjuta Linnés undervisning och hans förtroliga umgänge efter föreläsningarna. Somrarna tillbringade Kuhn, Zoëga och Fabricius med Linné ute på Hammarby. Om vintern bodde de i ett hus inne i stan, mitt emot Linné, dit han kom i stort sett dagligen ”i sin korta, röda nattrock, med grön pälsmössa och pipan i handen.” Under glatt samspråk brukade Linné berätta anekdoter om lärda personer. Linné ”skrattade därvid af hjärtans lust och ansiktet strålade af en glädje och uppsluppenhet, som tydligt visade, huru upplagd för

sällskaplighet och förtrolighet hans själ var.” På somrarna bodde lärjungarna i en bondstuga en half fjärdingsväg från Hammarby. Linné föreläste då för dem om *Ordines naturales*, så länge de hade lust. Eftermiddagen tillbringades vanligen i Linnés trädgård och på aftonen spelade de triset med fru Linné. Söndagarna ägnades åt spel och dans:

Visserligen voro våra baler ej synnerligen glänsande, sällskapet ej talrikt, musiken jämmerlig, danserna ej omväxlande, utan beständigt menuett och polska, men vi roade oss ändock icke litet. Gubben rökte därunder en pipa tobak med Zoega, som var svag och kroppsligen mindre välbildad, tittade på oss och dansade t. o. m. själf, ehuru mycket sällan, en polska, hvori han var alla oss yngre öfverlägsen. Han såg gärna, att vi härunder voro rätt muntra, t. o. m. stojande, ty annars fruktade han, att vi ej voro belättna. Oförgätliga skola alltid dessa dagar, dessa timmar vara, och angenäm är hvarje påminnelse därom [...].²⁹

Fries berättar att Linné varken sparade tid, möda eller penningar, när det gällde omvårdnaden av de utländska lärjungarna. Många av studenterna fick därtill inta sina måltider gratis i Linnés hem. De fick också själva välja om de ville betala något för lektionerna. Den tyske lärjungen Paul Dietrich Giseke berättar att när han ville lämna en svensk sedel till Linné såsom betalning, vägrade Linné att mottaga densamma. När Giseke enträget bett honom, sade han: ”Säg mig uppriktigt, är Ni förmögen; behöfver Ni ej dessa penningar för hemresan? Om så ej är förhållandet, så gif dem åt min hustru. Men är Ni behöfvande, så, hjälpe mig Gud skulle jag ej taga en enda slant af Eder!”³⁰ Linné ville inte heller motta något av Jacob Friedrich Ehrhart, som han undervisat i många år.³¹ ”Ni är schweizare och till på köpet den enda schweizare, som kommit till mig. Några penningar tar jag ej af Eder, utan gör mig ett nöje af att gratis lära Eder, hvad jag vet.” Fries uppger vidare att liknande historier berättades det även om Fabricius och Zoëga.³²

Adam Kuhn

Adam Kuhn föddes 1741 i Germantown utanför Philadelphia och dog 1817.³³ Han var den äldste av läkaren Adam Simon Kuhns sex söner. Släkten kom ursprungligen från Tyskland. På faderns inrådan studerade Adam för Linné i Uppsala åren 1761–1764.³⁴ I brev till fadern beskrev Linné sonen som

mycket flitig och ambitiös. Linné försäkrade att fadern aldrig skulle komma att ångra att han sänt sin son till Uppsala. Linné hade dessutom inkvarterat sonen i ett hus alldeles bredvid hans eget. På så sätt kunde Linné dagligen samtala med honom och därvid hålla ett vakande öga både på hans moral och studier.³⁵ Adam reste därefter till London via Köpenhamn, varifrån han skrev till Linné.³⁶ Linné svarade den 8 oktober och uttryckte sin glädje över att Kuhn kommit välbehållen till England. Kuhn hade också träffat Solander igen. Linné bad om sin hälsning till denne och omnämnde honom som en av sina bästa studenter.³⁷

John Ellis, köpman i London, skrev ett brev till Linné den 1 januari 1765, där han prisade Kuhn i vänliga ordalag, och berättade att Kuhn hade förklarat för honom vad som utspelat sig mellan Linné och Solander. Om Ellis hade vetat att Solander betett sig vanhedrande mot Linné, skulle han aldrig ha presenterat honom för den engelske lordkanslern:

I have waited long, expecting an answer to my last letter, which I wrote in May last; but, hearing from your Disciple, and my very good friend, Mr Adam Kuhn, that you had expressed a desire to hear from me, and that you wonder'd at my Silence, I now assure you that I do, and always did, esteem in the greatest honour of my life to be a Correspondent of Professor Linnaeus, always considering you as the great Ornament to science, especially Natural History, which I so much esteem. Mr Kuhn has fully explain'd the affair between Solander and you, which I was totally ignorant of before, and for which I am extremely sorry. I wish to see you in the same friendship as before. What friends I made him, were intirely owing to your warm recommendation. I have lately introduced him to our Lord Chancellor who is in rank the first man in dignity, except the Archbishop to the Royal Family, but if I thought he had acted dishonourably by you, I should never esteem him more. I sent a dissertation to you, and one to your Son, upon the Pen-natula, to the care of Mr Kuhn, who promised me it should go by the first Ship.³⁸

Vänskapen mellan de båda männen skulle dock inte bestå. I ett brev av den 28 december 1770 uppger Ellis att han tröttnat på Kuhns tyska stolthet och kallar denne för otacksam, eftersom han inte tackat för frön av *Rheum palmatum*. Kuhn skulle dessutom ha varit endast en vilde, *a Savage*, utan Linnés undervisning. Han avslutar brevet med en önskan om att engelsmännen skall kunna slå ner de amerikanska upprorsmännen:

Dr Kuhn is one of those American Chiefs that despise us Englishmen. I sent him some seeds of the Rheum palmatum by a friend, and he had not the decency

to thank me; but his German pride will do him no service; for, thank God, we shall now humble those American Revolvers. He is, to my knowledge, infinitely obliged to you; without your care in cultivating his mind he would have been a mere Savage.³⁹

Kuhn fortsatte därefter till Edinburgh, där han blev medicine doktor på avhandlingen *De lavatione frigida* ("Om kallbad") 1767. Kuhn återvände 1768 till Amerika och blev professor i *materia medica* och botanik i Philadelphia. År 1789 blev han även professor i teoretisk och praktisk medicin. Kuhn var också en av grundarna till The College of Physicians och blev dess förste preses. Kuhn skulle bli Linnés ende amerikanske lärjunge. Han korresponderade med Linné under åren 1764–1773 och med Linné den yngre åren 1764–1766.

Besöket på Stenbrohult 1764

När Zoëga och Fabricius skulle åka tillbaka till Köpenhamn, och Kuhn till London, år 1764, bad Linné dem att avlägga ett besök i prästgården i Stenbrohult hos brodern Samuel Linnaeus. Vi vet genom breven från Giseke att avskeden från Linné och hans familj kunde vara väldigt känsllosamma. Giseke förtäljer nämligen hur Linné kom in till honom på natten innan han skulle resa och oroade sig för den farofyllda hemresan.⁴⁰

Den 25 juni 1764 skrev Kuhn från Stockholm till Linné den yngre i Uppsala. Kuhn bad honom att hälsa sina föräldrar och sina systrar, och särskilt då Elisabeth von Linné (1743–1782). Han gratulerade henne till det kommande bröllopet, och hoppades att hon skulle bli lycklig. Elisabeth skulle ju gifta sig med Carl Fredrik Bergencrantz (1726–1792) den 12 juli ute på Hammarby. Så här i efterhand vet vi att äktenskapet blev mycket olyckligt och slutade med skilsmässa. Men paret skulle i alla fall få en dotter tillsammans, Sara Elisabeth Bergencrantz (1766–1846), gift Martin.⁴¹ Kuhn berättade vidare att han hade velat träffa Elisabeth, fru Linné och Bergencrantz i Stockholm, men han hade varit tvungen att resa följande dag. Kuhns kamrater sände också sina hälsningar. Det var således ont om tid och Kuhn måste bjuda farväl. Han tackade Linné den yngre varmt för allt vad denne gjort för honom under hans tid i Uppsala.⁴²

Därefter sände Kuhn, i ett odaterat brev till Linné den yngre från London, återigen sina hälsningar till fru Linné och fru Elisabeth Bergencrantz, och till de andra systrarna. Kuhn lovade att han snart skulle skriva själv både

till fru Linné och fru Bergencrantz. Kuhn hoppades att fru Bergencrantz var lycklig. Han bad Linné den yngre att skriva till honom och berätta hur hon hade det.⁴³ Vi kan sålunda med hjälp av Kuhns brev av den 25 juni 1764 fastställa att sällskapet lämnade Stockholm den 26 juni 1764. Av brevet kan vi också förmoda att Elisabeths bröllop ute på Hammarby måste ha varit ett av de stora samtalsämnena under besöket på Stenbrohult. Säkerligen frågade Samuel om brorsdotterns bröllop och undrade vad denne Bergencrantz var för en karl, och hur det såg ut ute på Hammarby denna sköna julidag.

Kuhn verkar ha varit genuint intresserad av Elisabeths öde, eftersom han frågade Linné den yngre om henne flera gånger och avsåg också att själv skriva till henne. Hur besöket för övrigt avlöpte vet vi genom brevet nedan från Zoëga av den 8 augusti 1764,⁴⁴ som han alltså skrev när han åter hade kommit hem till Köpenhamn och tackade Linné för den allra vackraste och sällsyntaste parasollmossan (*Splachnum*), som han förmodligen aldrig skulle ha kunnat få annorstädes. Han berättade vidare att han och hans följe alltså kom till Stenbrohult samma dag som det firades bröllop ute på Hammarby. Zoëga skildrar därefter de växter de såg. På Kinnekulle⁴⁵ var den porösa laven, *Lichen porosus*, sällsynt bland björkarna, *Betulae*. I Småland var den annars den vanligaste av alla lavar jämte *Lichen globiferus*, som har en glob vid stjälken. Den fasciculära laven, *Lichen fascicularis*, kunde han dock inte alls hitta. Zoëga togs hjärtligt emot av Samuel Linnaeus och fick uppleva den plats, där den allra störste botanikern växt upp. Han förundrade sig storligen när han inte så långt från Linnés hem, närmare bestämt vid värdshuset, såg rikligt med ormbunkar (*Piluria*), som dessutom växte på öppet fält. Han fick sedan se den lilla trädgårdstäppan, där Linné odlat sina första växter. Zoëga passade också på att samla sällsynta växter såsom revlumner, *Lycopodium annotinum*, strandlummern, *Lycopodium inundatum*, *Lobelia*, och strandpyrlen *Plantago uniflora*. Men han kunde däremot inte finna jungfrukammen, *Aphanes*.

Kuhn slog alltså följe med Zoëga och Fabricius till Köpenhamn. Det finns nämligen ett odaterat brev från Kuhn till Linné den yngre, där han skriver att han tre veckor tidigare anlänt till London från Hamburg. Kuhn berättar att han också skickat ett brev från Köpenhamn, i vilket han skrivit att han skulle resa vidare till Lübeck och Hamburg. I Lübeck stannade han endast två dagar, men i Hamburg hela sjutton dagar, om han mindes rätt. Han hade trivts ypperligt på alla platser som han besökt, men särskilt i Karlskrona hos herr professor Ferber.⁴⁶ Dennes dotter var sjutton år.⁴⁷ Hon var mycket vacker, och hennes karaktär behagade Kuhn; hon hade dessutom fått en god utbild-

ning. Kuhn skulle därför gärna se att Linné den yngre gifte sig med henne. Han kallar dessutom den engelska amatörbotanisten Lady Anne Monson, hustru till Lord Monson, för en av de bästa botanikerna i London.⁴⁸ Hon hade redan samlat många växter och insekter. Säkert hade hon nog också berättat att hon genom sin mor, Lady Grace Fitzroy (1697–1763), dessutom var barnbarnsbarn till Karl II (1630–1685) av Storbritannien. Denna lysande dam förtjänade således ett släkte. Hon hyllade nämligen Linné mycket och kanske mer än någon annan.

Under sitt besök på Stenbrohult verkar Kuhn ha tagit tillfället i akt att knyta nära kontakter med folket i Höggby. Han ber nämligen om sin hälsning till licentiaten Elmgren⁴⁹, sina övriga vänner, bönderna i Höggby samt Vackra Kajsa.⁵⁰ Brevet måste således ha skrivits i augusti 1764. Den 21 september 1764 skrev nämligen Kuhn igen och berättade att han besökt den lysande Lady Monson. I London var seden den att man genast efter måltiden drack för konungens hälsa, men Lady Monson drack alltid först för Linné, eftersom han var konungen över naturens riken.⁵¹ I svarsbrevet av den 8 oktober 1764 erbjöd sig Linné att uppkalla ett eget släkte efter Lady Monson, om Kuhn skickade honom den vackraste blomman i hennes trädgård. Om han hade ett nytt släkte, lovade Linné att uppkalla det efter Lady Monson. Vi vet ingenting närmare om Kuhns relation till denna Kajsa. Men i ett brev av den 26 februari 1767 berättade Linné för Kuhn att de föregående år firat fröken ”Gran Caissas” bröllop. Hon bodde nu i Höggby, inte i det hus där Kuhn bott, men i det angränsade huset. Hon hade sedermera gift sig med en man vid namn Anders Ersen, som var son till en bonde i trakten. Vid hennes bröllop drack man Kuhns skål.⁵²

Zoëgas fortsatta brevväxling med Linné

Zoëga skrev allt som allt tjugo brev till Linné mellan åren 1764–1771. Det finns dock inte några brev bevarade från Linné till Zoëga. Zoëga liksom Kuhn verkar ha fått god kontakt även med Linné den yngre, eftersom han skrev tretton brev till denne mellan åren 1765–1771. I ett brev av den 11 maj 1766 ger han Linné den yngre rådet att gifta sig så att han kunde bli lika lycklig som Meyer.⁵³ Den person som avses är alltså den ovan nämnde Johann Carl Friedrich Meyer (1739–1811), som studerade för Linné 1764–1766. Han var sålunda en av dem som Zoëga lärde känna i Uppsala och sedan uppenbarligen behöll kontakten med. Han blev sedermera apotekare i Stettin.⁵⁴ I detta brev

sände Zoëga också sina hälsningar till den generösa (*generosa*) modern fru Linné och de älskvärda (*amabiles*) systrarna.⁵⁵

Breven är, som oftast, vetenskapliga seminarier. Den 23 december 1764 diskuterade Zoëga grässorter och kryptogamer med Linné.⁵⁶ Ett ofta förekommande samtalsämne i brevväxlingen är den danska expeditionen till Arabien. Zoëga berättade att alla de danska forskarna hade dött med undantag av matematikern Carsten Niebuhr. Men ingen visste var han var, och man befarade att han också dött, förmodligen av pest. Den 9 mars 1765 skrev Zoëga att han nyligen fått lådor med material som Forsskål samlat.⁵⁷ Han förväntade sig att få ännu fler, då det nu stod klart att Niebuhr undkommit pesten.

Höggby tycks genom befolkningens stora vänlighet ha gjort ett djupt intryck på både Zoëga och Kuhn. Den 11 april 1767 hälsade Zoëga till folket i Höggby och tackade för allt som ingick i besöket. Zoëga imponerades särskilt av böndernas enkla uppriktighet (*simplex sinceritas*):

Jag ber återigen att du skall anbefalla mig till din vördnadsvärda hustru och ädla döttrar, och om det är möjligt att be om detta, ber jag att du vid tillfälle hälsar så varmt till våra värdar i Höggby och alla dem som var med [vid vårt besök]. Jag tyckte mycket om deras enkla uppriktighet och jag ber av hela mitt hjärta att allt måtte gå dem väl i händer.⁵⁸

Även i ett brev av den 26 september 1767 återkom Zoëga med en hälsning till Höggby.⁵⁹ Den 27 oktober 1765 berättade Zoëga att han avancerat inom det botaniska området.⁶⁰ Han var nu chef för Botaniska trädgården i Köpenhamn, eftersom Oeder höll på att skriva *Flora Danica*. Trädgården utökades varje dag med frön från Holland, England, Frankrike, Spanien, Italien och Tyskland. Zoëga skulle vilja ha ett liknande utbyte av frön även med Uppsala. Han undrade dessutom, när Linné ämnade bli färdig med sin nya utgåva av *Systema naturae*.

Den 26 september 1767 upplyste Zoëga Linné om köpmannen Rotschilts berömda *Thea*. Denna var inte en riktig teplanta utan endast en art av *Veronica spicata*. Zoëga trodde att det rörde sig om den danska *Thea veronica maritima*. Linné undrade förmodligen, hur *Veronica maritima* kunde säljas som *Thea*.⁶¹ Men Rotschild brukade sälja brännvin och var beryktad för att umgås med dåliga personer. Bland dessa fanns resande från Böhmen som sålde glaskärl. Zoëga trodde att det var dessa som lurat Rotschild att tro att det handlade om en riktig teplanta från Kina.⁶²

Johan Zoëgas brev till Linné, daterat Köpenhamn den 8 augusti 1764

Zoëgas brev av den 8 augusti 1764 har inte tidigare publicerats och återges här nedan med såväl svensk översättning som latinsk text.⁶³

Ädelborne Herre, Välgörare och Beskyddare, som skall vördas till sista andetaget!

[1] Du har välvilligt lovat mig, Du ädelborne Herre, att fortsätta den dagliga konversation, som Du bevärdigat mig och mina kamrater med,⁶⁴ med hjälp av brev, fastän dessa är ovärdiga en så stor man. Detta gör jag så mycket hellre som jag hyser en så stor längtan att lära mig mer om Dina vetenskaper, och desto mer sörjer jag att jag så länge saknat Din mycket lärda undervisning. Men ju kortare tiden varit, desto fler välgärningar och bevis på Din enastående godhet har jag erfarit. Varje gång jag tänker på dessa, får jag en ljuv känsla, som jag inte vet med vilka ord jag skall kunna uttrycka.

[2] Jag är nämligen mycket tacksam för allt som Du gett mig, och jag erkänner detta tacksamt, och jag sörjer inte över något mer än att jag inte haft tillfälle och möjlighet att visa att jag känner en verkligt stark sonlig kärlek för Dig, vilken jag brinner av på grund av Din lärda och trogna undervisning, liksom på grund av alla andra bevis på kärlek som Du visat mig. Jag tackar Dig så mycket jag förmår för de välgärningar som Du visade mig, då jag tog farväl, och Du må anse detta som ett utmärkt vittnesbörd, om vad Du gjort för mig och för den allra vackraste och sällsyntaste parasollmossa (*Splachnum*), som jag förmodligen aldrig skulle ha kunnat få annorstädes.

[3] Under resan erhöll vi inte mycket som vi kunde utöka våra samlingar med, men det lilla som är värt att nämna framför andra ting, det må Du låta mig berätta för Dig om. På berget Kinnekulle såg vi tämligen sällan en porös lav (*Lichen porosus*) bland björkarna (*Betulae*). Men i Småland är denna den allra vanligaste av alla lavar, liksom även den lav, som har en glob vid stjälken (*Lichen globiferus*), vilken herr professorn hade med sig föregående år, men den fasciculära laven (*Lichen fascicularis*) kunde jag dock inte finna.⁶⁵

[4] Men jag blev mycket förundrad, när jag nära Ditt barndomshem eller inte så långt därifrån, nämligen vid värdshuset, fann ormbunkar (*Piluria*), som annars är mycket sällsynta, växande i riklig mängd och på öppet fält. Vi anlände till Stenbrohult den dag, då Din ädla dotter firade sitt bröllop.⁶⁶

[5] Där togs vi hjärtligt emot av Din vördnadsvärde broder⁶⁷ och fick se platsen, som frambringat den allra störste botanikern. Där såg vi med stor glädje den lilla trädgårdstäppan, som fordom närde Dina små älsklingar, den svenska florans undersåtar, i sitt sköte, och som Du lät växa upp under Din omvårdnad. Där

samlade vi växter som annorstädes är sällsyntare såsom revlummer (*Lycopodium annotinum*), strandlummer (*Lycopodium inundatum*), *Lobelia*, och strandpryl (*Plantago uniflora*). Men vi kunde däremot inte finna jungfrukammen (*Aphanes*).

[6] Därutöver hände inte något under hela resan som är värt att omnämna. Tillbaka här i Köpenhamn har jag sett många olika samlingar. När det gäller greve von Moltkes samling av conchylier,⁶⁸ kan jag inte annat än hävda att denna är vida överlägsen drottningens samling.⁶⁹ [7] Men *Trochus solaris* (eg. ”solsnäcka”) finns likväl inte där, fastän jag har sett ett exemplar av denna, som var litet och skadat, i Spenglers⁷⁰ museum. Det som har synt mig speciellt viktigt att omnämna är en växt som jag anser tillhöra algernas släkte (*Fucigenus*), men jag kan likväl inte finna den bland de släkten som uppräknas i Ditt *Systema* (*Species* har jag ännu inte sett).⁷¹ Dess beskrivning, sådan den nu är, lyder så här: [8] *Roten* är mycket rikt förgrenad, med mycket sammanvävda och sammanhållna grenar. *Stjälken* har en längd av två alnar⁷² [*sic*], välbildad, kal, tvärstrimmig/räfflad (kanske på grund av uttorkning), gradvis förtunnad nedtill; vid den yttersta delen är den sammanpressad och utdragen till ett lövverk. Lövverket, vars omkrets utgör en halvcirkel, är uppdelat nästan ända till foten i många lineära lancettlika flikar. [9] Lövverket liknar det som finns hos *Chamaerops*. Växten kommer från Nordsjön. Jag har inte sett fruktifikationen. Här har Du alltså, Du ädelborne man, det som jag har kunnat förmedla till Dig från naturalhistorien.

[10] För övrigt ber jag mycket ödmjukt att Du hälsar så varmt till Din kära hustru och hela familjen och att Du övertygar dem om att jag aldrig skall glömma allt vad de gjort för mig. Farväl och var viss om att jag alltid skall vara Ditt ärorika Namns ödmjukaste tjänare!

Johan Zoëga

Köpenhamn den 8 augusti 1764.

Epilog

Zoëgas brev är ett tidsdokument som vittnar om Linnés hemlängtan och hur det såg ut vid det gamla föräldrahemmet i Stenbrohult år 1764. Till Stenbrohult kom Linné vid två års ålder. Han hade ju tidigare bott på komministerstället i Råshult. Vid sju års ålder skickades han sedan till Växjö och kom bara hem på loven. Den 17 augusti 1727 begav han sig till Lund för studier. Sommaren 1729 fattades det för den kommande karriären så viktiga beslutet att fortsätta studierna i Uppsala. Julen 1732 vet vi att han åter vistades i Stenbrohult och träffade sin mor för sista gången; hon dog den följande sommaren.

Den 14 april 1735 lämnade Linné Sverige för sin treåriga resa till utlandet. Han besökte då det gamla hemmet och fann det i förvirring ("confusion"). Tre år senare under hemresan hälsade han åter på i Stenbrohult. Nästa besök skedde i samband med Öländska och Gotländska resan 1741. Han stannade i fyra dagar i augusti hos den gamle fadern, och skulle sedan aldrig återse honom mera i detta livet. Linné besökte hemmet både på ditresan till Skåne annandag pingst 1749 och under hemresan i augusti. Fadern hade då dött året innan och Linné fann "fåglarna döda, boet uppbränt och ungarna skingrade". Han kände inte längre igen sig och hade tappat kontakten med folket i trakten.

Sammanlagt var det således inte särskilt lång tid som Linné bodde på Stenbrohult, men längtan fanns alltid kvar. Den småländska *Campanula serpillifolia* upptecknade han i *Catalogus plantarum rariorum Smolandiae* 1728 och den blev senare ju den växt han själv skulle ge sitt namn åt – *Linnaea borealis* – för att hedra hembygden. På ålderns höst återkom han också till sin *NOSTALGIA* – *Stenbrohult*.

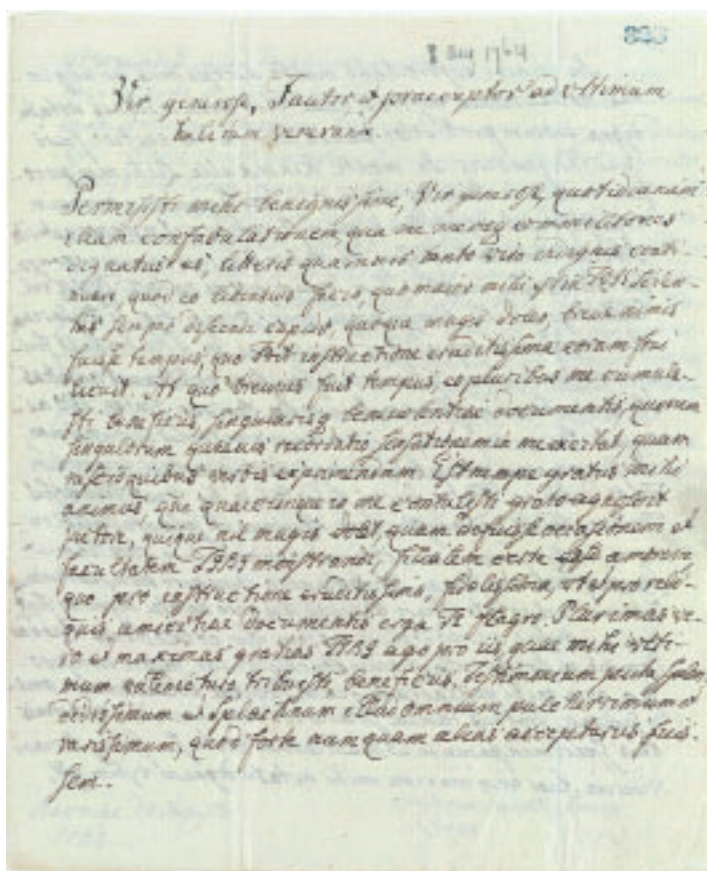
Bilaga 1

Den latinska texten av Johan Zoëgas brev till Linné, Köpenhamn den 8 augusti 1764, L3439.

Vir generose, Fautor et praeceptor, ad ultimum halitum venerande,

[1] Permisisti mihi benignissime, Vir generose, quotidianam illam confabulationem, qua me meosque commilitones dignatus es, litteris quamvis tanto viro indignis continuare, quod eo libentius facio, quo maior mihi est in TUIS Scientiis semper discendi cupido, quoque magis doleo breve nimis fuisse tempus, quo TUA instructione eruditissima coram frui licuit. At quo brevius fuit tempus, eo pluribus me cumulasti beneficiis singularisque benevolentiae documentis, quorum singulorum quaevis recordatio sensationem in me excitat, quam nescio, quibus verbis exprimendam.

[2] Est nempe gratus mihi animus, qui quaecunque in me contulisti grato agnoscit pectore quique nil magis dolet quam defuisse occasionem et facultatem TIBI monstrandi filialem certe esse amorem, quo pro instructione eruditissima, fidelissima, ut et pro reliquis amicitiae documentis erga TE flagro. Plurimas vero et maximas gratias TIBI ago pro iis, quae mihi ultimum valedicturo, tribuisti beneficiis, Testimonium puta splendissimum, et Splachnum illud omnium pulcherrimum et rarissimum, quod forte numquam alias accepturus fuisset.

Johan Zoëga till Linné, 8 augusti 1767, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.c18.net, letter L3439. Publicerat med tillstånd av The Linnean Society, London (www.linnean.org).

[3] In itinere nostro haud multa accepimus ad augendas collectiones nostras. Quae vere prae reliquis notatu digna, quorum pro dolor pauca sunt, de his certior fieri haud indignaberis. In monte Kinnekulle Lichenem porosum rarius in Betulis vidimus. In Smolandia vero omnium copiosissime, ut et globiferum, quem secum duxit anno praeterito Nobiliss[imus] Dominus Professor, at fascicularem invenire non potui.

[4] Sed maxime miratus sum, quum prope natale TUUM vel haud longe ab illo, nempe prope diversorium, Dio Pillulariam alias rarissimam copiosissime invenerim. In Stenbrohult fuimus eodem die, quo filia nobilissima suas celebravit nuptias.

[5] Ibi quam humanissime a Reverendo Domino fratre TUO accepti locum vidimus, qui summum enutrivit Botanicum; ibi summa cum voluptate vidimus horti areolam, quae olim TUAS delicias, Florae Sueciae subditas, in suo fovit sinu et sub TUA enutrivit administratione. Legimus ibi plantas alibi rariores ut Lycopodium annotinum et inundatum, Lobeliam et Plantaginem unifloram. At Aphanem invenire non potuimus.

[6] Ceterum nil in toto itinere accidisse scio, quod notatu dignum fuit. Heic in Hafnia varias et plurimas iam vidi collectiones. Quod ad Comitibus de Moltke collectionem Conchyliorum, facere non possum, quin mihi persuadeam eam Reginae collectionem multo superare. [7] Trochus tamen solaris ibi non invenitur, quamvis eius specimen parvum et mutilatum in Museo Spengleriano viderim. Quod vero maxime mihi notatu dignum visum est, est vegetabile, quod Fucigeneris esse iudico, nec tamen inter species, quae in systemate (species enim nondum habeo) enumerantur, invenire possum. Eius qualiscunque descriptio sequens est: [8] Radix ramosissima, ramis subimplexis seu conglomeratis. Caulis altitudine duarum ulnarum [*sic*], teres, nudus, striatus (forte ab exsiccatione), sursum sensim attenuatus, extremitate compressa et dilatata in frondem. Frons ambitu semicirculum efficiente, fere usque ad basin in plurimas lacinias linearilanceolatas divisus. [9] Frondem refert Chamaeropsis. Est ex mari Norvegico. Fructificationem non vidi. Heic habes, Vir generose, quaecunque ex Historia Naturali TEcum communicanda scivi.

[10] Quod reliquum, humillime rogo, ut Dominam uxorem gratissimam, integram familiam nobilissimam meis verbis salutes, iisque persuadeas me eorum, quae in me contulerunt, numquam futurum immemorem. Vale, TIBIQUE persuasum habeas me numquam non futurum

Nobilissimi Nominis TUI

cultorem devotissimum J[ohannem] Zoëga.

Havniae die 8 Augusti 1764.

[*Adress*]

à Monsieur

Monsieur Carl von Linné

Chevallier de l'étoile du Nord

Archiatre et Professeur Royale

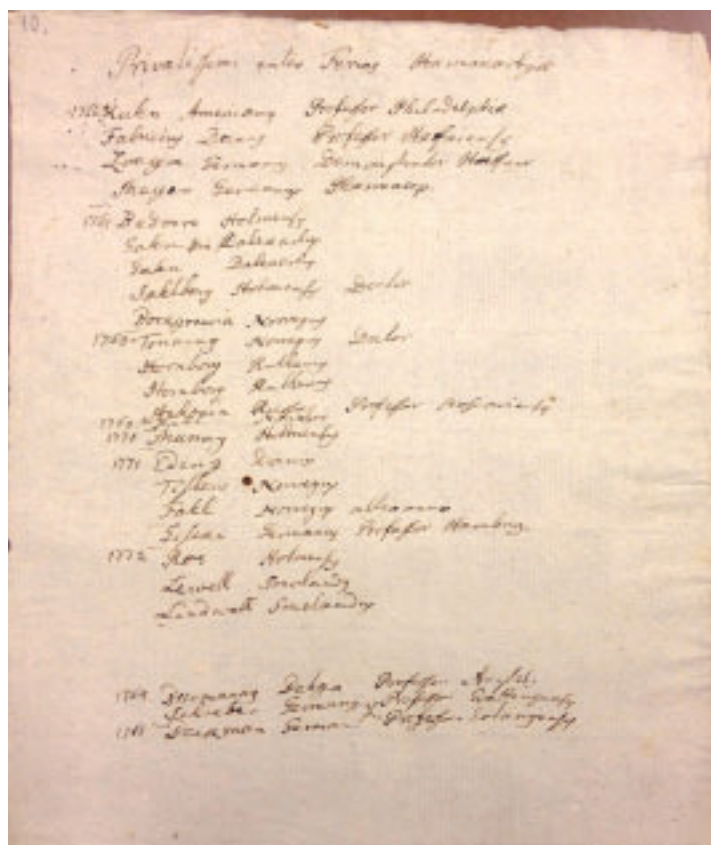
à

Upsala⁷³

Bilaga 2

Privatissimi inter Ferias Hammarbyenses

1766	Kuhn ⁷⁴ Americanus	Professor Philadelphiae
	Fabricius ⁷⁵ Danus	Professor Hafniensis
	Zoega ⁷⁶ Germanus	Demonstrator Hafniae
	Meyer ⁷⁷ Germanus	Pharmacop[eus]
1767	Bedoire ⁷⁸ Holmensis	
	Gahn ⁷⁹ Dalekarlus	
	Gahn ⁸⁰ Dalekarlus	
	Sahlberg ⁸¹ Holmensis	Doctor
	Borkgrewia ⁸² Norvegus	
1768	Tonning ⁸³ Norvegus	Doctor
	Hornborg ⁸⁴ Ruthenus	
	Hornborg ⁸⁵ Ruthenus	
	Aphonin ⁸⁶ Russus	Professor Moscoviensis
1769	Fahl ⁸⁷ Norvegus	
1770	Murray ⁸⁸ Holmensis	
1771	Eding ⁸⁹ Danus	
	Tislew ⁹⁰ Norvegus	
	Fahl ⁹¹ Norvegus	altero anno
	Giseke Germanus	Professor Hamburg[ensis]
1772	Ros ⁹² Holmensis	
	Lewell ⁹³ Smolandus	
	Lindwall ⁹⁴ Smolandus	
1764	Burmannus ⁹⁵ Belga	Professor Amstel[odamensis]
	Schreber ⁹⁶ Germanus	Professor Goettingensis
1765	Beckman ⁹⁷ German[us]	Professor Erlangensis

Linnés förteckning över sina privatelever under ferierna ute på Hammarby, Privatisimi inter Ferias Hammarbyenses. I Svenska Linnésällskapets ägo, Uppsala universitetsbibliotek.

Noter

Jag är varmt tacksam mot docent Roland Moberg, seniorforskare vid Evolutionsmuseet, Uppsala Universitet, som har läst Zoëgas brev till Linné och kommit med värdefulla synpunkter. Fil. dr Mats Hjertson, museiintendent vid Evolutionsmuseet, har låtit mig använda bilden av *Zoegean*. Tom Silvennoinen har generöst ställt bilderna på Stenbrohult till mitt förfogande. Forskningsredaktör Eva Nyström och fil. dr Erik Hamberg har gjort

mig uppmärksam på listan över Linnés pri-
 vatelever. Fil. dr John Brewer har som alltid
 rättat min engelska sammanfattning.

¹ SAOB, i8 (1947), spalt N 705. När det gäller nostalgi, se Karin Johannisson, *Nostalgia. En känslas historia* (Stockholm, 2013).

² I.e. Medicinsk avhandling om nostalgi eller hemlängtan. Dissertationen finns översatt av Carolyn Kieser. Johannes Hofer, "Medical Dissertation on Nostalgia", *Bulletin of The*

Institute of the History of Medicine, Aug. 1934, 376–391.

³ Jakob Fredrik Neikter, *Om människans historia. Avhandlingar om klimatets inverkan &c. Om den urgamlas trolldationen*. Med inledning, översättning och kommentarer av Carl Frängsmyr och Krister Östlund (Malmö, 2013): "[...] är det likväl inte möjligt att i tysthet förbigå den sjukdom som man kallar *nostalgi* eller *hemvä*, och som ansätter dem som lever utanför sitt fädernesland med brinnande längtan att återvända. Även om de som vistas utomlands har ett överflöd i sin exil på allt som kan göra livet lyckligt längtar de efter att återvända till sitt icke sällan eländiga fädernesland. Om de inte kan tillfredsställa detta begär angrips de av sjukdom både till kropp och till själ, en sjukdom som knappast kan botas på annat sätt än genom att återvända hem." (87) *Hemvä* är således en schweizisk medicinsk term för hemlängtan, som också kallades *Schweizer Krankheit* eller *morbis Helveticus* (198). Det kan dock här vara på sin plats att nämna att antikens *nostoi* (νοστοί) "hemkomster" inte hade något med nostalgi att göra. Här betecknas nämligen återvändandet efter trojanska kriget till respektive grekisk stad. Jonathan Burgess, *The Tradition of the Trojan War in Homer and the Epic Cycle* (Baltimore MD, 2004), 180.

⁴ Helmut Illbruck, *Nostalgia. Origins and Ends of an Unenlightened Disease* (Evanston IL, 2012), 41; Carl von Linné, *Clavis medicinae duplex. Medicinens tvenne nycklar*. Översättning, inledning och kommentar av Birger Bergh, Gunnar Broberg, Bengt Jonsell & Bengt I. Lindskog (Lund, 2006), 189.

⁵ Carolus Linnaeus, *Genera morborum in auditorum usum edita* (Uppsala, 1763), 13.

⁶ Min övers. "Nescio, qua natale solum dulcedine cunctos / ducit et immemores non sinit esse sui." Ovidius, *Ex Ponto*, I, 3, 35–36.

⁷ Linnés brev till svågrar, systrar och bror, 22 mars 1763, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.c18.net, letter L3225; äldsta systemen Anna Maria (1710–1785), gift med Gabriel Höök (1698–1769), Sophia Juliana (1714–1771), gift med Johannes Svensson Collin (1707–1765),

Emerentia (1723–1753), gift med Carl Ammon Branting (1718–1783). Eva Nyström & Bo Lindberg, "Linnés släktkrets. Nya dokument om födelse och död", *SLÅ* 2014, 86–108; Mats Floderus & Carl Forsstrand, "Linnés ättlingar", *SLÅ* 1919, 114–125; brodern Samuel Linnaeus (1718–1797), gift med Anna Helena Osander (1731–1790).

⁸ Linné till Abraham Bäck, 31 oktober 1749, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.c18.net, letter L5461. "Patria ubicumque bene, sed natale dulce." Jfr Cicero (106 f.Kr.–43 f.Kr): "Patria est ubicumque est bene" (Var än fäderneslandet är, så är det gott). *Tusculanae Disputationes* V, 108.

⁹ *Memoirs, Correspondence, and Private Papers of Thomas Jefferson, Late President of the United States*, red. Thomas Jefferson Randolph (London, 1829), vol. IV, 324.

¹⁰ "D[ominus] Haller est ab aliquot diebus Bernae in patria sua. [...] Hallerus vero, qui catholico suam gratam nubere recusabat, discessit insalutatis omnibus cum conjuge et filia, media nocte, et Bernam petiit, quam tamen petere debebat prout cogitaverat, paucos post dies nostalgia fere laborans, ut omnibus Helveticis solemne est." Linné till Abraham Bäck, 18 maj 1753, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.c18.net, letter L1584.

¹¹ Jacob Jonas Björnsthål till Linné, 16 januari 1768, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.c18.net, letter L4024. Den äldre brodern Adolf Fredrik Rudbeck, major och överstelöjtnant (1754–1825), återvände snart hem, men den yngre Carl Fredrik Rudbeck (1755–1814), skulle komma att medfölja Björnsthål under nio års tid. *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné* I:3 (Stockholm, 1909), 229.

¹² Telemak Fredbärj, 10, i Carl von Linné, *Adonis Stenbrohultensis*, Valda avhandlingar 11 (Ekenäs, 1951).

¹³ Thore Magnus Fries, *Lefnadsteckning* (Stockholm, 1903), I, 1–34; Robert Elias Fries, "Linné och hembygden", *SLÅ* 1927, 9–20; Fredbärj 1951, 3–10, i Carl von Linné, *Adonis Stenbrohultensis*; Gotthard Virdestam, "Stenbrohults prästgård på Linnés tid", *SLÅ* 1927, 21–29; *idem*, "Linné och Stenbrohult", *SLÅ*

1928, 7–40; Lars Bergquist, "Nostalgia – Stenbrohult. Om blommor på jorden och blommor i himlen", i Lars-Olof Larsson (red.), *Linné. En småländsk resa* (Stockholm, 2006), 94–108; Lars-Olof Larsson, "Från Stenbrohult till Växjö. Milstolpar i prästpojken småländska bildningsresa", i Larsson 2006, 27–54; Gunnar Petersson, "Prästgårdsträdgården i Stenbrohult", i Larsson 2006, 107–116.

¹⁴ Linné till Uppsala universitets konsistorium, 4 juli 1729, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.c18.net, letter L0004. Om prästgårdarnas betydelse, se t.ex. Gerd Reimers, *Lärdom och idyll. Prästgården som bildningssmiljö* (Stockholm, 1993) och Gunnar Petersson, *Prästgårdens trädgård. Ett bortglömt kulturarv* (Stockholm, 2010).

¹⁵ Carl Linnaeus, *Öländska och Gotländska resa förväntad år 1741*, red. Carl-Otto von Sydow, ill. Gunnar Brusewitz (Stockholm, 1975), 289.

¹⁶ Fries 1903, I, 12 med n. 4.

¹⁷ *Vita Caroli Linnaei. Carl von Linnés självbiografier*, utg. Elis Malmström & Arvid Hjalmar Uggle (Uppsala, 1957), 89.

¹⁸ Samuel Rogberg, *Historisk Beskrifning Om Småland I gemen, I synnerhet Kronobergs och Jönköpings Länher, ifrån äldsta, til närwarande tid, om Thesz Politie, Natural-Historia, Bergwärl, Kyrko-stat, Folkmängd, Hushållning, Kyrkor, Slott och Herregårdar, med mera minnes värdt, författad af afl. mag. Samuel Rogberg [...] vidare utförd af afl. mag. Eric Ruda* (Karlskrona, 1770), 18 f. Fries 1903, I, 12.

¹⁹ Linnaeus, *Spolia Botanica* (1729), i Evald Ährling, *Carl von Linnés ungdomsskrifter*, K. Vetenskapsakademien I:1 (Stockholm, 1888), 58. Fries 1903, I, 12.

²⁰ Se ovan n. 2.

²¹ Se bil. 2.

²² Johann Beckmann, *Schwedische Reise in den Jahren 1765–1766. Tagebuch mit Einleitung und Anmerkungen im Auftrage der Kgl. Universität Upsala* herausgegeben von Th. M. Fries (Uppsala, 1911).

²³ "Fui vero Hafniae magna sane cum voluptate. Valde honestus est vir cel[eberimus] Zöga [*sic*], cuius in Societate quotidie fui.

Quoniam cel[eberimus] Oeder in Germania degit, ille horto botanico praeest, docetque ibi botanicam bona cum approbatione. Collocat multum studium in vermium historiam, invenitque iam vel certe invenisse videtur aliquot species novas Lernearum." Johan Beckman till Linné d.y., 14 augusti 1766, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.c18.net, letter L6126.

²⁴ Johan Ernst Gunnerus, 29 februari 1772, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.c18.net, letter L4618.

²⁵ Fries 1903, II, bil. XIX, 9.

²⁶ H. Westergaard och E. Rostrup, "Zoëga, Johan, 1742–1788, Botaniker og Nationaløkonom", *Dansk biografisk lexikon* 19 (Köpenhamn, 1905), 329 f.; Birger Strandell, "Linnés lärjungar", *SLÄ* 1979–1981, III, Erik Langholtz, "To slaegter Zoëga", *Personal historisk tidskrift* 1988:1; Sven-Erik Sandermann Olsen, *Bibliographia Discipuli* [*sic*] *Linnaei. Bibliographies of the 331 Pupils of Linnaeus* (Köpenhamn, 1997), 448 f.

²⁷ Daniel Solander till Linné, 16 november 1761, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.c18.net, letter L2993.

²⁸ Sandermann Olsen 1997, 117–123.

²⁹ Carl Kastman, *Carl von Linné. Hans lefnad berättad för svenska folket* (Stockholm, 1906), 114.

³⁰ Se f. ö. Ann-Mari Jönsson, "Linnés tillfällesdikt till Giseke – en kanske något tvivelaktig ära", *SLÄ* 2014, 109–122.

³¹ Jacob Friedrich Ehrhart (1742–1795). Sandermann Olsen 1997, 110 f.

³² Fries 1903, II, 12.

³³ Sandermann Olsen 1997, 233.

³⁴ Simon Adam Kuhn, 10 augusti 1761, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.c18.net, letter L2946. Ellen Fröh har gett ut Kuhns brev till Linné d.ä. och Linné d.y. med svensk översättning. *Brev till blomsterkungen och hans son*. Utgåva och översättning med kommentarer av brev från Linnés ende amerikanske lärjunge Adam Kuhn (Lund, 2008), <http://lup.lub.lu.se/student-papers/record/1318332>, 71.

- ³⁵ Linné till Simon Adam Kuhn, 24 februari 1763, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L3208. Fröh 2008, 70.
- ³⁶ Brevet är förkommet.
- ³⁷ Linné till Adam Kuhn, 8 oktober 1764, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L3468. Fröh 2008, 20.
- ³⁸ John Ellis till Linné, 1 januari 1765, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L3530.
- ³⁹ John Ellis till Linné, 28 december 1770, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L4447.
- ⁴⁰ Paul Dietrich Giseke till Linné, 27 september 1771, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L4541.
- ⁴¹ Birger Strandell, "Linnés ättlingar", *SLÅ* 1979–1981, 39.
- ⁴² Utanskrift: Bergenkrantz, Carl von Linné, Stackelberg, Johan: "Quaeso, meo Nomine salutes plurimum Parentes & Sorores nobilissimos, praesertim autem Sorori tuae Elisabethae Salutem & omnia bona meo nomine optes illique gratuleris de nuptiis cito ineundis. Maxime optavi eam cum Matre tua & D[omin]o Bergencrantz heic videre, sed non possum, quin cras proficiscar; maxime enim urgent com[m]ilitones mei, qui te plurimum salutant, omniaque fausta adprecantur." Adam Kuhn till Linné d.y., 25 juni 1764, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L3412. Fröh 2008, 10 f.
- ⁴³ Adam Kuhn till Linné d.y., London, odat. (MS. Linnean Society VIII: 331 f.). Fröh 2008, 14 f.
- ⁴⁴ Johan Zoëga till Linné, 8 augusti 1767, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L3439.
- ⁴⁵ J. A. O. Skårman, "Linnés besök på Kinnekulle", *SLÅ* 1930, 19–39.
- ⁴⁶ Johan Henrik Ferber (1703–1781), amiralitetsapotekare i Karlskrona 1740–1780, fader till Johan Jacob Ferber (1743–1790), som kom till Uppsala hösten 1761, och alltså studerade för Linné samtidigt som Zoëga.
- ⁴⁷ Maria Juliana Ferber (1748–1799). Hon gifte sig med Johan Thingwall, adlad Anckarsparre (1739–1807).
- ⁴⁸ Ann-Mari Jönsson, "Botanik – inte erotik. Linné och Lady Monson", *SLÅ* 2006, 79–112.
- ⁴⁹ Gabriel Elmgren (1730–1765) var läkare och filosofie magister; han studerade för Linné och var dennes amanuens under hösten 1763. Fries 1903, II, 133; *Svenskt biografiskt lexikon* 13 (1950), 387; Elmgren, släkter, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/16028>.
- ⁵⁰ "Salutes Licentiatum Elmgren, reliquosque meos Amicos, Rusticos Hugbyenses, & Wackra Kaijsa, salutare ne obliviscaris". MS. Linnean Society VIII, 331 f.
- ⁵¹ Adam Kuhn till Linné, 21 september 1764, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L3449. Fröh 2008, 18 f.
- ⁵² Linné till Adam Kuhn, 26 februari 1767, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L3876. Fröh 2008, 46.
- ⁵³ "Nonne et mox TIBI pulchellam amplecturo gratulandum est? Fac, ut et de TUA fortuna laetari liceat, quemadmodum iam de Meyeri sorte laetor!" Zoëga till Linné d.y., 25 maj 1766, Linnean Society, XVI, 335 f.
- ⁵⁴ Sandermann Olsen 1997, 274.
- ⁵⁵ Linnean Society, XVI, 333–394.
- ⁵⁶ Johan Zoëga till Linné, 23 december 1764, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L3490.
- ⁵⁷ Johan Zoëga till Linné, 23 december 1764, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L3385.
- ⁵⁸ Min övers. "In Gratiam favoremque Uxoris venerandae filiarum nobilissimarum me commendare velis etiam atque etiam rogo. Ac, si liceat rogare, ut data occasione hospites nostros Huggbyenses cum omnibus huc pertinentibus, meis verbis amice salutes, quaeso. Perplacuit mihi horum simplex sinceritas, et bene illis omnia succedant, toto pectore certe opto."
- ⁵⁹ Johan Zoëga till Linné, 26 september 1767, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L3949.
- ⁶⁰ Johan Zoëga till Linné, 27 oktober 1765,

The Linnaean Correspondence, linnaeus.cr8.net, letter L3648.

⁶¹ När det gäller Linnés önskan att odla te, se framför allt korrespondensen med John Ellis, speciellt Linnés brev till Ellis den 8 december 1758, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.cr8.net, letter L2461, med Linnés teckning som visar hur fröna skall förvaras i olika glas som placeras inuti varandra med sand etc., samt Linné till Ellis, 16 september 1761, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.cr8.net, letter L2955. Linné berättar här att han fått frön av bl.a. Ellis, men att dessa inte har grott. En kapten hade t.o.m. fört med sig en teplanta från Kina, men när skeppet närmade sig Kattegatt hade råttorna ätit upp bladen på plantan. När det gäller viktiga saker är ödet ofta oblikt, tvingas Linné konstatera. "Theae semina, quae accepi et a Te et ab aliis duobus, omni studio conservata, non germinarunt. Certe si vestrates, quibus nihil impossibile, si umquam possibile, nequeant procurare Theam in Europam, numquam accedat. Thea crescit cum Syringa, Aesculo aliisque, quae optime ferunt clima nostrum. Viva arbor posset adferri in olla perforata. Fuit nostras capitaneus navalis, qui adduxerat fruticem ad Kattegat, sed una nocte Glires decorticabant totum, ut periret. Sic in magnis rebus adversa semper fata."

⁶² Johan Zoëga till Linné, 26 september 1767, *The Linnaean Correspondence*, linnaeus.cr8.net, letter L3949.

⁶³ Fabricius skrev till Linné den 22 september 1764 från Köpenhamn, men han berörde inte besöket i Stenbrohult utan hänvisade till Zoëga om det nya de sett där.

⁶⁴ Johan Christian Fabricius och Adam Kuhn, se ovan.

⁶⁵ De tre lavarna är svåra att identifiera, men de skulle eventuellt kunna vara *Cladonia*, *Sphaerophorus* och *Collema*.

⁶⁶ Den 12 juli gifte sig Elisabeth Christina (1743–1782) med Carl Fredrik Bergencrantz (1725–1792), som var sonson till Olof Rudbeck d.y.

⁶⁷ Samuel Linnaeus, se ovan n. 7.

⁶⁸ Greve Adam G. Moltke grundade 1759 ett *Natural- og Husholdnings-Cabinettet* i Charlottenborg. Avsikten var att bygga upp olika samlingar. Moltke donerade en stor samling av naturalier från de danska kolonierna och från Peter Forsskål samlingar under den danska expeditionen till Arabien 1761–1767. Carsten Niebuhr var den ende överlevande från denna expedition och publicerade geografiska, botaniska och zoologiska resultat. Carsten Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Köpenhamn, 1772) och *Reisebeschreibung I–III* (Köpenhamn, 1774–1778, 1837).

⁶⁹ Drottning Lovisa Ulrika av Sverige (1720–1782), syster till Fredrik II av Preussen, gift med kung Adolf Fredrik. Linné var den som ordnade Lovisa Ulrikas naturaliekabinett på Drottningholm.

⁷⁰ Lorenz Spengler (1720–1807). Dansk samlare av conchylier. Korrespondent med Linné.

⁷¹ Linnaeus, *Systema naturae* (Stockholm, 1758–1759) and Linnaeus, *Species plantarum* (Stockholm, 1762–1963).

⁷² Två alnar motsvarar 120 cm, vilket låter mycket.

⁷³ I min utgåva har jag genomfört modern interpunktion.

⁷⁴ Adam Kuhn, se ovan.

⁷⁵ Johan Fabricius, se ovan.

⁷⁶ Johan Zoëga, se ovan.

⁷⁷ Carl Friedrich Meyer (1739–1811).

⁷⁸ Frans Bedoire (1737–1776).

⁷⁹ Johan Gottlieb Gahn (1745–1818).

⁸⁰ Nils (Nicolaus) Gahn (1733–1818).

⁸¹ Johan Salberg (1741–1810).

⁸² Jens Finne Borchgrewink (1737–1819).

⁸³ Henrik Tønning (1732–1796).

⁸⁴ Bogislaus Hornborg (1739–1789).

⁸⁵ Johan Hornborg (1750–?).

⁸⁶ Matvej Ivanovitj Afonin (1739–1810).

⁸⁷ Martin Hendriksen Vahl (1749–1804).

⁸⁸ Johan Andreas Murray (1740–1791).

⁸⁹ Peder Wilhelm Eding (1746–1808).

⁹⁰ Hans Tislef (1732–1788).

⁹¹ Se ovan.⁹² Johan Carl Roos (1745–1828).⁹³ Johan Adolf Levén (Level) (1752–1809).⁹⁴ Johan Lindwall (1743–1776).⁹⁵ Nicolaas Laurens Burman (1734–1793).⁹⁶ Johann Christian Daniel von Schreber (1739–1810).⁹⁷ Johann Beckmann (1739–1811).

Summary

Linnaeus's Longing for his Birthplace

Zoëga's, Fabricius's, and Kuhn's Visit to Stenbrohult on 12 July 1764

By Ann-Mari Jönsson

Linnaeus did not live at Stenbrohult, his childhood home, for very long, but his longing for Stenbrohult is well known. Zoëga's letter dated 8 August 1764 shows us what Stenbrohult looked like at the time. Johan Zoëga (1742–1788), Johan Christian Fabricius (1745–1808), and Adam Kuhn (1741–1817), all studied for Linnaeus in Uppsala. On their way home, Zoëga and Fabricius to Copenhagen and Kuhn to London, Linnaeus asked them to visit Stenbrohult where they arrived on July 12, 1764.

In a letter, Zoëga tells Linnaeus that they arrived at Stenbrohult the very day that Linnaeus's daughter, Elisabeth Christina von Linné (1743–1782), married Carl Fredrik Bergencrantz (1726–1792) at Hammarby. Zoëga describes the plants they saw. At Kinnekulle they rarely found the porous Lichen, *Lichen porosus*, among the birches, *Betulae*, etc., but Zoëga was especially thrilled to see the ferns (*Piluria*) that grew close to Stenbrohult, in the open fields, at the guest-house. They were all cordially received by Linnaeus's brother Samuel and were thrilled to experience the place where the greatest of all botanists had grown up. Zoëga saw the small garden plot, where Linnaeus had cultivated his very first plants. He also took the opportunity to collect some rare plants such as *Lycopodium annotinum*, *Lycopodium inundatum*, *Lobelia*, and *Plantago uniflora*. He could not, however, find *Aphanes*.

Linnaeus mentions *Campanula serpillifolia* in the *Catalogus plantarum rariorum Smolandiae* 1728. Later this became the plant that he would give his name to – *Linnaea borealis* – in honour of his birthplace. In one of his last notes Linnaeus also wrote *NOSTALGIA* – Stenbrohult.

Författarens adress:

Adjungerad professor Ann-Mari Jönsson, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Box 629, 751 26 Uppsala. E-post: ann-mari.jonsson@idehist.uu.se.

INGVAR KÄRNEFELT

Pehr Kalms förlorade världar

Upptäcktsfärder i koloniala Amerika och den Nya världen

Pehr Kalm (1716–1779) fick vid 1700-talets mitt tillfälle att göra en för den tiden fantastisk resa till Nordamerika, en resa som startade i Göteborg i november 1747 och slutade i Stockholm sommaren 1751. Kalms resebeskrivning *En Resa til Norra America* utkom i tre band under åren 1753–1761, och är en väldokumenterad berättelse om resandet vid den tiden.¹ Redan på utresan från Göteborg fick man dåligt väder och skeppet fick söka skydd på norska Sørlandet i Grimstad i närheten av Kristiansand. Resan över Nordsjön till London kunde genomföras först i början av 1748. I London stannade Kalm ett halvår. Efter nära ett års resande var Kalm framme i Philadelphia i mitten av september 1748. Pehr Kalm mötte ett framväxande Amerika under kolonialtiden där de tretton staterna började sträva efter självständighet, som långt senare efter krig mot indianstammar, mot fransmän lierade med indianer 1754–1763, och det avgörande frihetskriget 1775–1783 mot England, avslutades i fredsfördraget i Paris den 3 september 1783 mellan Förenta Staterna och England.

Samtidigt med den koloniala frihetskampen påbörjades också en enorm omvandling av det nordamerikanska landskapet med erövring av land, skövling av skog och urbanisering i ett format som saknar motstycke. Den del av Amerika som Kalm fick uppleva är för länge sedan borta, och även mycket av den natur som en gång präglade kontinenten. Kalms berättelse skildrar emellertid föga av denna epoks våld och tragedier, den brutalitet mellan urinvånare och invandrare som fyller historien. I stället skildras med en ganska torftig stil den vardagsvärld Kalm mötte, full av kalendermässiga beskrivningar av lantbruk, människor och miljöer, sakligt och nära fotografiskt återgivna utan reflektioner och känslor. Troligtvis var Kalm en fridens man, starkt troende och med ett gammaltestamentlig förhållningsätt till tillvaron – han undviker att beskriva onskan i görligaste mån. Kalms kommentarer rörande slaveriet är svåra att

förstå ur dagens perspektiv. Men likväl blir Kalms reseberättelse ändå som en oersättlig dokumentation från en tid som var och som endast kunde beskrivas i ord. Pehr Kalm, linneanen från frihetstiden, måste ha fascinerats av reseäventyret mer än något annat i en tid när det mesta var osäkert, beväpnad endast med en stark vilja, upptäckarglädje och sina skrivdon.

Bakgrund – uppdraget

Pehr Kalm, främst känd som en av Linnés resande apostlar, född 1716 i Ångermanland, var en svensk botaniker, präst och professor i ekonomi vid Åbo universitet.¹ Han började studera naturvetenskap vid universitetet i Åbo 1735, bland annat naturalhistoria för Browallius. Denne uppmuntrade senare Kalm till fortsatta studier i Uppsala, där han lärde känna Sten Carl Bielke, assessor vid Hovrätten med stort intresse för naturvetenskap och dessutom god vän med Linné. Bielke bekostade senare Kalms fortsatta studier i Uppsala, och Kalm blev snart en av Linnés favoriter. Genom vänskapen med Bielke fick Kalm möjlighet att göra flera resor tillsammans, till Finland, Uppland, Västmanland, de baltiska provinserna, Sankt Petersburg, Moskva och Ukraina. Resorna till Västergötland och Bohuslän, Beskrivna i *Wästgötha och Bahusländska Resa förrättad år 1742* (1746), var Linnés initiativ.² Det framgångsrika resandet och den vetenskapliga dokumentationen uppmärksammades av Vetenskapsakademien som därför planerade att skicka Kalm på en längre resa utomlands. Linnés speciella önskemål om ett vidare utforskande av östra Nordamerika blev avgörande. Linné hade dessutom särskilt intresse för att föra hem vissa växter som amerikanskt mullbärsträd (*Morus rubra*), samt naturligtvis så många nya arter som möjligt för vetenskaplig beskrivning. Det var alltså resans huvudsyfte, men Kalm hade naturligtvis ett stort eget intresse i att upptäcka så mycket nytt som möjligt, särskilt vad det gällde växter men även för djur och kulturhistoria.

Redan på resans första uppehåll i norska Grimstad fick Kalm tillfälle under en tid att beskriva omgivningen, hushållsnäringarna, samt växter och djur, allt nedtecknat i minsta detalj, och detta arbete fortsatte sedan i södra England där Kalm stannade i omkring ett halvår. Först i början augusti 1748 kunde han lämna Gravesend för den långa resan till Philadelphia med fartyget ”Mary Gally”, en resa som tog cirka sex veckor. Den 15 september 1748 ankom han till Philadelphia.

Undanträngda eller försvunna arter

Det koloniala landskap som mötte Kalm i Pennsylvania var en sparsam bebyggelse i anslutning till de väldiga skogar som en gång bildade ett enormt område i Nordamerikas östliga boreala zon. Avskogningen påbörjades redan av de första kolonisterna i New England, en process för friläggning av mark för det expanderande jordbruket. Karaktäristiska element i dessa skogar var amerikansk kastanj (*Castanea dentata*), amerikanska alm (*Ulmus americana*), amerikansk bok (*Fagus americana*), Hickory (*Carya cordifolia*), flera olika arter av lönn (*Acer rubrum*) och amerikanskt mullbärsträd (*Morus rubra*) med flera.³ I denna miljö levde tusentals arter av växter och djur, som existerade i väl balanserade ekosystem, de flesta i dag undanträngda till perifera områden eller reservat, många gånger till drastiskt decimerade populationer och även utdöende. Har inte arterna av stora djur försvunnit har många urskilda raser trängts undan som varg (*Canis lupus*), rödvarg (*Canis rufus*), med flera utöda raser, en östlig ras av kronhjort (*Cervus elaphus canadensis*). Bland större hovdjur räknas också ren (*Rangifer tarundus*), älg (*Alces alces*) och östlig bison (*Bison bison pennsylvanicus*),⁴ varav den senare räknas som utdöd. Kalm nämner inga av dessa djur förutom bison som omnämns i hans reseberättelse som ”villa oxar”, och som enligt honom ”finnas i ganska stor myckenhet i södra delen af Canada”.⁵ Mest handlar Kalms berättelse om utseende och hur djuren kan användas för många olika ändamål.

Vandringsduvan

Den rika fauna som förekom inom den östligt boreala zonen levde utomordentligt väl av alla frön och frukter som träden producerade. Två kända fågelarter försvann med människans förändring av marken, vandringsduvan (*Ectopistes migratorius*) och karolinaparakiten (*Conuropsis carolinensis*). Det är två arter med mycket speciella beteenden där upplevelserna av möten med vandringsduvan har blivit särskilt väl dokumenterade. Kalm skriver flera gånger om mötet med enorma flockar i Pennsylvania, om möten med fågeln i ”oändlig myckenhet” eller ”obeskrivlig myckenhet”. Tydligen påverkad av dessa möten skrev Kalm om vandringsduvans beteenden i en artikel i *Vetenskapsakademiens handlingar* 1759, flera år efter det han återvänt hem till Åbo.⁶ Här beskriver

Vandringsduva (*Ectopistes migratorius*), ur *John James Audubon*, *Birds of America* (1827–1839).

Kalm hur han observerat vandringsduvans framfart i skogarna, hur duvorna slagit sig ner i träd i sådan omfattning att grenarna knäcktes, att träden blivit avättna sina frukter, att marken nedanför blivit helt täckt av fågellämningar, och om flockarna slagit sig ner i åkrar har det inte lämnats mycket kvar att skörda. Beteendet är närmast att likna vid vissa tropiska insekter, som vandringsgräshoppan som kommer i enorma flockar och slår sig ner i odlingar och praktiskt tagit avskalar all tillgänglig gröda. Kalm redovisar för övrigt flera intressanta iakttagelser i sin framställning bland annat från Coldingham mellan Albany och New York där en passerande gigantisk flock duvor förmörkade himlen under nära tre timmar. Vidare skriver Kalm om duvornas födointag från diverse skogsträd eller från odlingar av säd. Antalet bon i träden kunde uppgå till 40–50 stycken. Han berättar om flockar som har förvirrat sig ut till havs under dåligt väder och sedan legat som döda på havsytan i tusental, samt ett visst flyttbeteende mot sydligare trakter under vintern.

En intressant uppgift som Kalm lämnar är förflyttning av fåglar i bur från Kanada till Frankrike. Det var den franske generalguvernören Amiral Marquis de la Galissoniere som hösten 1749 på en återresa till Frankrike förde med sig ett stort antal burar med fåglar som släpptes ut i skogarna i norra Frankrike.⁷ Vad det blev av detta försök till inplantering i Europa vet vi inget om men uppgiften vore intressant att undersöka, då ett modernt fynd av vandringsduva i norra Frankrike minst sagt vore en vetenskaplig sensation. Förmodligen dog de inplanterade duvorna eftersom de inte lyckades reproducera tillräckligt för att nå den kritiska mängd som var ett särdrag för denna speciella fågel.

Vandringsduvan var ganska slank till utseendet, upp till 40 centimeter lång och med cirka 20 centimeter i vingbredd. Hanens färger var varierande bjärta på bröstet och i övrigt gråblå. Honans färger gick mera i gråbrunt.⁸ Den var främst bunden till det enorma område av lövfällande skogar som existerade öster om Klippiga bergen innan stora arealer röjdes för den agrara expansionen och den följande industriella utvecklingen i Nordamerika under 1800-talet. I denna omvandling av naturlandskapet till ett industriellt-agrart kulturlandskap ligger säkert den främsta orsaken till artens nedgång under 1800-talets senare hälft. Fågeln utsattes även för en mycket omfattande jakt i närmast industriell skala. Enligt en uppgift från 1878 i Michigan slaktade man cirka 300 ton vandringsduvor i månaden, vilket gav levebröd åt 5 000 professionella duvjägare. Det finns även uppgifter om att vissa fabriker kunde slakta upp emot 18 000 fåglar om dagen, huvudsakligen för användning som grisfoder.

Jakt på vandringsduva, Louisiana, ur The Illustrated Shooting and Dramatic News (3 juli 1875).

Det var dock troligtvis inte bara förlusten av skogar och den omfattande jakten som var orsaken till vandringsduvans undergång. Den massiva jakten påverkade förmodligen också vandringsduvans sociala beteende såtillvida att förutsättningarna för framgångsrik reproduktion var kopplat till förekomsten av stora kolonier och när dessa inte längre fanns gick arten snabbt vägen mot utdöende. De sista tillförlitliga fältobservationerna av vandringsduvor gjordes kring, eller några få år efter, sekelskiftet 1900. Ett fåtal individer hölls fortfarande vid liv i zoologiska trädgårdar i Milwaukee, Chicago och Cincinnati i början av 1900-talet. Den sista vandringsduvan, en hona kallad Martha, dog i sin bur i Cincinnati Zoo den 1 september 1914 i en ålder av mellan 17 och 29 år.⁹

I Biologiska museets samlingar i Lund finns två relativt väl bevarade exemplar av vandringsduvor, en adult och en juvenil hane.¹⁰ I samma exklusiva samling fanns förövrigt tidigare ett exemplar av karolinaparakit, som tyvärr blev stulen i något oövervakat tillfälle. Samlaren visste tydligen var han var ute efter – alltså ingen vanlig bonnatjuv.

Catseby, Wilson och Audubon

Andra naturvetare och ornitologer har också berättat om möten med vandringsduvan. En av dessa var Mark Catesby (1682/83–1749), en engelsk naturalhistoriker, som tidigt förlorade sina föräldrar men som genom sitt arv blev ekonomiskt oberoende och kunde ägna sin framtid åt naturvetenskap.¹¹ Catesby studerade naturalhistoria i London och planerade då snart en första omfattande studieresa till Virginia 1712 dit hans syster emigrerat. Han stannade i området ett par år och samlade och dokumenterade både djur och växter i bild. År 1714 reste Catesby vidare till Västindien där han fortsatte den spännande dokumentationen och återvände till England först efter sju års resande 1719. Catesby hade anlag för måleri och han gjorde lysande akvareller av de djur och växter han påträffade. Väl tillbaka i England fick Catesby 1722, nu känd bland naturvetare, ett erbjudande att företa en expedition för insamling av växter i kolonin Carolina för Royal Societys räkning. Catesby stannade den första tiden i Charlestown i nuvarande South Carolina och han företog därifrån flera resor i kolonierna samt till Västindien för det fortsatta arbetet med dokumentationen av växter och djur. Det mesta av samlingarna skickades till sir Hans Sloane vid Chelsea Physic Garden i London. Catesby återvände till England 1726 och hans samlingar, samt mängder av skisser av djur och växter, skulle bli grundmaterialet för det stora arbete som skulle bli hans livsverk, ett fantastiskt arbete som sysselsatte honom mellan 1729 och 1747, *The Natural History of Carolina, Florida and the Bahama Islands* (1731–1748). Detta storslagna arbete, som var det första publicerade arbetet över Nordamerikas fauna och flora, innehåller 220 illustrationer av fåglar, reptiler, groddjur, fiskar, insekter, däggdjur och även växter. I arbetet ingår bland annat bilder av vandringsduvan, samt ytterligare två utdöda fågelarter, karolinaparakiten och elfenbensnäbben, Ivory-billed woodpecker (*Campephilus principalis*).¹²

Alexander Wilson (1766–1813), född och uppvuxen i Skottland men emigrerade till Nordamerika 1794, har kallats ornitologins fader i Amerika. Wilson var också poet, författare, naturalhistoriker och konstnär, främst känd för praktverket *American Ornithology* i nio volymer (1808–1814). Av verkets 268 illustrerade arter hade 26 inte blivit beskrivna tidigare.¹³ Under sitt arbete med *American Ornithology* reste Wilson runt på kontinenten. Han var bosatt i Pennsylvania och hade lärt känna den berömde naturalhistorikern William Bartram, som också Pehr Kalm lärt känna. Det var Bartram som

uppmuntrade Wilson att illustrera Amerikas fåglar. Wilson ligger begravd på den kända kyrkogården Gloria Dei Church cemetery i Philadelphia, som Kalm besökte många gånger och där han också predikade.

John James Audubon (1785–1851), född på Haiti och död i New York, var en fransk-amerikansk naturalhistoriker, ornitolog och konstnär. Audubon skrev färgstarka berättelser baserade på mångåriga fältstudier av amerikanska fåglar. Han publicerade även arbeten tillsammans med John Bachman om nordamerikanska vertebrater. Audubon blev berömd genom sin fantastiska bok *The Birds of America* (1827–1839) som är en av världens i särklass mest dyrbara böcker.¹⁴ Boken existerar i endast 119 kända exemplar, varav 108 stycken finns i bästa förvar på större museer och bibliotek. Den unika volymen innehåller illustrationer i full skala av omkring 500 fågelarter och det tog Audubon tolv år att fullborda detta enorma arbete. Ett exemplar av boken såldes för ett antal år sedan för nära 77 miljoner svenska kronor. I detta sammanhang kan nämnas att bilderna på vandringsduva, karolinaparakit och elfenbensnäbb är verkliga mästerverk. Catesby, Wilson och Audubon mötte också i samband med sina resor i de gamla kolonierna i Carolina och kringliggande stater strövande djur av den östliga skogsbisonoxen.

Karolinaparakiten

Karolinaparakiten (*Conuropsis carolinensis*) var den enda papegoja-arten som förkom i östra Nordamerika och den enda arten i släktet *Conuropsis*. Den hade en utbredning från södra New York och Wisconsin till Mexikanska golfen, och levde gärna längs vattendrag i gamla skogar. Fågeln var ganska slank i formen, som en jättelik undulat, mest grönaktigt glansig fjäderdräkt, med långa stjärtfjädrar, gult huvud med orange och rödaktigt ansikte.¹⁵ Det måste ha varit en fantastisk upplevelse att få se dessa vackert färgade fåglar dra fram i enorma flockar i sydöstra Nordamerikas lövfällande skogar. Den sista vilda fågeln dödades i Florida 1904, och därefter återstod endast ett antal levande exemplar i fångenskap, bland annat på Cincinnati Zoo där den sista parakiten dog den 21 februari 1918, för övrigt på samma plats där den sista vandringsduvan dog, märkligt nog också i samma bur. Karolinaparakiten förklarades emellertid inte utdöd förrän 1939. Några påstådda fynd rapporterades fram till 1955, men de kunde inte verifieras.

Karolinaparakit (*Conuropsis carolinensis*), ur *John James Audubon*, *Birds of America* (1827–1839).

Man antar att karolinaparakiten försvunnit genom flera olyckligt samverkande faktorer, främst som så ofta är fallet genom biotop- och markförstörelse i och med det expansiva jordbruket som krävde mera utrymme på bekostnad av äldre skogsmarker. Sedan ansågs karolinaparakiten vara ett skadedjur i lantbruket eftersom fåglarna drog fram i stora flockar och helt enkelt kunde orsaka stora skador på skörd och odlingar. Fåglarna var dessvärre också efterfrågade för olika former av dekorationer genom den färgglada fjäderdräkten, något som nu i efterhand kan uppfattas som mycket märkligt för en art som höll på att försvinna för alltid. Man höll den dessutom ofta som husdjur, men tänkte aldrig på något slags avel för att säkra arten för framtiden. Karolinaparakitens förekomst i större flockar, som kan ha haft en viss betydelse för dess olyckliga utdöende, innebar att när de jagades hade fågeln ofta för vana att uppsöka sina redan fallna artvänner. Detta bidrog ofta till att flera individer dök upp vid jaktstället och så att säga satte sig fint på pinnen och väntade på kulorna.

Fågelns utbredningsområden kollapsade från öster till väster genom expansionen av nybygge och skogsröjning. Redan 1832 kommenterade Audubon karolinaparakitens tillbakagång, och efter 1860 rapporterades endast fynd från Florida. Fåglarnas reproduktionsbiologi var klart fixerad till förekomst i stora flockar och när dessa förutsättningar inte längre fanns vidtog andra orsaker till utdöendet, troligtvis genom olika virus-sjukdomar. Det blev som ofta ett tragiskt slut för en art där den främsta orsaken var människans ingrepp i normala biologiska beteenden i välreglerade ekologiska förhållande.

Elfenbensnäbben

Elfenbensnäbben (*Campephilus principalis*), en av världens största hackspettar, är en amerikansk fågelart som nu anses vara utdöd. Tidigare förekom elfenbensnäbben i mogna skogar i de sydöstra delarna av Nordamerika samt även på Kuba. Inom arten brukade man urskilja två underarter, varav *C. principalis bairdii* var begränsad till Kuba, medan den större huvudunderarten förekom inom det nordamerikanska området. Elfenbensnäbben förekom i stora lövskogar, men även i barrskogar och i blandskog. Den levde i detta slutna landskap inom ganska stora revir och de förefaller inte ha varit talrika. I stort sett påminner de ekologiska förhållandena om våra spillkråkor eller övriga större hackspettar. Den sista säkra observationen gjordes i nordöstra Louisiana

Elfenbensnäbb (*Campephilus principalis*), ur *Mark Catesby, The Natural History of Carolina I* (1731).

1944, det vill säga för 72 år sedan, och därefter har det varit enstaka mindre säkra rapporter, 2004 från Arkansas i området Big Woods, och 2005 vid flera tillfällen i ett område kring floden Choctawhatchee i Florida. Men rapporterna är alla baserade på svagare bevis. Även på Kuba förefaller elfenbensnäbben nu vara borta, trots sena observationer 1986 och 1987 i bergsområdet Sierra de Moa i norra Orienteprovinserna på östra Kuba. Habitatförlust är troligtvis den främsta orsaken till försvinnandet på Kuba, och i hög grad även för det amerikanska fastlandet. De stora och sammanhängande mogna skogar som var elfenbensnäbbens habitat finns knappast mer.

Catesby gjorde den första beskrivningen av denna unika fågel i *The Natural History of Carolina*, där han berättar att indianerna ibland använde näbben till att göra kransar som krigsdekorationer. Wilson gjorde som var brukligt vid den tiden för att måla av hackspetten – man sköt helt enkelt fågeln. Vid något tillfälle blev en hackspett endast lätt skadad, varför Wilson beslöt att behålla fågeln och lämnade den, ovetandes om konsekvenserna, i ett rum på ett värdshus. När han återvände efter ett ärende till rummet, var en hel vägg söndersmulad samt ett stort bord helt fördärvat.

Bisonoxens försvinnande från the Great Plains

Buffeln, eller bisonoxens (*Bison bison*), försvinnande som vilt på the Great Plains började i mitten av 1800-talet, ett mäktigt djur som flera hundra år tidigare strövade omkring över hela Nordamerika. Den östliga rasen som fanns i skogarna kring de gamla kolonierna var redan försvunnen vid början av 1800-talet. Man har uppskattat antalet bufflar som förekom i Nordamerika innan européerna anlände till 40 miljoner på slätterna, 30 miljoner på prärien, och 5 miljoner i skogsområdena – totalt 75 miljoner. Vissa forskare har uppskattat det totala antalet djur till över 125 miljoner. Man lyckades emellertid rädda buffeln under 1900-talet genom ett intensivt bevarandearbete och i dag finns cirka 500 000 djur väl skyddade i nationalparker och på särskilda rancher. Kalm skrev om ”villa oxar” flera gånger i sin berättelse, men det handlar nog om referenser till Catesbys observationer av den östliga rasen av bison. Vid tiden för Wilsons och Audubons resor i kolonierna hade den östliga rasen redan börjat försvinna.

Östlig ras av buffel (som Bison americanus i Catesby), ur Mark Catesby, The Natural History of Carolina I (1731).

Pionjärer har berättat historier om möten med dessa enorma hjordar på prärien där en gigantisk hjord kunde vara hela 50 miles bred. Med buffelhjordar i sådan otrolig storlek på 1860-talet är det mycket anmärkningsvärt med ett så snabbt försvinnande inom ett par decennier. Före européernas ankomst var ökningen av buffelpopulationen endast begränsad av flockjagande vargar och indianer. Tiotusentals dränktes dessutom varje år när hjordar korsade floder och vattendrag. När indianerna började förvärva skjutvapen minskade buffelhjordarna allt snabbare. Man har uppskattat att mellan 1850 och 1860 var indianerna ensamma ansvariga för att ha dödat cirka 3,5 miljoner bufflar varje år. Den snabba urbaniseringen av slätterna kunde inte konkurrera med så stor djur, vilket bidrog till den tragiska förlusten av buffeln.

Många konstnärer fick tillfällen att fånga the Old West i monumentala konstverk, och buffeljakten kanske mer än något annat visar denna epoks undergång. Bland dessa räknas Carl Wimar (1828–1862), Albert Bierstadt (1830–1902), Alfred Miller (1810–1874), Frederick Remington (1861–1909) och Charles M. Russell (1864–1926) – alla målade en försvinnande western med

George Catlin, Buffalo chase, Mouth of Yellowstone 1832, Smithsonian Institution.

stor inlevelse. En av dessa var George Catlin (1796–1872), en amerikansk konstnär främst känd för sina lysande indianporträtt, men han skildrade också det dagliga livet bland infödda amerikaner. Efter en mycket kort karriär som advokat, lämnade han detta lukrativa yrke för en osäkrare karriär, som porträttmålare i Philadelphia. Catlin erbjöds tillfälle att följa med en expedition till indianstammarna vid Mississippifloden 1830. År 1832 reste han med hjulångaren "Yellowstone" på den första av flera resor till övre Missourifloden. Under denna resa målade Catlin en hel serie bilder av buffeljakt, bland annat målningen "Buffalo Chase, Mouth of Yellowstone". Målningen visar ett vackert kuperat landskap av grästäckta kullar och en buffelflock som jagas av indianer – ett speciellt ögonblick i en ännu orörd väst. År 1837 hade Catlin sin första utställning i New York, med indianerna och deras dagliga liv som tema. Utställningen visades också i Europa 1839, där intresset blev betydligt större. Catlin gjorde senare omfattande resor i Europa och Sydamerika innan

han återvände till USA 1871 något år före sin bortgång. Under de första åren i Europa var Catlin mycket engagerad i publiceringen av flera böcker baserade på åtta år av resor bland olika indianstammar i Nordamerika 1832–1839. I dag hänger de flesta av Catlins mästerverk på Smithsonian Institution Washington DC och American Museum of Natural History i New York.

Kalmia, röda mullbärsträd och nationalparker

Kalm fick förmånen att resa till koloniala Amerika under mitten av 1700-talet i en tid när vardagsplanering, kommunikation och resande led av stora begränsningar. Kalms långa reseberättelse, *En resa till norra Amerika*, visar emellertid på stor entusiasm, flit och energi för att redovisa resultat, men eftermälet blev likväl ganska magert, inte så mycket av nybeskrivningar som den store läromästaren hemma i Uppsala hade förväntat. Linné var ändå till sist ganska nöjd med Kalms arbete, och han fick ett rikt material av fröer och pressade växter, samt även preparerad djur. I *Species plantarum* (1753) nämner Linné 90 arter från Kalms resa varav 60 beskrevs som nya, där ibland släktet *Kalmia* med *K. Latifolia*, som Linné uppkallade efter honom, en vacker halvbuske inom ljungväxtfamiljen.¹⁶ Av en planerad flora över Kanada blev inte annat än manuskript.

Kalm fick naturligtvis mycket annat att syssla med efter hemkomsten i samband med tjänsten som ekonomiprofessor i Åbo. En stor andel av de disertationer som framlades under Kalms tid hade närmast ekologisk eller ekonomisk-biologisk anknytning. Utöver sin professorstjänst upprätthöll Kalm dessutom ett prebendepastorat i Åbotrakten. Kalms eller rättare sagt Linnés försök med att odla rött mullbärsträd (*Morus rubra*) föll inte väl ut, och det visade sig att denna art tålde det nordiska klimatet sämre än vitt mullbärsträd (*Morus alba*). Silkesframställningen i Sverige skulle heller aldrig få någon betydelse. Kalms reseberättelse, trots den katalogmässiga framställningen, förblir ändå den främsta vetenskapliga dokumentationen. Arbetet översattes till tyska, holländska, franska och även engelska. I arbetet finns också dokumenterat Kalms kontakter med den vetenskapliga omvärlden som var väl så viktig, som under vistelsen i England med, förutom Catesby, också den engelske botanisten Peter Collinson (1694–1768) och naturvetenskapsmannen

sir Hans Sloane (1660–1753), president för Royal Society och grundare av Chelsea Physic Garden. I Pennsylvania lärde han känna Benjamin Franklin (1706–1790), vetenskapsman och en av författarna till *Declaration of Independence*, samt John Bartram (1699–1777), Amerikas förste botanist.

Någonstans på vägen måste budskapen om det förändrade landskapet, den undanträngda skogen, faunan och floran, och försvinnande arter ha kommit fram: kanske genom ornitologerna Wilson och Audubon, eller genom den kände zoologen vid Harvard, Louis Agassiz (1807–1873), och botanisten Asa Gray (1810–1888) vid samma berömda universitet, eller kanske genom John Muir (1838–1914). Muir, naturalhistoriker och miljörelsens fader i Amerika, var bland annat mycket engagerad i skapandet av nationalparken Yosemite, som redan delvis avsatts av Abraham Lincoln 1864, men blev till nationalpark först 1890. Man insåg att stora naturvärlden som High Sierra måste räddas för framtiden och med en begynnande miljörelsen hade man redan 1875 avsatt den berömda Yellowstone National Park som världens första nationalpark, med ett dokument signerat av President Ulysses S. Grant (1822–1885). I dag har man i alla demokratier och länder med aktning skapat berömda nationalparker, vissa till och med avsatta som världsarv. Arter skyddas nu genom stora globala nätverk eller organisationer som World Wide Fund for Nature (1961), Global Biodiversity Information Facility (2001) eller The IUCN Red List of Threatened Species, som också kallas IUCN Red Data List (1964). Inte minst i USA har berömda vetenskapsmän och biologer haft ett stort inflytande över dessa organisationers betydelse, som Peter Raven, född 1936, director emeritus vid Missouri Botanical Garden som är världens främsta enhet för globalt bevarande av botanisk mångfald, eller Edward O. Wilson, född 1929, professor emeritus vid Harvard, världsberömd entomolog och biolog som myntat begreppet biologisk mångfald, *biodiversity*. I denna rad av personer och organisationer kan vi kanske inflika Pehr Kalms namn, Linnéaposteln som reste till Amerikas kolonier.

Noter

Tack till Richard Wahlberg och David Dunér för hjälp med litteratur.

¹ Pehr Kalm, *En resa til Norra Amerika, på Kongl. svenska vetenskaps akademis befallning, och publici kostnad, förrättad* (Stockholm,

1753–1761); ny uppl., *Pehr Kalms resa till Norra Amerika*, utg. F. Elfving & G. Schaumann (Helsingfors, 1904–1929); Anders Gustafsson, "Pehr Kalm och den Nya världen", *SLÅ* 2008, 71–116. En mycket välskriven berättelse om

Pehr Kalm och hans stora amerikaäventyr.

² Pehr Kalm, *Västgötha och batusländska resa förrättad år 1742. Med anmärkningar uti historia naturalis, physique, medicine, oeconomie, antiquiteter etc.* (Stockholm, 1746); ny uppl. red. C. Krantz (Stockholm, 1960).

³ Whit Bronaugh, "North American Forests in the Age of Man", *American Forests*, summer 2012. On line version.

⁴ *Endangered Species Handbook* (Washington DC, 2005). On line version.

⁵ Pehr Kalm, *Resejournal över resan till norra Amerika*, utg. John E. Roos & Harry Krogerus (Helsingfors, 1985), III, 222.

⁶ Pehr Kalm, "Beskrifning på de vilda dufvor, som somliga år i så otrolig stor myckenhet komma til de södra engelska nybyggen i Norra Amerika", *Kongl. vetenskapsakademiens handlingar* 1759, vol. XX, 275–295.

⁷ Kalm 1759.

⁸ Henrietta McBurney, *Mark Catesby's Natural History of America: The Watercolors from the Royal Library Windsor Castle* (Houston & London, 1999), 160; A. W. Schorger, *The Passenger Pigeon. Its Natural History and Extinction* (Madison WI, 1955).

⁹ Schorger 1955.

¹⁰ Nr. 227-941-a i M. G. Av. 1848, Gyllen-

roks saml., L848/3283 resp. 20-9 utan årtal, Fr. Wisconsin, Nordamerika, ur T. Kumliens saml., stjärten avbruten, L. 859/3071.

¹¹ E. Charles Nelson & David J. Elliott (red.), *The Curious Mister Catesby. A "Truly Ingenious" Naturalist Explores New Worlds* (Athens GA & London, 2015).

¹² Mark Catesby, *The Natural History of Carolina, Florida and the Bahama islands* (London, 1731–1748). Mark Catesbys naturalhistoria för Carolina, Florida och Bahamaöarna är det första arbetet över den nordamerikanska floran och faunan, med lysande illustrationer och beskrivningar av arterna.

¹³ Alexander Wilson, *American Ornithology; or, the Natural History of the Birds of the United States: Illustrated with Plates Engraved and Colored from Original drawings taken from Nature* (Philadelphia PA, 1808–1814).

¹⁴ *Meisei University: Birds of America – the complete sets of 435 plates of drawings, with the accompanying five volumes of textbooks.* On line version; *Birds of America at the University of Pittsburgh – with high resolution images of all 435 double elephant folios.* On line version.

¹⁵ Wilson 1808–1814; Audubon, *Birds of America* (Meisei University).

¹⁶ Carl von Linné, *Species plantarum* (Stockholm, 1753).

Summary

Pehr Kalm's Lost Worlds

Exploration in Colonial America and the New World

By Ingvar Kärnefelt

The less known Linnaean apostle Pehr Kalm was fortunate to make a journey to the North American colonies during 1747–1751, at first staying half a year in southern England. Kalm was a quite, kind man observing in the original Linnaean way of travelling everything he passed making detailed annotations of farming, buildings, ways of living, animals and plants. He could also observe land, which started to become changed for mainly purposes of expanding agricultural and domestic land. He saw the vast eastern

deciduous forest, supporting life for numerous animals and plants. He even observed the passenger pigeon passing the skies in millions, now gone forever. Kalm was also fortunate to meet with many common and important people from society and science. A few of these persons also observed and explored nature as it was in those days, leaving us with important and splendid documents for the future. Kalm's observations and annotations from the mid-eighteenth century are indeed important documents for the understanding of the impact of land and biodiversity changes through the ages.

Författarens adress:

Professor emeritus Ingvar Kärnefelt, Biologiska museet, Lunds universitet, Box 117, 221 00 Lund. E-post: ingvar.karnefelt@biol.lu.se.

HELENA BACKMAN

Ett bokbyte över gränserna

*Andreas Kallström som kommissionär åt
bröderna Bergius på 1760-talet*

Läkaren Jonas Peter Bergius och bankokommissarien Bengt Bergius byggde under senare delen av 1700-talet tillsammans upp ett gemensamt bibliotek i sitt hem Bergielund, beläget i nuvarande Vasastaden i Stockholms innerstad. Den botaniskt intresserade Peter Jonas Bergius hade goda inkomster och bröderna hade många akademiska kontakter, inte minst i egenskap av ledamöter i Kungl. Vetenskapsakademien. Genom ett vidsträckt kontaktnät hade de därför möjlighet att även bygga upp samlingar av naturalier, inte minst ett herbarium som översteg Carl von Linnés i omfång samt fröer och växter till Peter Jonas botaniska trädgård. Till biblioteket införskaffades litteratur från 1400-talet och framåt huvudsakligen inom ämnesområdena naturvetenskap, främst botanik och hortikultur, medicin, historia och reseskildringar, varav många vackra planschverk. Bengt Bergius är den som stått för den övervägande delen av arbetet kring inköp och ordnande av boksamlingarna.¹

Bröderna Bergius bibliotek finns i dag sammanhållet på deposition i Stockholms universitetsbibliotek från Kungl. Vetenskapsakademien, och har bevarats i stort sett intakt sedan 1790. Biblioteket omfattar drygt 200 hyllmeter och antalet titlar uppskattas till cirka 10 000. Genom min tidigare tjänst vid Stockholms universitetsbibliotek har jag gjort mig bekant med den fysiska boksamlingen men även fått en del kunskap om det arkivmaterial kring bröderna Bergius som finns bevarat, i dag till största delen förvarat på Centrum för vetenskapshistoria på Kungl. Vetenskapsakademien. Jag har haft anledning att gå igenom material som ger en bild av hur bröderna Peter Jonas Bergius och Bengt Bergius som privata svenska boksamlare i den akademiska världen förvärvade böcker till sitt gemensamma bibliotek med hjälp av ombud under senare hälften av 1700-talet. Från detta perspektiv får vi en mer mångfasetterad bild av hur bokhandel över gränserna kunde se ut vid denna tid, och även av dåtidens syn på böcker inte bara som textbärare utan även som fysiska objekt.

Under 1700-talets senare del börjar allt fler personer att bygga upp stora privatbibliotek i Europa, vilket får handeln med böcker över nationsgränserna att öka. Anna-Maria Rimm betonar den konstaterade bristen på forskning och kunskap om just handelsvägarna för utländska böcker till Sverige under 1700-talet.² Hennes forskning behandlar de professionella bokimportörerna i Sverige under senare delen av detta sekel, där Lars Salvius och Carl Christoffer Gjörwell är två stora namn. Att se bokhandel och import ur ett annat perspektiv, utifrån en samlare som även använder privatpersoner som mellanhänder, kan därför komplettera den bilden av bokhandeln. Forskning kring tryckkultur och cirkulation av böcker har tidigare ofta varit nationsbunden. Den engelske bokhistorikern James Raven vill understryka att böcker inte känns vid några gränser, och ser i stället på böcker som en handelsvara. "Culture, of course, need not to be commercial, but often is."³ Han fokuserar på den kommersiella sidan av handel och spridning av böcker, och har därför inte ett lika strikt politiskt synsätt på handeln som exempelvis bokhistoriker som Robert Darnton, mer än den indirekta betydelse som politiska förhållanden påverkat handel, utbud och efterfrågan.⁴ Raven betonar nödvändigheten att undersöka boken som en transnationell angelägenhet, något som cirkulerar över och mellan geopolitiska gränser.⁵ Att kartlägga bokdistributionens kretsar ur ett sådant perspektiv kan visa att det som kan betraktas som en hemmamarknad inte behöver vara nationsbunden.⁶ Raven betonar vikten av alla inblandade parter i denna bokcirkulation, vilket inte bara inbegriper tryckare, bokhandlare, bokbindare och deras kunder, utan även olika sorters köpmän, hantverkare, partihandlare, kontrakterade kunder och kunder på den öppna marknaden.⁷

Jason McElligott och Eve Patten varnar för att man vid studier av privatbibliotek och aktiviteterna kring dessa kan förledas att tro att detta var vad ägaren verkligen läste, men tillägger att "used with caution it can be very useful in recreating mental worlds and *mentalités*."⁸ James Raven gör en klar skillnaden mellan bokens innehåll och boken som materiellt objekt: "It is salutary to consider demand for print not as demand for reading, but as demand for objects viewed as worthy of possession."⁹ Att boken därför studeras utifrån sin materialitet snarare än utifrån sin funktion som informationsspridare gör dem dock inte mindre viktiga: "Histories of books must encompass all aspects of possession and exchange. Such commerce is not always edifying, but it is fundamental, and its study does offer chastening review."¹⁰

Bröderna Bergius har för en del av sin import av böcker använt sig av professionella handelskontakter som den för tiden verksamme svenske tryckaren

Lars Salvius i Stockholm. Salvius hade vid tiden fått politiskt gehör för sitt förslag att bokbindarna inte längre skulle ha privilegium att sälja bundna böcker i Sverige. Under tidsperioden 1752 till 1766 var därför importhandeln med böcker fri och Salvius byggde upp ett betydande kontaktnät med kommissionärer i några av Europas större bokhandelscentrum: Paris, Genève, Verona, Amsterdam och Köpenhamn. Efter att bokbindarnas privilegium återinfördes 1766 dröjde det till 1787 innan handeln med böcker blev fri igen.¹¹ Men bröderna Bergius har även köpt in böcker genom andra bokhandlare, på subskription och genom bokauktioner.¹² Som bland annat deras efterlämnade brevsamling visar, använde de sig även av direkta kontakter med personer inom det akademiska fältet för bokbyten och bokinköp, just i fallet Storbritannien eventuellt med anledning av att bokhandlare som Salvius inte hade någon fast handelsförbindelse där.

Korrespondens från två av Bergius ombud i Storbritannien finns bevarad på Centrum för Vetenskapshistoria vid Kungl. Vetenskapsakademien, Andreas Kallström och Gideon Herman de Rogier, båda svenskar. Kallströms brev föreligger i original, medan de Rogiers brev endast finns i avskrift av Bengt Bergius hand i Bergianska brevsamlingen. Det finns anledning att tro att inte all korrespondens från dessa två personer finns bevarad. Under arbetets gång har jag bland osorterat och ännu inte förtecknat material med placering i det Bergianska biblioteket funnit mindre lappar och listor av Kallströms hand vilka tydligt har en koppling till dessa brev, vilket jag kan sluta mig till med ledning av handstil och innehåll. Detta begränsade källmaterial medger inga vidare komparativa eller statistiska slutsatser i sig själva. Att få fram några exakta siffror över hur många böcker som bröderna Bergius köpte, sålde och bytte över nationsgränserna vid denna tid är problematiskt, då källmaterialet inte är nog som underlag att dra slutsatser ifrån. Däremot kan breven i de fall de bevarats ge oss ovärderliga glimtar in i hanteringen kring handelsmän, försäljningar och samlingar. Först vid en mer omfattande studie av bröderna Bergius förvärvsvägar skulle en mer jämförande studie kunna genomföras, exempelvis över skillnader i handelssätt, byten respektive rena köp, skillnader mellan agerande mellanhänder för olika länder, språkområden eller former av litteratur, och synen på dessa byten och förvärv ur materiella aspekter. Denna artikel kommer alltså spegla en mycket liten del av en betydligt större och mer varierande hantering kring böcker under 1700-talets senare hälft.¹³

Att Salvius är ett alternativ till privata ombud lyser igenom i korrespondensen, där Kallström skriver: "Böcker så wäl som all ting äro ganska dyra här

i Engeland, så att Salvius kan consuleras. Kan skie att han som tager partie wis kan hafva en del för bättre köp. Jag har gjort mitt bästa och begärt det lågaste price som war möjliggit.”¹⁴ Peter Jonas Bergius har enligt Kallström i ett brev skrivit att han gett kommission till köpmannen Georg Abel i Bagderow, London, för att köpa upp några av de böcker som Bengt Bergius skickat Kallström en förteckning över. Då Kallström söker upp köpmannen i London, visste denne inte alls om någon kommission: ”Herrarna moste fråga deras commissionair uti Stockholm om han förgätit at skrifva hit derom eller huru saken förewetter, hwilket är för mig obegripeligt emådan hwarken George Abel eller köpman Lindegren hafva någon kundskap här om.”¹⁵ Det verkar utifrån detta som om bröderna Bergius vidtalat en kommissionär i Stockholm att byta till sig eller köpa in böcker för deras räkning, men att detta inte fungerat. Bröderna har alltså haft flera parallella inköpsvägar samtidigt för att få bättre grepp om marknaden, och det är därför omöjligt att koppla böcker i det Bergianska biblioteket som inte direkt omnämns i breven till respektive inköpsväg. Några spår av ytterligare kommissionärer i Storbritannien än Kallström och de Rogier har jag dock inte hittat i arkiven, men har alltså möjligen förekommit.

Genom brev till Pehr Wargentin framgår att Kallström befinner sig på studieresa i Europa bekostad av Kungl. Vetenskapsakademien genom ett stipendium.¹⁶ Efter att ha gått i lära hos en svensk trädgårdsmästare Wittbaum i Leydwyck utanför Leiden under 1763 fortsätter han till London och trädgården i Kensington, dit han kommer den 1 oktober 1764.¹⁷ Där uppehåller han sig fram till hösten 1765. Under denna resa står han i kontakt med ledamöter i Kungl. Vetenskapsakademien såsom Wargentin och bröderna Bergius, med vilka han vill upprätthålla en god relation, troligen bland annat i syfte att få deras hjälp i sin fortsatta karriär när han är tillbaka i hemlandet. Wargentin försöker exempelvis att ordna en befattning åt honom som trädgårdsmästare vid Karlbergs slott redan 1763, men detta går tyvärr om intet.¹⁸ I sina brev till Wargentin berättar Kallström om de bekantskaper han gjort med kända botaniker i Nederländerna, där han fick obehindrat tillträde till kabinetter, bibliotek och trädgårdar. På plats i London fick han snart bekantskap med betydande botaniker som John Miller, James Lee, William Aiton, Peter Collinson med flera. För en shilling om dagen får han vara i Kensingtons trädgård för att lära sig engelska odlingsmetoder.¹⁹ Förutom böcker sänder Kallström även frön till Peter Jonas Bergius. Konkurrensen mellan botanikerna i Sverige skymtar i breven: ”Herr Professorn är så god och för allting i werden eii säger

arch. v. Linné hwilka frön jag skickat eller att jag skickat några.”²⁰ Det gäller för en ung man på studieresa att hålla sig på god fot med alla de personer som kan gynna karriären i hemlandet vid återkomsten.

Kallström har haft svårigheter med postgången under denna tid. Bröderna Bergius uppmanas skicka sina brev till honom genom den svenske envoyén baron Gustaf Adam Nolcken i stället för genom en köpman Lindegren, som först varit aktuell som mottagare.²¹ När Kallström skickar böcker till bröderna Bergius, sänds dessa till kommerserådet Robert Finlay i Sverige, som vid denna tid drev grosshandelsfirman Robert Finlay & co., eller till Vetenskapsakademiens sekreterare Pehr Wargentín.²² Detta ger en bild av alla de personer som direkt och indirekt möjliggjorde kontakter och transporter över nationsgränserna.

Genom breven får vi en bild av vilka böcker som bröderna Bergius var ute efter. Kallström hänvisar i brevet från den 4 december 1764 till en för honom svårläst förteckning över efterfrågade böcker som Bengt Bergius har sänt till honom, en förteckning som inte finns bevarad. Kallström har då inte kunnat utläsa författarnamnet till titeln *Iter graeum*.²³ I ett tillägg till brevet konstaterar han: ”N[ota] B[ene] Hofnagels work not to be had”, vilket tyder på att han utan framgång frågat efter detta verk i bokhandeln i London.²⁴

Sammantaget nämns tio verk i de bevarade breven som Bengt Bergius gett i uppdrag åt Kallström att söka efter i London:

John Parkinson, *Theatrum botanicum* (London, 1640).

Griffith Hughes, *The natural history of Barbados* (London, 1750).

James Lee, *An introduction to botany* (London, 1765).

George Edwards, *A natural history of uncommon birds* I–IV (London, 1743–1751).

George Edwards, *Gleanings of natural history* I–III (London, 1758–1764).

Christoph Jacob Trews, *Plantae selectee* (Nürnberg, 1750–1773).

Eleazar Albin, *A natural history of English insects* (London, 1724).

Johann Jakob Dillenius, *Hortus Elthamensis* (London, 1732).

John Ray, *Methodus plantarum emendate et aucta... accredit methodus graminum...* (London, 1703).

Jacob Hoefnagel, *Diversae insectarum volatiliū icones ad vivum* (Amsterdam, 1630).

I nästa bevarade brev daterat den 7 maj 1765 framgår att Bengt Bergius anförtrott Kallström en speciell kommission, genom vilken Kallström stöter på

många problem. Bröderna Bergius vill byta till sig Edwards *A natural history of uncommon birds* samt *Gleanings of natural history* i sammanlagt sju band samt Trews *Plantae selectae* med planscher av Georg Dionysius Ehret mot en rad utlovade verk enligt en lista med titlar till Kallström. Denna originallista finns inte bevarad, men i breven omnämns följande verk som utlovade byten mot Edwards *Birds* samt Trew och Ehrets *Plantae selectae*:

Elias Brenner, *Thesaurus nummorum sveo-gothicorum* (Stockholm, [trol. uppl. 1731.]

Pehr Carlskiöld, *Svea rikes ridderskaps och adels wapn bok* (Stockholm, 1764).

Carl Alexander Clerck, *Aranei svecici* (Stockholm, 1757).

Carl Alexander Clerck, *Icones insectorum rariorum* I–II (Stockholm, 1759–1764).

Erik Dahlberg, *Suecia antiqua et hodierna* (Stockholm, 166?–1715).

Johan Göransson, *Bautil* (Stockholm, 1750).

Carl von Linné, *Ameonitates academicae* (6 vol.) (Stockholm, 1749–1763).

Carl von Linné, *Museum ... Adolphi Friderici* (Stockholm, 1764).

Johan Peringskiöld, *Monumenta Uplandia* I–II (Stockholm, 1710–1719).

Olof Rudbeck d.ä., *Atlantica* (Uppsala [1675, eller 2:a uppl. 1679.]

”En polsk handskrift” [= katolsk bönbok]

De i breven omnämnda titlarna visar att det i huvudsak rör sig om svenska tryck och att mer än hälften har utkommit under 1750- eller 1760-talen. I listan skall även ett uppskattat ekonomiskt värde ha funnits utsatt för varje verk. Bengt Bergius ämnar sända dessa till bytet aktuella böcker till Kallström från Sverige först när ett byte blivit avtalat. Med denna lista i handen erbjuder Kallström först botanikern Peter Collinson att göra ett byte. Men Collinson tar själv reda på priset för att skaffa fram de erbjudna böckerna genom en bokhandlare i London i stället, och uppges i Kallströms brev ha blivit förundrad över hur bröderna Bergius kunnat tillskriva dem med ett betydligt högre värde än vad de har på den engelska bokmarknaden. ”Så han ridiculerade denna offert, och fruktar jag at jag hos honom mist något förtroende endast härigenom.”²⁵ Han har även erbjudit samma byte med andra herrar, men ingen har nappat på förslaget.

Kallström lyckas dock få en annan boksamlare intresserad enligt samma brev. En förmögen ung adelsman, med vilken Kallström gjort bekantskap, hade fått lust till naturhistoria och visade sig villig att gå med på ett byte. Mannens namn framgår aldrig i korrespondensen. För samtliga nämnda

böcker enligt Bergius förteckning skulle han ge dem Edwards verk i kolore-rad upplaga samt så många av planschbladen till *Plantae selectae* som hittills tryckts och kolorerats av Ehret själv i London, dittills 60 planschblad, men även de som fortlöpande skulle komma ut till dess verket blev komplett. Dessa verk skulle överlämnas till Kallström och sändas till bröderna Bergius så fort de i utbyte önskade böckerna kommit från Sverige. Kallström ber bröderna att skicka böckerna så fort tillfälle ges, så att de hinner komma fram före augusti, då mannen med vilket bytet ska genomföras reser till Paris för att bo där över vintern. Detta ger oss ett perspektiv på den tid som det tog för transporter vid denna tid, eftersom denna uppmaning sänds till dem redan i maj. Transporter över Östersjön gjorde dessutom ett vinteruppehåll på grund av isläggningen,²⁶ vilket även detta direkt avspeglas i Kallströms brev. Bokhandeln med Storbritannien var alltså i praktiken säsongsbunden.

I ett helt kort allmänt hållet brev daterat den 29 augusti 1765 meddelar Kallström att han nu packat de sju volymerna av Edwards, men att Ehrets planscher ännu inte är klara för leverans. Han lovar sända dem så fort de är klara.²⁷ Bokbytet har alltså kommit till stånd. Ett längre, förklarande brev följer redan den 22 oktober 1765.²⁸ ”När Clerks Insectes etc kommo öfwer woro straxt mina wänner såsom Solander, Kuhn, Lee etc nyfikne at se den dyrbara boken, men de loge åt affairen och önskade åt någon annan än jag som war deras wän hade fått en sådan commission.”²⁹ Engelsmannen stod dock fast vid överenskommelsen, men var mycket missnöjd över en rad punkter: Clercks *Icones* hade blivit grovt övervärderat av Bergius. Linné hade dessutom uttalat sig negativt om detta verk. Åtskilliga av böckerna hade varit grovt överskattade enligt Bergius värdering. Peringskiölds *Monumenta* i två band avfärdades som att endast duga som makulatur och den polska handskriften som av bröderna Bergius utgetts för att vara ett breviarium visade sig endast vara en katolsk bönbok. Den engelske mannen hade även inför bytet låtit binda om Edwards sju delar i vackra band för att höja deras värde. Av denna anledning låter Kallström binda in några av de utlovade titlarna för egen kostnad. Han låter också skicka tillbaka Peringskiölds *Monumenta* och den polska handskriften. Dessa exemplar finns inte i det Bergianska biblioteket och har inte heller förts in i Bengt Bergius katalog över samlingen.

Både Kallström och den anonyme engelske boksamlaren som gått med på bokbytet låter alltså binda om böcker för att öka deras värde i byteshandeln. Från början hade Edwards verk varit inbundna i välska band med oskurna snitt, men boksamlaren lät binda om dem i ljusbruna helskinnband med gula

snitt.³⁰ Det är alltså i detta fall inte en köpare som låtit binda in böckerna efter egna önskemål, utan de har blivit ombundna i dyrare band för att öka det ekonomiska värdet hos dem inför ett byte, trots att böckerna haft funktionella inbindningar redan tidigare. I fallet med Peringskiölds *Monumenta* är det de två delarnas materiella status som gör att de avfärdas och inte ens tas emot, utan avfärdas som makulatur. Verkets innehåll är här av underordnat intresse. Den anonyme engelsmannen hade till en börjat visat intresse för att äga detta verk genom bokbytet. Först när han ser det fysiska exemplaret avfärdar han det. Bröderna Bergius tycks ha en helt annan inställning. *Theatrum botanicum*, tryckt i London 1640, är en av de böcker som köptes in av Kallström för bröderna Bergius räkning. Detta exemplar är i delvis i ett mycket nött och skadat skick med defekta blad i början av inlagan, och utsmyckat med inklistrade tryckta blommor i papper, och därefter ombundet och beskuret. Bandet har senare renoverats något under 1900-talet, vilket visar att bröderna Bergius inte själva lät binda om det efter ankomsten till Sverige. Bokbandets kondition och defekta sidor nämns inte i den korrespondens som finns bevarad i dag.

Trots att Kallström genom att ta hand om denna kommission satt sitt rykte som hederlig på spel, slutade det väl för honom. Han skriver att bytet gick igenom för att engelsmannen ville favorisera honom som vän. Han konstaterar också: "Jag har gjort hvad jag kunnat göra, och nästan så mycket som kanskje ingen annan kunnat göra."³¹ Vi kan förstå att Kallström saknat djupare kunskap om hur just enskilda böcker värderas i detalj, och utför sitt uppdrag som en liten del i kedjan av mellanhänder för böcker som handelsvara. Den 14 april 1766 skriver Kallström det sista brev som finns bevarat från honom till Bengt Bergius. Han skriver då till Bergius från Paris, dit han rest efter vistelsen i London. Han är nu trädgårdsmästare för den svenske ambassadören där. De i oktober till Sverige sända böckerna har kommit fram, men Ehrets planscher till *Plantae selectae* är ännu inte klara. Kallström ska dock ordna att dessa ska sändas till Sverige direkt då planscherna är klara. De enda böcker som vi med säkerhet kan konstatera att Kallström köpt in vid sidan av bokbytet och skickat hem till bröderna Bergius är den ovan nämnda Parkinsons *Theatrum botanicum*, tryckt i London 1640, Hughes *Natural history of Barbados*, tryckt i London 1750 samt den vid tiden nyutgivna Lees *Introduction to botany*, tryckt i London 1765. Dessa skickas med samma skeppstransport till Sverige som Edwards verk i slutet av oktober 1765.³² En stor mängd brittiska böcker utgivna vid tiden eller dessförinnan finns i det Bergianska biblioteket, men nämns inte i korrespondensen och exemplaren

Titelbladet till det defekta exemplaret av John Parkinsons Theatrum botanicum, tryckt i London 1640, som Andreas Kallström köpte in åt bröderna Bergius under sin vistelse i England. Foto: Stockholms universitetsbibliotek.

kan alltså inte knytas till att ha köpts in via Kallström. De kan ha köpts via andra mellanhänder eller tagit vägen över andra länder.

De böcker som ratats av den engelske boksamlaren finns inte i det Bergianska biblioteket i dag. Det finns inte några spår i den bevarade boksamlingen av ifall dessa förkommit på sin väg tillbaka till bröderna Bergius, kasserats eller bytts bort i annat sammanhang. Möjligen kan detta framgå av en större genomgång av arkivhandlingar på Kungl. Vetenskapsakademien. Trews *Plantae selecta* har bundits in i halvskinnband med stänkt papper och guldtryck på ryggen samt stänkta snitt av den för mig ännu okände svenska bokbindare som anlitats för de av bröderna Bergius inbundna volymerna i biblioteket, vilket visar att de anlände till Sverige obundna. Mindre band av samme bokbindare är ibland helskinnband, men här har bröderna Bergius inte kostat på detta till denna foliant, trots att detta är ett riktigt praktverk. Bröderna Bergius har valt en praktisk bindning som räcker för deras behov. Planschbladen är vackert kolorerade och i ett utmärkt skick. Edwards verk är bundna i de ljusbruna helskinnbanden, troligen av get eller får, med gula snitt som den anonyme adelsmannen låtit förse dem med. På de kolorerade planschbladen har Peter Jonas Bergius för hand skrivit till de linneanska artnamnen på avbildade fåglar och djur, vilket visar på nära studier av innehållet.

Bindningen har setts som en ekonomisk faktor i byteshandeln, vilken ökat böckernas värde oavsett innehåll. En syn på böckerna som materiella föremål och inte enbart praktiska bärare av ett intellektuellt innehåll framstår därför tydligt redan i korrespondensen. Exemplet av *Theatrum botanicum* visar dock att bröderna Bergius var mer intresserade av äga en titel än av att inneha ett vackert exemplar, detta då den införlivats i samlingarna trots defekter och skador. Av direkt intresse är iakttagelsen att den anonyme engelsmannen håller på att bygga upp ett bibliotek, möjligen utifrån vad som förväntas av honom utifrån hans position i samhället vid denna tid. Den fysiska aspekten, att kunna visa upp ett imponerande bibliotek med fina tryck i det fysiska rummet, kan här möjligen vara viktigare än exakt vilka verk som finns däri. Då spelar bokens fysiska skick en betydande roll. Sådana här iakttagelser kan alltså stärka en syn på bibliotekssamlingar som vittnesmål för en tids *mentalité* som McElligott och Patten betonar,³³ helt vid sidan av om böckerna verkligen lästes eller inte. Studier av privatbibliotek ur en materiell aspekt kan därför säga något om personerna som ägde böckerna och den kontext de befann sig i, oavsett om de verkligen läste böckerna eller inte. Detta gäller inte minst det Bergianska biblioteket.

Att kartlägga bokimporten till Sverige under 1700-talet är ett forskningsarbete som kan göras ur olika aspekter. Pågående forskning kring de ledande bokhandelsaktörerna på marknaden kan kompletteras med forskning utifrån köparens perspektiv, inte minst genom arkivstudier, vilket kan leda till att vi kan få en mer diversifierad bild av hur bokimporten upplevdes och gick till i praktiken utifrån en boksamlares perspektiv, som i detta fall utifrån bröderna Bergius korrespondens. Från detta perspektiv kan vi få en mer mångfasetterad bild av bokliga handelsförbindelser under 1700-talets senare del.

Noter

¹ Arne Holmberg, "Om Bergianska biblioteket och dess uppkomst", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 32, 1945, 7–10; Bengt Jonsell, "Bröderna Bergius & Vetenskapsakademien", i Bengt Bergius, *Tal om läckerheter* (Stockholm, 2015), xi.

² Anna-Maria Rimm, "Böckernas vägar. Den svenska bokhandels import av utländska böcker 1750–1800", *Sjuttonhundratals* 2011, 139 f., n. 151.

³ James Raven, *The business of books. Booksellers and the English book trade 1450–1850* (New Haven CT & London, 2007), 2.

⁴ Jason McElligott & Eve Patten, "The perils of print culture. An introduction", i Jason McElligott & Eve Patten (red.), *The perils of print culture. Print and publishing history in theory and practice* (Basingstoke, 2014), 9.

⁵ McElligott & Patten 2014, 10.

⁶ James Raven, "Print culture' and the perils of practice", i McElligott & Patten 2014, 227.

⁷ Raven 2007, 4.

⁸ McElligott & Patten 2014, 14.

⁹ Raven 2014, 227.

¹⁰ Raven 2014, 228.

¹¹ Sten G. Lindberg, "The Scandinavian book trade in the eighteenth century", i Giles Barber & Bernhard Fabian (red.), *Buch und Buchhandel in Europa im achtzehnten Jahrhundert* (Hamburg, 1981), 230.

¹² Holmberg 1945, 20–45.

¹³ Bibliografen Alex Alsemgeest från Nationalbiblioteket i Haag, bibliograferar inom ramen för ett projekt nederländska tryck ur Bergianska biblioteket för Short Titel Catalogue Netherlands (STCN), vilket förhoppningsvis kommer att leda till nya sätt att se på materialet och dess vägar in i en svensk boksamling. En artikel som bland annat lyfter fram handelsförbindelserna mellan bröderna Bergius och deras nederländska kontakter vid sidan om de etablerade bokhandlarna är: Alex Alsemgeest, "Dutch connections in Swedish collections", *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis = Yearbook for Dutch book history* 23 (Nijmegen, 2016), 33–52.

¹⁴ Kallström till Bengt Bergius 4/12 1764.

¹⁵ Kallström till Bengt Bergius 7/5 1765.

¹⁶ Kallström till Wargentin 3/7 1763.

¹⁷ Kallström till Wargentin 3/7 1763, 12/1 1765.

¹⁸ Kallström till Wargentin 8/11 1763.

¹⁹ Kallström till Wargentin 12/1 1765.

²⁰ Kallström till Bengt Bergius 7/5 1765.

²¹ Kallström till Bengt Bergius 4/12 1764.

²² Birgitta Lager, "Robert Finlay", i *Svensk biografiskt lexikon* bd 16, 41; Kallström till Bengt Bergius 22/10 1765.

²³ Boken som avses är John Ray, *Methodus plantarum emendate et aucta ... accredit methodus graminum ...* (London, 1703).

²⁴ Kallström till Peter Jonas Bergius 4/12 1764.

²⁵ Kallström till Bengt Bergius 7/5 1765.

²⁶ Rimm 2011, 149.

²⁷ Kallström till Bengt Bergius 29/8 1765.

²⁸ Det står helt klart utifrån brevens innehåll att dessa följt direkt efter varandra utan några mellanliggande, förkomna brev.

²⁹ Kallström till Bengt Bergius 22/10 1765.

³⁰ Kallström till Bengt Bergius 22/10 1765.

³¹ Kallström till Bengt Bergius 22/10 1765.

³² Kallström till Bengt Bergius 22/10 1765.

³³ McElligott & Patten 2014, 14.

Summary

A Book Exchange Across Borders

Andreas Kallström as an Agent for the Bergius Brothers in the 1760s

By Helena Backman

The article tells about a book exchange in 1765 between Jonas Peter and Bengt Bergius and an anonymous English gentleman through the help of Andreas Kallström, a Swedish student of botany and horticulture, during his stay in London 1764–1765 as a part of his studies. The correspondence between the Bergius brothers and Kallström shows that the exchange was unprofessionally handled and troublesome for Kallström. However, he manages to get the books that the brothers Bergius wished for before leaving London for Paris. The correspondence gives us also clues on the importance of the bookbindings, as well as other material aspects of the book, as parts of the commerce with books during the later eighteenth century. Different aspects on the exchange of books across the Swedish borders give us a fuller picture of the commerce at the time.

Författarens adress:

FK Helena Backman, Kulturarvsavdelningen, Uppsala universitetsbibliotek, Box 510, 751 20 Uppsala. E-post: helena.backman@ub.uu.se.

INGVAR SVANBERG

Äldre tids kaninhållning i Sverige

Ther wankar ock skön och sött spijs,
Höns, Gäs, Harar, sampt ock Canijn.
Reyncke Fosz (1621), 249.

I ett brev till Linné, daterat den 5 juni 1763, skriver hans lärjunge, provinsialläkaren Johan Otto Hagström (1716–1792) i Linköping: ”Jag har på en liten tid roat mig med kaniner, af det svarta slaget, och sedt deras besynnerliga egenskaper, at de (mödrerne) löpa och para sig samma dag, på samma timma, som de framfödt sina foster, hvilket intet lærer vara kunnigt om flere förut, än endast om *Mus porcellus* [marsvin] som häruti liknar de svarte kaniner”. Brevet innehåller en utförlig beskrivning av kaninernas fortplantning.¹ Linné uppger själv i sina föreläsningar på 1740-talet att hemtamda kaniner varierar mycket i färgen och att tyskar inte äter köttet, ”ej heller gärna de Swänske, men i andra länder ätes han gärna”. I föreläsningen nämner han dessutom helt kortfattat vildkaninen, som då inte fanns i Sverige.²

Ordet kanin kommer av lågtyskans *kanin*, som kan härledas ur latinets *cuniculus* med samma betydelse. I svenska språket är djurbenämningen kanin belagd sedan 1621 i Sigfridus Aronus Forsius översättning av rävsagan *Reyncke Fosz*. År 1582 omtalas emellertid en *Canine Wachtare* i Stockholms tullböcker, vilket tyder på att beteckningen ’kanin’ är känd redan då (se nedan). Luther översatte Bibelns klippgrävling/klippdass, *Procavia capensis syriacus* (numera kallad klipphyrax), ett litet möjligen med elefanterna besläktat djur som finns i Levanten, med *Caninschen*. Laurentius Petri föredrog dock i sina översättningar av Bibelns böcker till svenska det från fornfranskan övertagna *kunil*.³

Tamkaninen i Sverige är, i likhet med många andra sedan lång tid tillbaka hävdvunna smärre hus- och tamdjur – duvor, knölgäss, knölsvan, marsvin, myskankor, påfåglar, vinbergssnäckor – fortfarande ett relativt utforskat område. Till och med djurgårdar eller hjorthagar, det vill säga inhägnade parker med jaktbara hjorddjur (dovhjort, kronhjort, rådjur) är en föga utforskad

form av djurhållning. Såväl Ekolsund som Rosersbergs slott hade djurgårdar. Slottet i Uppsala förfogade över en djurgård nära Fyrisåns utlopp i Mälaren. Kungliga Djurgården i Stockholm var i bruk som jaktpark fram till början av 1800-talet. De i Erik Dahlberghs *Svecia antiqua et hodierna*, i detta avseende, föga beaktade återgivna planschererna ger ytterligare många exempel på djurgårdar och annan form av djurhållning vid slott och herresäten.⁴

Numera tjänar tamkaninen som sällskapsdjur, laboratoriedjur, tävlingsdjur och köttdjur (med stor framtidspotential). Dess historia i Sverige är däremot föga känd och sällan diskuterad. I föreliggande artikel vill jag därför bidra med ett kulturhistoriskt och kulturzoologiskt perspektiv på tamkaninen i Sverige, från medeltiden fram till 1900-talets början. Artikeln bygger på strödda notiser hopsamlade ur äldre tiders lantbruksekonomiska och topografiska litteratur och gör inga som helst anspråk på att vara heltäckande. Snarare är det ett första försök som andra gärna får arbeta vidare med. Det är min övertygelse om att ytterligare data finns att hämta i olika slags källor.⁵

Ursprung

Den domesticerade tamkaninen härstammar från vildkaninen (*Oryctolagus cuniculus*), som har sitt ursprung på Iberiska halvön och i västra Nordafrika. Den vilda formen har med människans hjälp, redan för 3 500 år sedan (till Menorca) och fram till våra dagar, spritts över stora delar av världen, dock med undantag av Asien och Antarktis, och utgör på många håll ett plågoris som är direkt och indirekt till förfång för såväl domesticerad som vild biologisk mångfald. Det gäller i synnerhet kaninernas förekomst i Australien, som dock delvis lär härstamma från djur som uppföddes på båtarna. Paradoxalt nog är vildkaninen i dag hotad i sitt ursprungsområde, där den snabbt minskat under efterkrigstiden. Numera tillhör den europeiska vildkaninen på grund av habitatförlust, jakttryck och kaninpest hotkategorin ”nära hotad”.⁶

Viltlevande kaniner fanns redan under senare hälften av 1800-talet i Sverige. Uppgifter om ferala/vilda kaniners uppträdande i Sverige finns i en artikel i *Svenska Jägareförbundets tidskrift* 1873, signerad O. Här omtalas en kaninkoloni i trakten av Lomma, men det rörde sig här troligen om förvildad tamkanin, liksom i ett samtida försök på Hallands Väderö.⁷ På 1890-talet skedde nya utplanteringar där av tamkaniner, eftersom den gamla stammen

av ferala djur då var utgången. Andra sådana försök här i landet omnämns i *Svenska Jägarförbundets tidskrift* 1874 från trakten av Uppsala, samt 1883 och 1885 från Västergötland (Vänersnäs). Riktiga vildkaniner infördes till Sverige såsom avsett jaktvilt vid 1900-talets början till Skåne och Gotland. Om inplanteringarna i Skåne berättas bland annat att Werner von Schwerin 1905 utplanterade ”tyska jaktkaniner”. Schwerins kaniner började snart sprida sig i Skåne, och samtidigt inplanterades på flera ställen andra importerade djur, varigenom stammen i Skåne snart blev mycket stor. Populationsökningen gick häpnadsväckande snabbt. I en artikel i *Fauna och flora* 1922 uppger Stig Linder att vildkaninen då börjat bli allmän i norra Skåne och framträngt ända till Göingebygden. Den gör stor skada, där den etablerat sig, heter det vidare. ”I södra Sverige jagas kaninen numer allmänt med frett”, påstår Alarik Behm 1920. Fretten (*Mustela putorius furo*) är en domesticerad iller som sedan länge använts i England och på kontinenten vid jakt på vildkanin.⁸

Strax efter den Schwerinska inplanteringen i Skåne fördes vildkaninen till Gotland av ryttmästare Brunnström, som år 1907 släppte ut sju stycken skotska kaniner på sin egendom Rosendal. Inom några år hade den spritt sig över hela ön. På Gotland kallas vildkaninen för *rabbis*, vilket torde härledas från engelskans *rabbit*. Vildkaninen har i södra Sverige spritt sig upp till Halland och Småland. Klimatet lär dock ha lagt hinder för ytterligare spridning längre norrut. Även på Blå Jungfrun i Kalmar sund inplanterades kaniner, liksom på en holme i Mälaren där en liten stam överlevde under några år. Skansen höll i början av 1920-talet vildkaniner som härstammade från Trollenäs i Skåne. De förökade sig mycket snabbt i sin utebur.⁹

Det finns enstaka belägg om vilda kaniner i Danmark redan under medeltiden, exempelvis i kung Valdemars jordbok från 1230. Också hertig Christian släppte på 1650-talet ut vildkaniner på Dejro. I Danmark finns vildkaninen på Sønderjylland, där den i början av 1900-talet invandrade från Tyskland. Det har också funnits bestånd på några öar; fortfarande finns det populationer på Endelave och Fanø. Senare har vildkaniner släppts ut på Lolland (1977) och Bornholm (1980). Också på några norska öar (Mølen, Edøya) har vildkanin utplanterats mellan 1875 och början av 1900-talet. Små bestånd lär finnas kvar på Fedje i Hordaland. De norska vildkaninerna lär ursprungligen härstamma från Shetlandsöarna. Även på Suðuroy i Färöarna inplanterades vildkanin vid förra sekelskiftet, där den snabbt spred sig, men är numera utgången. Även på Eysturoy och Streymoy har det under korta perioder funnits förvildade kaniner.¹⁰

Virussjukdomen myxomatos – kaninpest – som har mycket stor dödlighet kom till Danmark 1960 och snart därefter till Revinge i Skåne. De kommande åren spreds myxomatosviruset bland vildkaninerna i Skåne, Blekinge och Halland samt på Gotland, vilket ledde till att de inhemska populationerna reducerades mycket kraftigt, men de utrotades inte.¹¹

Under senare år har ferala bestånd av tamkanin etablerats i centrala Stockholm (men också på Järvafältet), Göteborg, Borås och förmodligen andra orter, liksom på andra håll i Norden (Helsingfors sedan 1985 då de började sprida sig från Byholmen, numera finns de också i Esbo, Vanda och Grankulla; Reykjavík, bland annat vid Öskjuhlíð, Heiðmörk och Elliðaárdalur). Det handlar alltså inte om vildkaniner, utan domesticerade kaniner som avsiktligt eller oavsiktligt släppts ut.¹² Genetiskt skiljer sig förmodligen vildkaniner inte särskilt mycket från tamkaniner. För Charles Darwin var den vilda respektive domesticerade kaninen ett paradexempel på hur de beteendemässigt hade distanserat sig från varandra: ”Hardly any animal is more difficult to tame than the young of the wild rabbit; scarcely any animal is tamer than the young of the tame rabbit”, skriver han i *On the Origin of the Species* (1859).¹³

Antiken och medeltiden

För 2 000 år sedan farmade romarna kaniner i jakthägn, där de fick växa till sig, åtminstone i de områden som tillhör Iberiska halvön. Marcus Terentius Varro skriver århundradet före vår tideräknings början att i Spanien hölls de i leporarier. Han urskiljer tre slags hardjur och till det tredje slaget ”hör de som föds i Spanien, till en del likadan som vår men lågväxt, och den kallar man *cuniculus* [liten kanin]”, heter det i Sten Hedbergs översättning. Varro berättar vidare att *cuniculi* brukar gräva hålor i marken, därav benämningen. En mer regelrätt domesticering påbörjades dock först senare. Från tidig medeltid finns uppgifter om monastisk kaninhållning. Ofödda och nyfödda kaninungar räknades av kyrkan inte som kött, utan kunde därför ätas under fastan, vilket bidrog till att de uppföddes i de medeltida sydväst-europeiska klostren. Det är också under denna tid som en mer selektiv avel börjar ta form.¹⁴

Från tyskt område finns tamkaniner omnämnda 1149, då ett par införskaffades till benediktinerklostret Corvey vid Höxter nära floden Weser. I

Kvinnor som jagar kanin med hjälp av en jaktiller, en så kallad frett, enligt ett engelskt manuskript av Queen Mary Psalter från cirka 1316 (British Library, MS Royal 2. B. VII).

Madonna med kanin. Tavla av den italienske renässansmålaren Tiziano Vecelli, cirka 1530 (Louvren).

Kathleen Walker-Meikles bok om medeltida sällskapsdjur nämns att kaniner också var keldjur för medeltida nunnor, något som inte alltid sågs med blida ögon av de styrande. Eduard Hahn skriver att kaniner först under senmedeltiden hölls i kloster, men så småningom började de hållas i inhägnader på slott och herresäten, bland annat för att kvinnor skulle ha tillgång till ett lättillgängligt villebråd. Från 1300-talet föreligger en avbildning hur kvinnor jagar kaniner med hjälp av frett. Uppgifter om kaniner i stora inhägnader i klostermiljöer föreligger från medeltiden och fram till 1600-talet. Att man höll kaniner på öar i floder och sjöar finns beskrivet från kontinenten och England under medeltiden och på 1500-talet.¹⁵

Tidigt framträdde variationer i färg, öronlängd, hårens längd och kroppsstorlek och kaninen blev därför ett tacksamt avelsdjur. Genom selektiv avel har en rad olika former odlats fram för varierande ändamål, man brukar skilja på kött-, ull- och skinn- samt utpräglade prydnads- eller utställningsraser. Det finns såväl storvuxna som rena dvärgraser. British Rabbit Council, grundat 1934, erkänner exempelvis över 83 olika slags utställningsraser, som i sin tur finns i en rad varianter (över 500). Svenska Kaninavelsföreningen visar 65 olika kaninraser på sin hemsida.¹⁶

Tidiga svenska belägg

Olaus Magnus framhåller i sin historia över de nordiska folken från 1555 (bok 18:11) att på grund av det barska vinterklimatet förekommer kaniner sällan eller aldrig i Norden. Fynd av skelettdelar har dock gjorts i Uppsala som sannolikt härstammar från senmedeltiden. Tyvärr finns ingen närmare sammanställning av förekomst av kaninben från arkeologiska utgrävningar i Sverige.¹⁷

De skriftliga källorna är också fåtaliga från tidigmodern tid. Kaninväktare (*Canine Wachtare*), det vill säga en anställd som sköter en kaningård, nämns dock i en källa från Stockholm för 1582. Import av kaninskin ("fodrade luffuor med kanineskin") finns dokumenterat i lokala tullräkenskaper från Stockholm 1560. Enligt en krönika från 1628 omnämns kaniner i trakten av Malmö.¹⁸ Som många andra djurfetter efterfrågades kaninfett som medikament inom den äldre sjukvården. I den äldsta tryckta apotekstaxan från 1698 nämns kaninfett, men det kan förstås ha rört sig om importerad råvara. *Axungia cuniculi* fanns kvar länge på apoteken.¹⁹

Under 1700-talet importerades långhåriga, angoraliknande kaniner, silkeskorrar, som hölls mest för hårets skull. Kaninhårshattar var efterfrågade under 1700-talet och fick tjäna som överkomligare ersättning för kastorhattar. Linné betonade, som framgår ovan, i en föreläsning på 1740-talet att svenskarna ej gärna äter kanin. Mellan uppslagsorden "Kamel" och "Kardborrar" hittar vi hos Lorens Wolter Rothof 1762 även uppslagsordet "Kanin". Han skriver: "Dessa djur yngla flera gånger om året, och som deras kiött äro behagligt, kan et hushåll af denna afwel ständig förses med färskt". Han uppger vidare att kaninhår kan användas till hattar och av skinnet kan man bereda pälsar, muffar och annat foderverk. Liknande prisande formuleringar över kaniners förträfflighet kan vi hitta i annan jordbruksekonomisk litteratur från denna tid.²⁰

Observationer av födoval

Att förbättra lantskötseln och landets ekonomi var en viktig del av det linneanska projektet. Ett ämne som särskilt upptog Linnés intressen var husdjurens föda. Det framgår tydligt av hans resor där han exempelvis i Medelpad 1732 noterar att korna undviker stormhatt, och drar slutsatsen att de oskäligen djuren av naturen lärt sig att undvika det som är farligt. Under ett besök i Norge 1734 observerade han betande hästar. Han fascineras av att hästarna ratade de för dem skadliga växterna. Uppenbarligen åt de en rad arter, men undvek sorgfälligt andra. "Man ryckte dem upp för honom, men han wille doch icke smaka dem", skriver han. Av *Flora lapponica* (1737) framgår att ett forskningsprojekt om husdjurens födoval därmed tagit form. Liknande observationer gjorde Linné också annorstädes. Sommaren 1746 skriver han om smörblommor att "dem Skaparen privilegierat för hästar och fånaden", medan nötkreaturen som äter dem "måste plikta med sin hälsa eller liv". Han uppmanar till insamling av ytterligare uppgifter i ämnet. När Linné sommaren 1749 kom till godset Tunbyholm i Skåne lät han till och med utföra ett experiment: "Wi läto hela hopen Swin köras in på gården, och för dem utkastades en ansenlig hop av Potatoes rötter, som i sand uti källaren hela wintern blifwit wäl förwarade, at göra försök om Swinen skulle äta dem [...]. Men de stygga Swinen fingo icke af sig at äta en enda, utan uppsnokade Bröd och andra mutor, som kastades ibland rötterna; men kunde ändå icke förmås, at tugga en enda rot".

Kaniner i olika färger. Stilleben av Johann Georg Seitz 1870 (Düsseldorfer Auktionshaus).

Han ger oss därmed en direkt inblick i forskarverkstaden där Linné höll på att fullfölja sin studie av husdjurens födoval. Metoderna varierade. Ibland nöjde han sig med observationer, som under den lappländska resan 1732 när han antecknade vad renen åt, ibland företog han direkta experiment som i Skåne. Studien resulterade i avhandlingen *Pan svecicus*, om husdjurens föda, som lades fram med Nicolaus L. Hesselgren som respondent i december 1749. Avhandlingen baserades på över 2 000 experiment och är en genomgång av över 800 växtarter. Studien visar att nötkreaturen ratade 218, getter 126, får 141, hästar 212 och svinen 171 växtarter som foder. Långt senare kom ytterligare en avhandling, *Botanico-oeconomica de esca avium domesticarum* (1774) om fjäderfåns föda. Linné – här i direkt samarbete med respondenten Petrus Holmberger – redovisar hönsens, kalkonernas, gässens och ankornas foderväxter.²¹

Linnélärjungen Johan Otto Hagström, som i brev till Linné redogör för sina observationer om kaninhållning, var en linnean uti fingerspetsarna. Han

Kortörad tvåfärgad tamkanin i Uppsala universitets Evolutionsmuseums samlingar. Tyvärr föreligger inga ytterligare kataloguppgifter än de som återfinns på etiketten. Foto: Monika Myrdal.

var en flitig författare och skrev i en rad olika ämnen, såväl ornitologiska, botaniska som rent medicinska. I en artikel 1771 redogör han för sina erfarenheter av grönsiskan som häckfågel i fångenskap; i ett brev 1785 berättar han till och med om sina erfarenheter av vita möss i fångenskap. Han utprovade i sin praktik inhemska medicinalväxter och publicerade sina erfarenheter därav i samtidens facktidskrifter. Han förblev en av Linnés mest hängivna lärjungar. I ett brev i december 1767 skriver han att Linné "är solen, och dess disciplars arbeten kan man likna vid morgonrodnaden, som är dejlig och vacker, men har sin fågring av solen!"²²

Hagström tillhör de som engagerades i studierna av husdjurens födoval. Han ägnade sig särskilt åt tambiet. För sin avhandling *Pan Apum* (1768; andra upplagan 1774) och för hans *Svar på Vetenskapsakademiens fråga om biskötsel* (1773) med flera prisbelönades han av Vetenskapsakademien. I det redan anförda brevet till Linné från den 5 juni 1763 framgår att Hagström också

ägnade sig åt observationer av vad kaniner och marsvin äter. Bland annat skriver han att vårlök är en lækkerbit för kaniner och marsvin. I Linköping kallades vårlöken *tiäla-lök*. Den användes också till grönkål om våren, ”smakar rätt väll, samt gifver kålen en söt angenäm smak”. Han sammanställde en detaljerad växtlista:

Af Kaniner ätas med begärelse följande örter: *Hypericum perforatum* [johannesört], *Galium verum* [gulmåra], *Centaurea cyanus* [blåklint], *Rosa canina* [nyponros], *Achillea millefolium* [rölleka], *Ornithogalum luteum* [vårlök], *Geum urbanum* [nejlikrot], *Paris 4folia* [getrams], *Chaerophyllum sylvestre*, *Caltha palustris* [kabbleka], *Leontodon Taraxacon* [maskros], *Artemisia absinth.* [malört], *Triticum repens* [kvickrot], *Trollius Europaeus* [smörboll], Lindelöf, Sälglöf, Lönlöf, *Bromus tectorum* [taklosta], *Sedum Telephium* [kärleksört], *Filipendula Ulmaria* [älgräs], *Epilobium angustifol.* [mjölkört], *Lithospermum arvense* [sminkrot], *Alopecurus pratensis* [ängskavle], *Lathyrus pratensis* [gulvial], *Trifolium Melilothus albus* [vit sötväppling], *Heracleum Sphondylium* [björnfloka], *Actaea spicata* [trolldruva], *Salix fragilis* [knäckepl], *Alchemilla vulgaris* [daggekåpa], *Anthoxanthum odoratum* [vårbrodd], *Cardamine pratensis* [ängsbräsma], *Artemisia vulgaris* [gråbo], Hassellöf, Biörklöf, Asplöf, Kålbladen.

I ett tillägg nämns att kirskaal ätes med begär av såväl svin som kanin. Dessutom skriver han att ”Kaniner äta icke *Marrubium album*, *Hyoscyamus niger*, *Cynoglossum ollicinale*, *Urtica dioica*. *Sedum acre*, *Saxifraga granulata*, *Anemone nemorosa*”, det vill säga inte kransborre, bolmört, hundtunga, brännässla, gul fetknopp, mandelblomma och vitsippa! Han tillägger dessutom att marsvin förutom morötter gärna äter gulmåra, bockrot och gran.²³

I ett senare brev tillägger Hagström att både harar och kaniner ”äta gerna löfven och gröna barken af vår almänna Pihl, grönpil kallad, *Salix fragilis*, långt heldre, än Aspelöf, hvilket de dock gerna förtära. Det är ock besynnerligt, at Harar äta icke Pors, *Myrica Gale*, men kaniner däremot förtära des löf. Annars smakar lönlöf öfvermåttan väll både för kaniner och harar.”²⁴

Kaniner i 1800-talets Sverige

Ännu vid 1800-talets mitt var tamkaniner relativt ovanliga och förekom framför allt i sydligaste Sverige. Sven Nilsson omnämner förutom vanlig tamkanin, även silverkanin och angorakanin eller silkeshare. Han uppger att silkesharen

förekom här och var i Sverige, men att den ansågs mer ömtålig än den vanliga kaninen. Silkessharen sägs ha kommit till Europa från det osmanska riket under tidigt 1700-tal, men det var i Frankrike och senare i England (där den kallades silk rabbit för att dess hår gick att spinna) som den utvecklades till en särskild kaninras. Från Frankrike finns avbildningar från 1700-talets mitt. Termerna silkesshare eller silkeskanin finns, enligt Svenska akademins ordbok, belagt i svenska språket sedan 1800-talets första årtionde och är förmodligen översättningslån från tyskan. F. A. Dalin definierade 1853 silkesshare som en slags kanin ”med lång silkeslen hårbeklädnad, hvaraf hattar, tyger, vantar o. d. förfärdigas”. Redan i början av 1800-talet utkom ett häfte av Anton Adolf Fyrberg (1744–1813) där han på ett drygt femtiotal sidor beskriver silkessharen. Fyrberg var till vardags hovbokhandlare i Stockholm och importerade utländska böcker till Sverige. Vi kan här också erinra om att författaren Carl Jonas Love Almqvist år 1850 publicerade dramat *Silkessharen* på Hagalund, en komedi med nationalekonomiskt tema.²⁵

Carl Peter Thunberg höll silkessharar i den akademiska trädgården i Uppsala vid 1800-talets början (1802). Vid en auktion på Sabbatsberg hösten 1806 avyttrades förutom möbler, husgeråd, textilier, en ko, ett ”Swinkreatur” också ”Silkessharar”. Förrymda silkessharar i Stockholm efterlyses då och då i *Dagligt Allehanda* från 1805 och framöver. Raskaniner som silkessharen hölls nog främst på större herrgårdar, men om deras vård har vi få uppgifter om. Årstafrun, Märta Helena Reenstierna, skriver om sina silkessharar. Hon skriver att från faktor ”Bille fingo vi present af 2ne *Silkessharar*. En grå hanne och en hvit hona, hvilka sades blott vara 4 à 6 veckor gamla”. Uppenbarligen var hon ute efter håren: ”Handelsman Lundberg kom hit och skänkte mig 2 Silkes Hare honor, han sade att de 2 vi fått af Bille voro Hannar, viste mig huru de borde plockas, hvilket strax skedde, och fick jag litet öfver ett lod af dem begge tillsammans.” Dock omtalas särskilt inrättade holmar för kaninhållning. Sådana holmar hade ju fördelen att kaninerna inte kunde sticka iväg någonstans. Jonas Carl Linnerhielm rapporterade i ett brev den 20 augusti 1803 att på småländska Värnanäs herrgård i Halltorps socken, hade Carl Mannerskantz anlagt en engelsk park med hjortar och påfåglar. Där fanns också i en trädgårdsdamm en konstgjord holme där det hoppade silkessharar ”omkring ett litet för dem byggt hus”.²⁶

Tack vare metallarbetaren Gustaf Eriksson, som tecknat ned sina minnen från Härads socken i Södermanland under förra hälften av 1800-talet, har vi vissa uppgifter om kaniner och kaninhållning. Han uppges att vanliga kani-

Så här såg förmodligen silkesharen ut. Planschen avbildar en angorakanin i Frankrike vid 1700-talets mitt. Ur *Histoire naturelle générale et particulière avec la description du Cabinet du roy* (1756).

ner hölls mest för nöjes skull, men även att skinnen kom till användning för muffar. Silkesharen, som Eriksson uppfattade som artskild från tamkaninen, ger han en utförlig skildring av:

Detta djur fanns ännu något före 1830-talen men har troligen funnits mera allmänare för längre tider tillbaka om man får döma af de dåvarande lämningar efter dem. Djuret liknade i det närmaste en kanin men med den skillnaden att håret var mera ulligt och lent. Färgen var vexlande men minnes jag rätt som barn så voro de icke vackra utan grågula och af snuskig natur. De gingo omkring i boningshusen fritt och kan man undra storligen att de fingo gå fredade för kattor. Deras hår var den dyrbaraste värdeafkastningen, ty de plockades af dem vid vissa tider då den naturliga hårfällningen skulle äga rum. Detta hår spans i likhet med fårens ull, och sedermera så stickade man däraf. Sjalar, halsdukar, vantar m.m. Harullsvantarna voro likväl förbehållna för kvinnokönet. De voro mjuka som silke och mycket varma. Djurens kött var ätliga och omtyckt som läckerhet.²⁷

Även Per Arvid Säve, som i likhet med Eriksson mera utförligt skildrat alla slags husdjur som hölls av allmogen i äldre tid, har en del att säga om silkesharen:

Silkes-harar eller kaniner är en pojkboskap, som gossar gärna vilja försöka sig med. Men därmed är vanligen på längden föga glädje. Ty, utom det att man av dessa kräk fordomdags hade någon inkomst sedan man mellanåt med finkam vunnit litet ull, som då såldes till hattmakaren, är det för gossarna ofta svårt att jämt skaffa föda av varjehanda grönt, kålblad m.m. åt de ganska matfriska djuren. För övrigt tålas de vanligen ej länge i huset, dit de sägas draga rättor; och bli de under vintern synliga för de dräktiga fåren, tror man att lammungarne bli skevbenta och skutta liksom kaninerna.

Deras benägenhet att gräva sig ut, kunde också vara ett problem, liksom deras omvittnade fruktsamhet, ”ty snart vill ingen utom hus köpa de otaliga småkräken och oftast vill ej heller husmodern veta av de misstänka stekarna”.²⁸

Skötsel och nytta

Kaniner var genom att de gav kött, skinn och hår till stor nytta, men de kunde även, som redan framgått, vara till visst förfång för ägarna. Några särskilda kaninburar omtalas inte i äldre tid, uppenbarligen fick de gå lösa inomhus

eller i fähusen. Sven Nilsson berättar att man avdelade åt kaninerna en vrå i stallet hos kor, hästar eller får, där de vintertid kunde få tillräckligt med foder. Han varnade emellertid för att låta dem gå lösa i stallet, ”ty de klättra upp i krubborna och orena fodret genom sin spillning” samt att de fällde sina hår däri och kunde förorsaka sjukdomar. Under förra hälften av 1800-talet började de första skötselhandledningarna för kaniner att publiceras.²⁹

En viss extensiv kaninhållning tillämpades ännu under senare hälften av 1800-talet och början av 1900-talet av allmogen på små holmar i skärgården, sjöar och vattendrag. Ivar Modéer ger flera exempel på detta från Kalmar skärgård. Han skriver på ”så gott som alla dessa små, nära land och bebyggelse belägna holmar har man (i regel småpojkar) ännu för få år sedan hållit kaniner.” Han uppger att alla dessa namn på *Kanin-* är ytterst unga. I Ortnamnsarkivets samlingar finns, från Blekinge och Skåne i söder till Lappland och Västerbotten i norr, hundratals uppteckningar för Kaninholmen och Kaninön. Tyvärr ger ortnamnsuppteckningarna sällan förklarande uppgifter, men mycket talar för att många av dessa holmar en gång i tiden använts för kaninhållning. Om Kaninholmen i Vasselsjön, Norrbärke socken i Dalarna, heter det att en förvaltare ”för länge sedan” höll kaniner där. Även rörande Kaninholmen i lappländska Arvidsjaur uppges explicit att där hade hållits kaniner. Det finns väl skäl att, i likhet med Modéer, anta att de flesta av dessa namn är ganska unga, kanske företrädesvis från 1900-talets början. Vi kan nämna att vid Fyrisån finns intill Ultunakällan åskullen Kaninholmen, ett namn som fortfarande är etablerat men vars bakgrund vi inte vet något om. Kaninholmen vid slottet Ulriksdal är välkänt, och belagt sedan längre tillbaka i tiden, men det föreligger så vitt mig bekant inga uppgifter om någon kaninhållning där. Vi kan dock nämna att vid 1800-talets mitt hölls där ett par renar. Här kan vi också nämna Karl-Erik Forsslunds korta, men fina skildring från Sundborn: ”I Hobbarnssjön ligger den storvackra Killingholmen, där nu kaniner skutta i st. f. killingar på den fina jämna gräsplanen med dess furstliga träd”. Ännu på 1920-talet förekom uppenbarligen hållning av kaniner på holmar och småöar.³⁰

Om kaniners nytta framhåller Sven Nilsson att det vita köttet var gott och kunde användas till ragu, i pastejer och liknande, men stekt ansågs det sämre än harkött. Skinnen kom till användning för brämar, foder och dylikt, medan i synnerhet angorakaninhåren nyttjades till strumpor, vantar med mera. Under 1800-talet finner vi åtskilliga recept på kanin i kokböckerna. Gustafva Björklund visar hur man tillagar såväl kokt som stekt kanin. Mot slutet av

1800-talet började myndigheterna att intressera sig för kaninuppfödning och propagerade att belgisk harkanin skulle ersätta bondkaninerna. Denna kötttras fick stort uppsving i hela västvärlden under 1880- och 1890-talen.³¹

Med utvecklingen av den borgerliga barnuppföstran i slutet av 1800-talet kom också möjligheter att hålla djur som keldjur i hemmen. Om kaninen heter det i en handbok från 1891 att den ”trifves godt i människors sällskap och blir så tamt, att det lyder sitt namn, äter ur handen och låter smeka sig”. I handboken skildras att kaniner förekommer i olika raser och färger, och hur man inrättar en kaninbur för sina skyddslingar. Om silkesharar heter det att man bör ”kamma af den fina ullen, emedan denna eljes filter sig och blir menlig för djuren”. Detta bör ske var fjortonde dag.³²

Det tidiga 1900-talet

Förra hälften av 1900-talet blev kaninens storhetstid i Sverige. Då blev den mera allmän och sågs alltmer som ett ekonomiskt nyttodjur. Svenska Kaninavelsföreningen verkade från 1909 för att främja kaninskötseln i landet. Även på landsorten tillkom föreningar. Vid denna tid började man också publicera tidskrifter och småskrifter om kaninavel. Kaninen var framtidens melodi för landsbygden, se exempelvis Torgny Wallbeck-Hallgren, *Kaninskötsel. En ny källa till vårt lands välstånd* (1898, flera upplagor), Thyra Brandelius-Almqvist, *Kaninskötsel* (1909, flera upplagor) och Frans August Wingborg, *Kaninskötseln. En källa till välstånd för alla hem å land* (1910) och i *Almanack för alla* 1912 kunde man få ”Råd och upplysningar angående kaninskötsel”.

Genom en sammanslagning av ett sextiototal lokala föreningar bildades 1919 Svenska Kaninavelsföreningars Centralförbund, från 1930 Sveriges Kaninavelsföreningars Riksförbund, som arbetade för stambokföring, avelsarbete och att arrangera utställningar. Kaninkött började efterfrågas. Vid en försäljning av kaninkött på Malmö torg 1911 betalade man lika mycket för kött av kanin som för gödkalvskött. Under först världskriget utgick till och med statsbidrag för anläggandet av kaningårdar. För att dämpa livsmedelskrisens verkningar i krigets slutskede bildades i Stockholm en kaninodlingskommitté för uppfödning av kaniner. Kaningårdarna anlades ofta i anslutning till kolonistugeområden men också vid folkskolorna i Bromma och Brännkyrka. År 1919 fanns det sammanlagt 166 kaningårdar i huvudstaden.³³

Det var i första hand för köttets skull man höll kaniner i början av 1900-talet. Men det fanns, skriver en författare 1910, vid den tiden särskilt bland de bredare lagren en utbredd motvilja mot kaninkött. Det ansågs ha en söt och fadd smak, men det motverkade man, enligt samma författare, genom att hålla specifika köttraser och ge kaninerna rätt foder. I den spridda *Iduns kokbok*, av Elisabeth Östman, från 1911 hittar vi flera recept på hur man skall tillaga kanin. Genom smärre receptsamlingar med titlar som Alfred Anderssons *Hushållskaninboken. Handledning för kaninavel i mindre skala. Med kokbok* (1910) och *61 sätt att tillaga kanin* (1914) propagerades det under 1900-talets första årtionden för en ökad konsumtion av kanin i hushållet. Författarinnan Ellen Nordenstreng, som med nit verkade för förbättrad hushållning i Sverige, skrev 1920 att kaninen inte blott hörde till krigs- och krisåren, utan hade en framtid:

Ja, mina damer, just nuet skulle jag vilja sätta som kaninernas högsåsong, vad bruk och uppskattning vidkommer. Ty kristiden var inte bara en tuktomästare utan också en alldeles utmärkt läromästare. Och dess lärdomar stå kvar, starkare och fastare, ju lättare, mer väckande och givande de varit. Härtill räknar jag, i ganska hög grad, dess anvisning på kaninernas rätta bruk. Ty de äro – märk väl! – rätt skörta och rätt anrättade – alldeles ypperliga, inte alls något slags ersättningskött utan helt enkelt och sant prima vara. Men jag upprepar det: på skötseln av dem som levande och tillredning av dem som slaktade hänger det i allra högsta grad.³⁴

Gotlandskaninen är en svensk lantras. Den anses vara ättling till de lantras-kaniner som fanns i Sverige vid förra sekelskiftet. Foto: Udo Schröter, 2011.

Under det tidiga 1900-talet ökade också efterfrågan på kaninskin. Samtidigt som pälsdjursuppfödning i övrigt utvecklades i Sverige tilltog också intresset för pälskaniner. År 1929 utkom Edvard Nyströms häfte *Pälskaninavel. Kort handledning för nybörjare*. Produktionsinriktning med så kallade castorrexkaniner blev närmast en spekulationsbubbla som snabbt sprack. Castorrexkaninerna hade utvecklats i Frankrike och exporterats till Nederländerna, England och även till Sverige. I Landskrona bildades Castorrex Klubben, med förhoppning att skinnet från denna pälskanin skulle bli framtidens pälsverk. Investeringskostnaderna var höga, men uppfödarna utlovades höga skinnpriser och god förtjänst. Men skinnet visade sig inte hålla måttet och rexuppfödningen upphörde. ”Man trodde till en början, att rexkaninen skulle få mycket stor betydelse som pälsdjur, men detta har dock icke blivit fallet”, skriver Ivar Johansson 1947. I stället satsade man på utpräglat korthåriga raser, som vit lantraskanin och chinchillakanin.³⁵

Den svåra jordbrukskrisen i början av 1930-talet gjorde att en del lantbrukare började föda upp köttkaniner som huvudprodukt. Avsättningen ordnades genom en försäljningscentral bildad inom avelsföreningen, AB Svenska Kronkaniner, som lyckades få igång export av kött till England. Under krigs-

Genom skolplanscher blev det tidiga 1900-talets skolelever nära förtrogna med kaninens anatomi.

åren på 1940-talet var kötttillgången knapp och alla som kunde hålla några kaniner födde upp dem. De blev ett värdefullt tillskott utöver det kött som erhöles på ransoneringskort. En kanininventering gjordes 1940 och då räknade man in drygt 32 000 djur i Sverige. Ett år senare hade siffran fördubblats. Det kom under världskriget ut en lång rad småskrifter om kaninhållning.³⁶

Efter andra världskriget fortsatte kaninuppfödningen i Sverige, om än i minskad skala. Den blev kommersiellt mer ett pälsdjur som hölls i farmer, men också som utställningsdjur. Under senare år har kaninen blivit en populär art som sällskapsdjur, vilket också förändrat inställningen till arten. I början av 1970-talet kunde man köpa så kallade dvärgkaniner i zoobutikerna (själv hade jag en svart sådan 1974), senare har olika småvuxna raser blivit tillgängliga även som sällskapsdjur. Det har förstås skapat en egen industri med specialfoder, höförsäljning i livsmedelsbutiker, kaninburar etc. Dessutom får sällskapskaniner namn. Kaninhoppning har sedan slutet av 1970-talets utvecklat till en specialhobby i Sverige och numera anordnas särskilda tävlingar. På 4H-gårdar och barndjurparkers kontakthagar är kaniner ett givet inslag. Barn uppfattar kaniner som söta och de anses vara lätta att hålla som keldjur. Numera finns också ett förnyat intresse för kaninen som köttproducent, en uppfödningssform som av många skäl antas ha framtiden för sig.³⁷

Noter

Tack till kaninvännerna etnologen Peter Dragsbo (Rudkøbing) och namnforskaren Katharina Leibring (Uppsala) som försett mig med ytterligare referenser och synpunkter, samt museitekniker Monika Myrdal (Uppsala) som tagit fotot i Evolutionsmuseets samlingar i Uppsala. Peter Dragsbo utger 2018 boken *Til konger, kød og kæl. kaninen i kulturhistorien i 1000 år*.

¹ *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné VI* (Stockholm, 1912), 256. Kompletterande uppgifter återfinns i nästa brev till Linné, från den 20 augusti 1763, återgivet på s. 259 f.

² Einar Lönnberg, *Linnés föreläsningar öfver djurriket* (Uppsala, 1913), 48.

³ Reyncke Fosz. *Thet är. En skön och nyttigh Dicht, full medh Wijszheet, godh Läro, och lustige Exempel* (Stockholm, 1621), 249. John

Bernström, "Kanin", *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid VIII* (Malmö, 1963), 206.

⁴ Äldre tiders nu ofta förbisedda husdjur diskuteras i Madeleine Bonow & Ingvar Svanberg, "Uppländska ruddammar. Ett bidrag till akvakulturens kulturhistoria", *Upplands Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund* 2012, 125 f. Om vinbergssnäckor, se kortfattat hos Ted von Proschwitz, "Faunistiskt nytt 2002: snäckor, sniglar och musslor", *Göteborgs Naturhistoriska Museum. Årstryck* 2003, 32; på fåglar avhandlas i Ingvar Svanberg, "Underhållas vid en och annan gård såsom en raritet". Om påfåglar i svensk högreståndsmiljö i äldre tid", *Svenska Landsmål och Svenskt Folkliv* 137 (2015), 73–88. Myskanka, knölsvan, fasaner och andra fåglar, liksom marsvin, i 1700-talets

Sverige, avhandlas i Ingvar Svanberg, ”’Deras mistande rör mig så hierteligen’. Linné och hans husdjur”, *SLÅ* 2007, 11–108. Tamduvans historia behandlas kortfattat i Roger Gyllin & Ingvar Svanberg, *Fåglar i staden* (Stockholm, 2017), 80–88. Äldre tiders svanhållning återfinns i samma arbete på s. 31 ff. För djurgårdar, se Nils Dreyhult, ”Kunglig jakt”, i Eva-Lena Karlsson & Rebecka Millhagen (red.), *Strömsholms slott* (Stockholm, 2005), 146–151; Gunnar Brusewitz, ”Den kungliga djurparken”, i Gunnar Brusewitz & Henrik Ekman, *Ekoparken. Djurgården – Haga – Ulriksdal* (Stockholm, 1995), 84–109.

⁵ En kortfattad historik om tamkaninen som sällskapsdjur i Sverige, se Ingvar Svanberg, *Siskeburar och gulfisksskålar. Ur sällskapsdjurens kulturhistoria* (Stockholm, 2001), 128. För kaninens kulturhistoria i allmänhet hänvisas till Susan E. Davis & Margo Demello, *The Stories Rabbits Tell. A Natural and Cultural History of a Misunderstood Creature* (New York, 2003), resp. den hädiga och vackert illustrerade boken av Victoria Dickenson, *Rabbit* (London, 2013).

⁶ P. M. Rogers, C. P. Arthur & R. C. Soriguer, ”The Rabbit in Continental Europe”, i Harry V. Thompson & Carolyn M. King (red.), *The European Rabbit. The history and biology of a successful colonizer* (Oxford, 1994), 22–63; J. A. Gibb, ”The European Rabbit *Oryctolagus cuniculus*”, i Joseph A. Chapman & John E. C. Flux (red.), *Rabbits, Hares and Pikas. Status Survey and Conservation Action Plan* (Oxford, 1990), 116 f.; A. T. Smith & A. F. Boyer, *Oryctolagus cuniculus*. The IUCN Red List of Threatened Species 2008: e.T41291A10415170.

⁷ Kolonin på Hallands Väderö beskrivs i en artikel i *Nya Dagligt Allehanda* 1870, nr 292.

⁸ Kjell Danell & Roger Bergström, ”Kollektivisering och kunskapsbaserad viltförvaltning, 1938–1967”, i Kjell Danell, Roger Bergström, Leif Mattsson & Sverker Sörlin (red.), *Jaktens historia i Sverige. Vilt – människa – samhälle – kultur* (Stockholm, 2016), 249; G. Notini, S. Forselius, S. Bramford & B. Mellström, *Vildkaninen på Gotland* (Stockholm, 1952), 5 f.; Kai Curry-Lindahl, *Däggdjuren i fårg* (Stock-

holm, 1967), 91; Stig Linder, ”Bidrag till norra Skånes lokalfauna”, *Fauna och flora* 17 (1922), 164; Alarik Behm, *Jaktlexikon. Praktisk uppslagsbok för jägare och naturvänner* (Stockholm, 1920), 234.

⁹ Notini m.fl. 1952, 5 f., Lönnberg i Brehms *Djurens liv* IV (Stockholm, 1923), 34; om Skansen berättar Behm i samma arbete, 40.

¹⁰ Vagn J. Brøndegaard, *Folk og fe. Dansk husdyr etnologi* II (København, 1992), 89; Birger Jensen, *Nordens däggdjur* (Stockholm, 2003), 81 f.; Páll Hersteinsson, *Íslensk spendýr* (Reykjavík, 2004); om kaniner på Färöarna, se wiki2.org/en/Fauna_of_the_Faroe_Islands. Öppulationer med ferala kaniner listas i John E. C. Flux & Peter J. Fullagar, ”World distribution of the rabbit, *Oryctolagus cuniculus*, on islands”, *Mammal Review* 22 (1992), 151–205.

¹¹ Danell & Bergström 2006, 249; Notini m.fl. 1952, 6.

¹² Juoni K. Kemppainen, ”Kaniit keskuudessamme”, *Suomen Kuvalehti* 2007, 76–83; Päivi Leikas m.fl., *Kaniinit Helsingissä ja kaniivahinkojen torjunta* (Helsinki, 2010).

¹³ Charles Darwin, *On the Origin of the Species by Means of Natural Selection* (London, 1859), 215.

¹⁴ Varro, *Samtal om jordbruket* (Stockholm, 2015), 185; Juliet Clutton-Brock, *A Natural History of Domesticated Mammals* (London, 1999), 180–182; Davis & Demello 2003, 31. Johannes Lepiksar, ”Från vilda djur till husdjur”, *Fataburen* 1986, 22.

¹⁵ En fortfarande användbar sammanställning över tama och förvildade kaniner i äldre tid är Eduard Hahn, *Die Haustiere und ihre Beziehungen zur Wirtschaft des Menschen* (Leipzig, 1896), 250–260; Davis & Demello 2003, 32. Om kaninens införsel i Nederländerna, se Roel C. G. M. Lauwerier & Jörn T. Zeller, ”Wishful Thinking and the Introduction of the Rabbit to the Low Countries”, *Environmental Archaeology* 2016; Kathleen Walker-Meikle, *Medieval Pets* (London, 2012), 14, 70.

¹⁶ The British Rabbit Council, *Breed Standards 2016–2020* (2017).

- ¹⁷ Olaus Magnus, *Historia de gentibus septentrionalibus* (Roma, 1555); Leif Jonsson, "Djuren i staden", *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 1984, 91.
- ¹⁸ Bernström 1963, 205.
- ¹⁹ *Catalogus et valor medicamentorum in officinis pharmaceuticis Stockholmiensibus protestantium: Apothekare-taxa uppå alla de medicamenten och wahrer, som på apotheken i Stockholm finnes til sahlu = Apotheker-Taxt, aller Medicamenten undt Wahrn, welche in denen Stockholmschen Apotheken zu finden seyn* (1698), 8; Gustaf Drake, "Linné och Pharmacopoea Svecia Ed. 1", *SLÅ* 1921, 6. I dissertationen *Materia medica in regno animali* (Uppsala, 1766) nämner Linné en rad djurfetter, dock inte kaninfett, som medikamenter.
- ²⁰ Lorents Wolter Rothof, *Hushålls-Magasin. Första delen, om hushålls-ämnena til deras nytta, bruk och skada* (Skara, 1762), 231.
- ²¹ Diskussionen är hämtad ur Ingvar Svanberg, "'Vilka örter af fåren ätas'. Ett linneanskt forskningsprojekt om husdjur", *Biodivers* 12:1 (2007), 18 f.
- ²² Ingvar Svanberg, *Linneaner. Carl von Linnés lärjungar i Sverige* (Stockholm, 2006), 23 f., 138.
- ²³ *Bref och skrivelser* VI, 257–259.
- ²⁴ *Bref och skrivelser* VI, 260.
- ²⁵ Sven Nilsson, *Skandinavisk fauna* I (Lund, 1847), 447; *Histoire naturelle générale et particulière avec la description du Cabinet du roy* (Paris, 1756), 340, pl. 53; om angorakaninens historia i Europa, se Meg Brown & Virginia Richardson, *Rabbitlopaedia. A Complete Guide to Rabbit Care* (London, 2004), 46 f.; och kortfattat i Karen Gendron, *The Rabbit Handbook* (New York, 2000), 103; Anders Fredrik Dalin, *Ordbok öfver svenska språket* II (Stockholm, 1853), 344; Anton Adolf Fyrborg, *Underrättelser om Angoriska Kaniner, eller så kallade Silkescharar* (Stockholm, 1802). Om Almqvists silkesshare, se Johan Svedjedal, *Frihetens rena sak. Carl Jonas Love Almqvists författarliv 1840–1866* (Stockholm, 2009). Svedjedal noterar också att silkesshare också kunde betyda "krumbuktande eller inställsam person".
- ²⁶ Svanberg, i *SLÅ* 2007, 87; *Dagligt Allehanda* 28 maj 1805; 11 mars 1819; 24 april 1821; *Stockholms Post-Tidningar* 1806; Märta Helena Reenstierna, *Årstadagboken. Journaler från åren 1793–1839* I (Stockholm, 1946), 328, 330; Jonas Carl Linnerhielm, *Bref under nya resor i Sverige* II (Stockholm, 1806), brev 2, 2.
- ²⁷ Gustaf Eriksson, *Folklivet i Åkers och Rekarne härader* I. *Arbete och redskap. Anteckningar för 1830–40-talet*, utgivna av Magdalena Hellquist (Uppsala, 1989), 96.
- ²⁸ Per Arvid Sæve, *Boskapskötseln på Gotland* (Visby, 1941), 107 f.
- ²⁹ Nilsson 1847, 448. Förutom Fyrberg 1802, se G. Wahlström, *Anvisning att uppföda och sköta dufvor och kaniner efter egen och andras erfarenhet* (1848, ny uppl. 1879).
- ³⁰ Ivar Modéer, *Småländska skärgårdsnamn. En studie över holmnamnen i Mönsterås* (Uppsala, 1933), 145; Institutet för språk- och folkminnen, Uppsala Ortnamnsregistret; Erik Lauffs, *Det gröna Uppsala* (Uppsala, 1987), 54; Octavia Carlén, *Ulriksdal, dess historia, samlingar och närmaste omgivning* (Stockholm, 1863), 112; Karl Erik Forsslund, *Med Dalälven från källorna till havet. Del 3, Söder Dalälven. Bok 3, Sundborn* (Stockholm, 1931), 90.
- ³¹ Nilsson 1847, 448. Gustafva Björklund, *Kokbok för husmödrar. Innehållande beskrifningar öfver mer än 200 anrättningar* (Stockholm, 1893), 291.
- ³² Ella, *Den kunnige lekkamraten* (Stockholm, 1891), 14–16.
- ³³ Gunnar Carlsson, "Sveriges Kaninavelsföreningars Riksförbund 1919–1969", *Kaninuppfödaren* 43, nr 3 (1970), 8–19; Se "Protokoll hållet vid Livsmedelsnämndens kaninodlingskommittés konstituerande sammanträde den 3 april 1917", *Stockholmskällan*.
- ³⁴ Viktor Schmidt, *Om höns, ankor, gäss, dufvor och kaniner, deras skötsel och vård* (Uppsala, 1910), 89; Elisabeth Östman, *Iduns kokbok* (Stockholm, 1911), 295 f.; Hans Blomqvist, *Mat och dryck i Sverige* (Stockholm, 1980), 61–72; Ellen Nordenstreng, "Kaniner. En rättvis värdesättning", *Husmoderns kalender* 1920 (Uppsala, 1919), 129.

³⁵ Carlsson 1970, 8–19; Per Lagervall, "Sveriges kaninavel", *Kaninskötsel* (Stockholm, 1948), 9–12; Olof Brandesten, *Lantbrukarnas organisationer. Agrart och kooperativt 1830–1930* (Stockholm, 2005), 357; I. Johansson, "Pälsdjurens härstamning, arter och raser", *Pälsdjursskötsel*. Utgiven av Sveriges Pälsdjursuppfödare Riksförbund (Stockholm, 1947), 45 f.

³⁶ Carlsson 1970, 8–19.

³⁷ Observationer av och exempel på sällskapskaninernas namn återfinns hos Katharina Leibring, "Oss djur emellan", *Språktidningen* 2015, nr 6, som också diskuterar s.k. registernamn för kaniner.

Summary

Rabbit Keeping in Sweden in the Old Days

By Ingvar Svanberg

Feral and wild rabbits were not established in Sweden until the early twentieth century, although some attempts have been made in the second half of the previous century to introduce it as a game animal. Today there are wild rabbits in the southern-most provinces of Skåne, Blekinge, Halland and the island Gotland. Thriving feral city populations have also developed in the last few decades in Stockholm, Gothenburg, Borås and other places. However, the domestic rabbit has a much longer history. There is an isolated archaeological finding from Uppsala which has been dated to the late fifteenth century. It is mentioned in several written sources from early modern times. During the eighteenth century there are many more references and the domestic rabbit seems to have been a hobby animal for enlightened groups of people. A specific breed, which seems to have been popular in the nineteenth century, was the so-called silk rabbit, which is an older name for a breed nowadays known as Angora rabbit. Toponyms and a few historical records in the topographical literature indicate that the rabbits were commonly kept on islets in rivers and lakes. During the early twentieth century, especially due to the war situation and the economic recession, rabbits became popular for meat production, but also as a farmed fur animal.

Författarens adress:

FL Ingvar Svanberg, Institute for Russian and Eurasian Studies, Uppsala universitet, Box 514, 751 20 Uppsala. E-mail: ingvar.svanberg@ires.uu.se.

Smärre meddelanden

Recensioner och anmälningar

Förlinneanskt

WINSTRUPS VÄXTER. Peder Winstrup, biskop i Lund under 40 år, är inte känd för att under sin levnad ha samlat växter. Men likväl efter döden. Winstrup, ursprungligen från Köpenhamn, hade studerat vid Sorø akademi och vid universiteten i Wittenberg och Jena, tillhör en av de viktiga personerna bakom skapandet av Lunds universitet 1666. I anknytning till Lunds universitets 350-årsfirande har en bok givits ut under titeln *Winstrups växter* (Botaniska trädgården, Lunds universitet, 2017), skriven av Bente Eriksen och Per Lagerås.

I samband med att Winstrups kista nyligen skulle flyttas från kryptan i Lunds domkyrka till annan plats, gjordes en undersökning av hans kvarlevor. Liket visade sig vara ovanligt välbevarat. Vidare upptäcktes att han inte var ensam i kistan. Vid hans fötter låg ett foster. Det återstår emellertid att se vilken relation de två eventuellt hade. Den här skriften är i stället en arkeobotanisk analys av de växter som hittats i kistan. Winstrup vilade på kuddar och en madrass som var stoppade med växtmaterial. Nästan allt gick att artbestämma. I skriften beskrivs inte mindre än 37 olika arter. Den sidenkudde hans huvud vilade på hade en stoppning bestående av honblommor av humle. Humlekottar är kända för ha en väldoftande, sövande effekt som enligt traditionen ger god sömn. Vidare hittades rester av isop, lavendel, citronmeliss, bär, enbarr, dillfröer, buxbomblad, sädeskorn, fröer av hampa och lin, hasselnötsskal, samt blomkorgar av hedblomster (som ju är en välkänd eternell). Under madrassen på kistbotten återfanns aromatiska örter som malört och åbrodd. Nästan samtliga växter är medicinal- och kryddväxter, men även ogräs har kommit med. De väldoftande växterna skulle sannolikt dölja dålig lukt. Winstrup dog den 7 december 1679, men begravningen skedde först den 27 januari efterföljande år. Växterna hjälpte sannolikt också till att bevara kroppen.

Winstrups växter innehåller beskrivningar av de funna växterna, både botaniska uppgifter och mer kulturhistoriska, om deras användning som medicin och krydda, därtill fotografier av både levande växter och de torkade från kistan. Winstrups växter ger en inblick i 1600-talets växtvärld och trädgårds-

odling. Man kan tänka sig att en del av växterna kom från hans egen trädgård som låg i anslutning till Kungshuset där han bodde fram till sin död, bara ett stenkast från domkyrkan. Kanske fanns där humle. Hans egen humlekudde gav honom djup och fridfull sömn. Liggande vid sina händer hade han ett blad av lind, symbol för kärlek och sanning. Te av lindblom är för övrigt känt för att vara särskilt rogivande.

David Dunér

Linneana

HUNDGRADIGT INTRESSANT. Martin Ekman, *The Man behind 'Degrees Celsius'. A Pioneer in Investigating the Earth and its Changes* (Summer Institute for historical Geophysics, 2016) – en lång titel på en behändig liten bok, möjligen den första mer översiktliga framställningen av denna världskändis sedan N. V. E. Nordenmark skrev hans biografi 1936. Han har mest fått bli ett begrepp eller bara bokstaven C, alternativt uttolkat som "Celsius" eller som "centigrades". Ekman ger en översikt av familj och miljö och nämner Linné och matematikern Samuel Klingenskierna som de närmaste vännerna. Han försöker inte avgöra den gamla frågan om vem som ska ha äran, Celsius eller Linné, när det gäller att bestämma skalans fixpunkter. Vidare behandlas deltagandet i Maupertuis expedition till Tornedalen för att avgöra jordklotets form liksom vattuminskningen (det vill säga landhöjningen), jordmagnetismen och norrskenet, astronomisk forskning och byggandet av observatoriet i Uppsala. Utan tvekan hör Celsius till sitt sekels mest framstående vetenskapsmän, undanlidande som person och desto mer värd ytterligare forskning. Celsius beskärdes bara ett kort liv, men hann med mycket. I april 1744 låg Celsius för döden. En kyrkans man talade om själens odödlighet och det eviga livet. Celsius replikerade: "Säger Ni det, Herr Magister? Nå, rätt nu kommer jag i det tillstånd, att jag får se, vad därmed är sant eller ej." (*Lychnos* 1957–1958, 181) Man kan fråga sig också hur Linnés tillvaro hade utvecklats sig med Celsius i livet, som stark medspelare eller motståndare.

EN MÅNGSIDIG BISKOP. Rolv Nøtvik Jakobsen, *Gunnerus og nordisk vitskaphistorie* (Spartacus Forlag, 2015) ger en fin överblick över den mångsidige bisko-

pen i Trondheim, teolog förstås, men också grundare av den norska vetenskapsakademien och korrespondent med Linné, som han sände innehållsrika lådor med naturalier från ishavet (se *SLÅ* 2009, 65–76). Deras korrespondens utgavs för några årtionden sedan. Linné behandlas utifrån hans och Gunnerus grundläggande förhållande till Johan Arndts naturuppfattning. Andra starka namn i Jakobsens bok är Ludvig Holberg och Peter Frederik Suhm.

Gunnar Broberg

Linneaner

RESESOUVENIRER. Att resa är att samla – på minnen, erfarenheter, platser, ting. 1700-talets linneanska resor handlade om att samla kunskaper om det kända och okända, lägga till nya djur- och växtarter till samlingarna, att ta med sig brottstycken av världen för att lägga dem i skåp, arkiv och herbarier. Från den danska expeditionen till det lyckliga Arabien under åren 1761–1767, i vilken Linnélärjungen Peter Forsskål deltog, finns förutom naturalier en hel del historiska och etnografiska souvenirer och rariteter bevarade. Anne Haslund Hansen har samlat dessa till en välillustrerad och vacker bok, *Niebuhrs Museum. Souvenirs og sjældenheder indsamlet under Den Arabiske Rejse 1761–1767* (Vandkunsten, 2016). Boken finns för övrigt även i en engelsk version. Förlaget Vandkunsten, har som tidigare meddelats (se *SLÅ* 2006, 172–176; 2009, 176 f.), givit ut flera böcker i anknytning till den arabiska resan, som Carsten Niebuhrs och Frederik Christian von Havens reseskildringar.

Den svenske deltagaren, expeditionens botaniker och zoolog, Peter Forsskål, som redan gjort sig känd för sina kompromisslösa tankar om den borgerskapliga friheten (se *SLÅ* 2012, 159–161), hade ansvaret för insamlingen av naturalier. I sin dagbok skriver han att han mer behövde den vilda delen av landet än städer och antikviteter. Men även andra deltagare i expeditionen kunde ge bidrag till insamlingen av naturalier. Till exempel avgick från Bombay en korg med musslor insamlade av den svenske betjänten Lars Berggren som dött under överfarten till Indien. Ofta engagerades lokala informanter, jägare och samlare mot betalning för att samla in bestämda zoologiska exemplar. Insamling kunde också ske med hjälp av skeppets matroser som fiskade från relingen.

Forsskål, liksom fyra av hans medresenärer, avled under resan. Endast Niebuhr lyckades efter drygt sex år ta sig tillbaka till Köpenhamn. Boken består främst av sådant som Niebuhr insamlat och skickat hem av historiskt, arkeologiskt, konstnärligt och etnografiskt intresse. De under resan insamlade växterna och djuren förvaras i dag i Statens Naturhistoriske Museum i Köpenhamn. Forsskåls herbarium består av inte mindre än 1 300 ark med växter, varav många är typexemplar. Även en samling torkade fiskar finns bevarad, insamlade av Forsskål från Röda havet. Därtill finns det på det Kongelige Bibliotek 118 arabiska och hebreiska handskrifter inköpta i Istanbul, Kairo och Jemen. Resans naturhistoriska material insamlades och klassificerades efter Linnés principer. Insamlingsprinciperna bakom det övriga materialet framstår som inte lika tydliga.

Expeditionen hade dock vissa instruktioner att förhålla sig till, i hög grad inspirerade av Linnés *Instructio peregrinatoris* (1759). Den kungliga instruktionen, som bestod av 43 paragrafer, angav expeditionens uppgift, dess resväg, organisation och deltagarnas enskilda förpliktelser. Man kan säga att instruktionerna var en integrerad del av idén om att resa, i sig en genre som angav hur man skulle resa, vad man skulle söka efter, som gav syfte och mål med resan. Den delen av världen som expeditionen hade som mål var dock inte något helt okänt för Västerlandet. Den danska expeditionen till Arabien hade flera tidigare resor och expeditioner att förhålla sig till, inte minst Frederik Ludvig Nordens och Richard Pocockes resor i Egypten och Mellanöstern under 1730- och 1740-talen. Svenska resenärer, som Cornelius Loos, Michael Eneman och Henric Benzelius, hade redan under 1710-talet besökt denna del av världen. Linnélärjungen Fredrik Hasselquist hade besökt Turkiet, Egypten och det heliga landet under sin palestinska resa 1749–1752. En annan av Linnés elever, Johan Jacob Ferber, mineralog och kemist, flitig resenär i Europa, har Niebuhr hämtat en del uppgifter från för sin reseskildring. Under tidevarvet fanns det ett sökande efter det exotiska, främmande, okända. Den danska expedition till det lyckliga Arabien handlade dock varken om ädla vildar eller vita fläckar på kartan, men om en förnyad insikt i något som redan var känt, som skulle fördjupas och preciseras.

I Egypten fanns redan en etablerad och organiserad handel med fornsaker som expeditionen kunde dra nytta av. En sändning från Egypten bestod av 15 lådor med naturalier, mumier och andra fornegyptiska förvärv. Till en början var det trassligt att få ombord mumierna, då sjömännen kände olust inför tanken att ha döda ombord. Men till slut kom sändningen iväg och via Alex-

andra och Livorno kom allt lyckligt fram till Köpenhamn efter drygt ett år. Delar av materialet från expeditionen kom sedan att ingå i Charlottenborgs slotts Natural- og Husholdnings-Cabinet. Kabinettet band samman naturvetenskap och ekonomi, med inspiration från Linné, där naturalhistoriens ekonomiska nytta hade en framskjuten plats. Boken *Niebuhrs museum* består så av dessa rika samlingar. Mumier, både av barn och katter, kanoper i alabaster för inälvor, ushabtistatyer, falkguden Sokar i trä, skarabéer och ”en falsk dörr” från Sakkara (det vill säga en offernisch från en fornegyptisk grav). Här finns avbildade ett sasanidiskt sigill, stenfragment, arabiska mynt, en arabisk klädedräkt, en jemenitisk dolk med bälte, rökelsekar, pilgrimssouvenirer från Karbala i Irak, souvenirer från det heliga landet, turkiska och persiska pipor, en turkisk kalender, koranblad, en arabisk talisman och mycket annat.

Skillnaden mellan det sedda och det förvärvade verkar inte ha varit viktig för Niebuhr. För illustrationerna i hans resebeskrivning stod det generella och karakteristiska i fokus, inte egentligen det unika exemplaret. Samtidigt betonar han det empiriska seendet – att se med egna ögon. För läsaren förklarar han att han hade sett alla tingen själv. Bilderna är inga lån från andra böcker, vilket ju inte var ovanligt i tidens litteratur. I stället framvisas en empirisk ådra, fältarbetet, observation på stället, där själva insamlingsarbetet träder fram, där insamlaren visar sin insamling.

David Dunér

LINNEANSKA TEXTILIER. Viveca Hansens bok, *Textilia Linnaeana. Global 18th Century Textile Traditions & Trade* (Mundus Linnaei Series No. V, 2017), är en detaljerad genomgång av hur främst de resande linneanerna beskrev och använde textilier. Den är publicerad i anslutning till IK Foundations serie *The Linnaeus Apostles – Global Science and Adventure*. Hansen studerar både vilka kläder och textilier linneanerna själva använde på sina resor, men också hur de samlade information om textilier, kläder, tillverkningsmetoder och inte minst färgning och färgämnen. I vissa fall har resenärerna också samlat föremål och provexempel av textil natur. Det är särskilt intressant att se vilka problem de ställdes inför beroende på klimat och väder under de olika resorna. Det säger kanske sig självt att förutsättningarna skiftade beroende på om det handlar om en resa till arktiska trakter eller om en resa till tropikerna. Viveca Hansen fångar mycket av resans praktiska och vardagliga aspekter

genom att beskriva vilken utrustning eller vilka kläder och sängkläder som behövdes, och de behov och problem som fanns kring dessa. En annan av bokens stora förtjänster är delarna som handlar om färgämnen och färgning av textilier. Sökandet efter färgämnen var en viktig del av uppdraget under de resor som företogs, och särskilt gällde det färger som var svåra och dyra att framställa, som blått, rött och svart framför allt. Dessa färger framställdes av dyra färgämnen och var också svåra att få beständiga. Det fanns därför viktiga ekonomiska incitament för att söka ersättningar för de dyraste färgämnena och för att förenkla färgningsproceduren. Hansen har också själv ägnat sig åt färgning. Bildmaterial från den verksamheten finns som illustrationer. Överhuvudtaget är det en vacker och rikt illustrerad bok, även om jag i vissa fall har lite svårt att förstå urvalet bilder. Det gäller främst de delar av boken som handlar om Carl von Linnés textilier, där är till exempel många bilder från andra samlingar än de linneanska, trots att den typ av föremål som avbildas alla finns i samlingarna i Uppsala. Det är också en hel del bilder som inte är samtida som användas för att illustrera till exempel hur Linné kunde vara klädd och vilka plagg som användes. Att det ändå är en praktfull utgåva är det inget tvivel om, till exempel finns i boken två prover på barktyget tapa, tillverkat på Tonga. Detta är ett material som flera av linneanerna var mycket intresserade av, bland annat Anders Sparrman och Daniel Solander. Det är också med all sannolikhet den typ av tyg Omais kläder är gjorda av på den berömda målningen av Solander, Banks och Omai. Mycket intressanta är också de gravyrer av dräkter från Johan Peter Falcks resa till Ryssland. Dräktbilderna visas i boken i en mer ovanlig kolorerad version, i ursprungsutgåvan av Falcks resa fanns svart-vita gravyrer.

Textilia Linneana är rik på detaljer och fakta när det gäller textilier i de resande linneanernas verksamhet och texter, men det skulle varit önskvärt med något fastare struktur när det gäller övergripande frågor. Det finns till exempel ett avsnitt med slutsatser men det är inte helt tydligt vad som varit den med slutsatserna sammanhängande frågan. När det gäller Carl von Linné själv och textilierna i hushållet förefaller inventeringen också mindre komplett än när det gäller linneanerna. De resande linneanerna är dock bokens huvudfokus, och här utgör texten en rikhaltig källa när det gäller textila referenser. Viveca Hansens arbete är mycket användbart och värdefullt för den som är intresserad av textilier under 1700-talet, av linneanerna eller av kulturhistoria i mer vid bemärkelse.

Annika Windahl Pontén

Varia

TRÄDGÅRDSREGLER. Johannes Gernandt, *Reglor för Trädgårdskonsten grundade på mångårig praktik af J. Gernandt (med plancher). En bok om akademiträdgårdsmästare Johannes Gernandt och hans manuskript*, red. Marie Widén & Lennart Engstrand (Malmö: Arena, 2016). Bland botanikprofessorn Jacob Georg Agardhs efterlämnade dokument i det dåvarande botaniska biblioteket i Lund låg länge ett bortglömt manuskript med titeln *Reglor för Trädgårdskonsten* från 1837. Texten är författad av Johannes Gernandt (1769–1850), som var anställd som akademiträdgårdsmästare 1809–1824 och därefter bedrev egen handelsträdgårdsverksamhet i Lund. Först 2016, nästan på året 180 år senare, har hans manuskript äntligen kommit ur trycket. Utgivningen är ett samarbete mellan botaniska trädgården och universitetsbiblioteket i Lund, där manuskriptet förvaras tillsammans med bland annat brev av Gernandts hand. Den uppmärksammades även med utställningen ”Mästers manuskript”, där Gernandts manuskript visades tillsammans med ett spännande urval av trädgårdsmaterial ur bibliotekets samlingar, alltifrån äldre praktverk till priskuranter och fotografier.

Utgåvan har försetts med en inledning av redaktörerna Marie Widén och Lennart Engstrand, båda tidigare föreståndare vid botaniska trädgården i Lund. Här presenteras Johannes Gernandt och hans arbete sätts in i sitt sammanhang. Gernandts breda kunnande och insatser att främja trädgårdsnäringen lyfts fram, till exempel att han utvecklade en förökningsteknik för dahlior – 1800-talets verkliga modeblommor. Han skapade också en päronsort, en av få svenska inhemska päronsorter, Gernandts päron, *Beurré de Gernandt*, vilken beskrivs av Olof Eneroth i hans klassiska *Handbok i svensk pomologi* 1866 och än i dag finns bevarad i odling.

Bokens redaktörer framhåller frihetstidens betydelse för tillkomsten av den botaniska trädgård Gernandt verkade i. Efter att den äldre trädgården förfallit under lång tid, planerades en ny trädgård i slutet på 1740-talet. Man kan också konstatera att det för Gernandt var helt naturligt att använda Linnés binära nomenklatur, han gör det konsekvent genom hela texten. Att det ändå kan vara svårt att tolka namnskick i äldre texter är en problematik Widén och Engstrand tar upp. Boken har därför en lista som redovisar Gernandts växtnamn, nutida vetenskapliga namn och de svenska namnen. Det finns också en ordlista över äldre begrepp som förekommer i texten. En intressant iakttagelse Widén och Engstrand gör är att Gernandts trädgårdsregler tydligt

speglar att många växter som då odlades i växthus och orangerier kom från Sydafrika, medan härdiga trädgårdsväxter främst hade sitt ursprung i Europa och Nordamerika. Växter från centrala och östra Asien, som i dag dominerar våra trädgårdar förekom inte i någon större utsträckning, eftersom Japan och Kina egentligen inte blev tillgängliga förrän efter första opiumkriget på 1840-talet, då flera hamnar öppnades för handel.

Texten, som verkligen är ett färdigt manuskript avsett att publiceras, presenteras i så oförändrad form som möjligt, vilket innebär att man behållit den ursprungliga stavningen. Boken är rikt och vackert illustrerad med, förutom Gernandt egna teckningar, vilka främst visar olika växthus, även annat bildmaterial från tiden, främst botaniska planscher.

Så vad innehåller då Johannes Gernandts *Reglor för Trädgårdskonsten* och vem riktar den sig till? Boken är indelad i tio kapitel, där de två första avhandlar uppdragning och skötsel av växter i drivhus respektive orangerier. I såväl text och bild avhandlas noggrant hur ett drivhus ska vara beskaffat. Här kan lämpliga växter vara indiankrasse, Afrikas blå lilja (*agapanthus*), fikonkaktus och banan, medan man i orangerier kan ”updraga” bland annat olika pelargoner, dahlior, tulpanträd (som författaren påpekar kan trivas under öppen himmel i Skåne), blå passionsblomma, heliotrop och vinterlövkoja. Därpå följer specialkapitel om odling av exklusiva frukter: druvor, persikor, ananas och meloner. I de följande kapitlen tar Gernandt upp odling av perenner och ettåriga växter, lök- och knölväxter, men även buskar och träd. Här återfinns en lång lista över träd som ”väl passa i Engelska parker”, bland annat skogsek, tuja, blodbok, rönn, robinia, snöbollsbuske och olika hagtornsarter. Boken avslutas med tre avsnitt om förökning av fruktträd, köksväxtodling respektive uppdragning av hyacinter till nyår.

Enligt Gernandt själv vänder han sig inte till ”dem som i Trädgårdskonsten förut hafva kännedom och erfarenhet” utan boken är endast ämnad för ”mindre kunnige personer, hvilka härigenom skulle kunna hafva ett litet rättesnöre”. Redaktörerna tänker sig här att målgruppen är godsägare och kanske präster, men jag tror snarare att *Reglor för Trädgårdskonsten* med sin konkreta information om förökningstekniker, odling och skötsel är avsedd att vara ett undervisningsmaterial för de som aspirerade på att en gång bli trädgårdsmästare i en stor trädgård. Det är exempelvis vid den här tiden som Anders Lundström publicerade *Handbok i Trädgårds-skötseln* (1831), avsedd att användas av eleverna vid trädgårdsutbildningen han förestod vid Bergianska trädgården i Stockholm.

Det känns tragiskt att en så kunnig och entusiastiskt experimenterande person som Johannes Gernandt, som dessutom ville dela med sig av sin kunskap och kunde formulera den, dog sjuk och fattig vid 82 års ålder utan att fått se sin bok publicerad. Trots att han var så uppskattad vid akademien för sina många förtjänster, var lönen inte tillräcklig för att kunna försörja en familj. Gernandt sade därför upp sig 1828 och försökte därefter dra sig fram som handelsträdgårdsmästare i Lund, en som det tycks ekonomiskt osäker tillvaro också för en skicklig och erfaren trädgårdsman. Manuskriptet är alltså skrivet under hans tid som handelsträdgårdsmästare, i likhet med ett par av 1700-talets mest kända trädgårdsböcker, Johan Ahlrichs *Then Sv. Lust-, Ört- och Trädgården* (1722) och Petter Lundbergs *Trädgårds-Praxis* (1754). Nu kan vi bara glädja oss åt att något så ovanligt som en nyupptäckt trädgårdshandbok från 1800-talet författad av en av tidens troligen kunnigaste och intressantaste trädgårdsmästare äntligen får möta sina läsare.

Åsa Ahrlund

DOFTRIKT. *Rosens doft*, med text av Mischa Billing och akvareller av Rie Hägerdahl, utgiven av Fredriksdal museer och trädgårdar och dess Rosarium och Flora Linneana. Boken handlar bokstavligen om de dofter som kännetecknar världens mest besjungna blomma. Inledningen är mer allmän, men sedan följer de olika rossorterna, vars uppräknings i sig blir poesi: Maiden's Blush, Frühlingsduft, Belle Amour och så vidare. Billing har stått med näsan i rosor i sjutton år, näsan är hennes instrument, medan ögat är Hägerdahls. En sinnlig kombination onekligen, aromer stiger, färger frigörs. Lukt-känsligheten kan påminna om vinprovarens försök att formulera smak och bouquet, men var också kemistens bästa kontroll. Till exempel Linnés känslighet för lukt, framförd i flera avhandlingar, blommar ut i ålderdomsskriften *Clavis medicinae duplex*. Låt oss unna oss vin och rosor!

LJUS I MÖRKRET. Bergianska trädgårdens förste intendent Karin Martinsson skriver läsvärt om Vivi Täckholms blomsterklubb under andra världskriget i *Svensk botanisk tidskrift* 110:5 (2016). En sida ur Beata Arnborgs biografi *Professor Vivi* (2008; se anmälan av Gunnar Eriksson i *SLÅ* 2008, 231 f.) får här en charmerande fördjupning. Krigstid blev blomstertid genom Vivis insats i samarbete med *Husmodern* (1940–1948) och olika blomsterhandlare.

Tiotusentals utsända kartonger med växter fick de mörka åren att grönska, på svenska balkonger odlades exotiska frukter. En förgäten sida av krigs- och kristidsåren träder fram genom dokumenten i Vivi Täckholms arkiv, bevarat på Centrum för vetenskapshistoria vid Vetenskapsakademien.

Gunnar Broberg

FÅGLAR I SVENSK POESI. Under Linnés 1700-tal förekommer fåglar hos diktare som Kellgren, Nordenflycht och Dalin, hos Spegel, förutom de nordiska, också exotiska, vinglösa fåglar som pingvin och struts. Hos Bellman finner man välsmakande, stekta beckasiner och sparvens späda ”kip kip, kyp kyp, kip kip”. Runeberg parodierar den linneanska artindelningensivern i ett ”Försök till en natural-historisk beskrifning öfver den poetiska örnen” (1832), vari han identifierar inte mindre tre arter av den poetiska örnen. Under senare delen av 1800-talet innebar ornitologiska handböcker ett uppsving för artkännedom bland poeterna, som Sven Nilssons *Skandinavisk fauna. Foglarna* (3:e uppl., 1858), nyttjad flitigt av Strindberg, eller Kolthoff och Jägerskiölds *Nordens fåglar* (1895–1899). Men den mest inflytelserika fälthandboken i den poetiska fågelbeskrivningens historia är nog utan tvekan Erik Rosenbergs *Fåglar i Sverige* (1953). Denna iakttagelsens och fältobservationens poesi påminner om Linnés, som Linnékännaren Knut Hagberg uttryckte det: ”Man kan konstatera att Linnaei öga har blivit arv och ägodel hos en sådan författare som Erik Rosenberg.”

Likt en fågelskådare under vindlande promenader i den svenska litteraturhistoriens rika jaktmarker, har Sten Hidal, professor emeritus i bibelvetenskap, gjort snabba fältanteckningar samlade under rubriken *Fåglar i svensk poesi* (Norma, 2016). I denna bok anhopas noteringar av fåglars förekomst i den svenska lyriken, om deras sång, flyttning och miljöer, i skogar, sjöar och i havsbandet. Särskilt eftersöks de poetiska fågelskådarnas självupplevda observationer av fåglar i naturen. Här identifieras arter och upptecknas diktare. Särskilt ivriga fågeldiktare behandlas, som Erik Axel Karlfeldt, Bengt Emil Johnson, Staffan Söderblom och Niklas Törnlund. Favoritfåglar kan observeras, men också fågelpoesins förändring, som i likhet med zoologin och fågelskådningen alltmer ökat i precisa artbestämningar. Från den äldre diktkonstens lärkor, svalor och sparvar till den moderna lyrikens sånglärkor, ladusvalor och gråsparvar.

Det är under 1900-talet fågelpoesin slår igenom i artrikedom. I den äldre poesin framträder de bevingade dygderna, som i Johan Stiernhööks ”En ny wijsa om foglars art, vthi dygd och lyte, naturen j hastigheet at beskodha” (vilken gavs ut i faksimil med kommentar av Gunnar Broberg i *SLÅ* 2009, 7–47). De olika fåglarna i skog och mark delger här människan moraliska förebilder och varningar. Romantikens älskogsstinna näktergalar (som väl oftast egentligen syftar på sydnäktergalen, inte vår vanliga) och väna turturduvor (och inte våra ringduvor, skogsduvor och stadsduvor) kontrasteras mot den moderna lyrikens större konkretion och brutala saklighet. I Joar Tibergs *Fogghelflora* (2009) hör man näktergalens överspända styrkedemonstration: ”Tjock tjock tjock dongkk! Diongkk! Dididoinniigkk! Doiiionggt! Diodongkt! Doidongkt! Diodioddongidiodong! Dongkikg!! Diodongkt!” och så fortsätter det nio rader till. ”Vilken kraft i denna lilla knytnäve av blod!”, diktade Artur Lundkvist i *Liv som gräs* (1954). Som sig bör innehåller denna fågelkatalog register på noterade fågelarter och diktare. Man lockas onekligen ut i fält att upptäcka nya fågelarter i poesin, hitta nya poetiska fågelskådare. Flera okända gömmer sig där i snåren.

LUSTRESOR. Att resa bara för nöjes skull, att utsätta sig för fara, sjukdomar, överfall, lemlästning, skeppsbrott, skumpande vagnar, solens hetta och vinterns kyla bara för att se sig omkring, vore för de flesta under Linnés tid något otänkbart. Naturen, skogarna, bergen var inget annat än en nödvändig och slumpmässig del av resan. Inget man brydde sig om. Linnés egna resor betonade nyttan och lärjungarnas trotsande av farorna gjordes i vetenskapens namn. De var inga nöjesturer. En historisk inblick i hur lustresandet och turismen växte fram ger stadsbyggnadshistorikern Bosse Bergman i *Lustresandets geografier. Reseguides och turism 1700–1950* (Korpen, 2015). Den består av ett stort antal essäer om den framväxande turismen, i förhållande till kolonialism och industrialism, om färdvägar och resmål. Ett särskilt fokus ligger på guideboken som genre, om resehandböcker, reskartor, stadsbeskrivningar, badortsguides och många andra vägledningar för den vilsne turisten. Här behandlas den klassiska resehandboken Baedeker – särskilt i förhållande till nazismen – men också Ortsmonografier, akademiska avhandlingar och turismens kartografi. Resor går längs Rhen och Göta kanal, med ångbåtslinjer och järnväg, till San Francisco och Vladivostok, till Lake District och det skotska högländet. Turisten far till europeiska metropoler som London, Paris och Berlin, beser Roms ruiner, gör vandrings- och hälsoturer i Schweiz, vilar ut

i kur- och brunnsorter och tar bilen till semesterlandet. Även turistresandet till världen bortom Europa behandlas: Hudson och Niagara, Jerusalem och Konstantinopel, Japan och Kina – jorden runt. Även om turisten för det mesta styr mot badstranden, det pittoreska och märkvärdiga, växer också intresset för krigens skådeplatser där man i skyttegravsvandringar kan på tryggt historiskt avstånd delta i det historiska förloppet.

Det finns flera tankeväckande teman i *Lustresandets geografier*, reseguiden som genre, inte minst dess inneboende politiska opportunist, men också avståndstabellens ständiga återkomst, panoramornas attraktionskraft och sevärdheternas rangordning. Vidare om turistnäringens framväxt, särskilt vad turismens geografi och kartografi innebar för forlandet av moderniteten. Turismens historia handlar till stor del om utvecklingen av ett tryggt och förutsägbart resande, som därmed i stora drag sammanfaller med en samhällsutveckling mot mer trygga och institutionella former.

FRUSNA ÖGONBLICK. Fotografier av polarlandskap säger något om vad som fångade resenärernas intresse, vilka frågor de ställde, hur det ogästvänliga landskapet uppfattades. Per Holmlund och Tyrone Martinsson har i *Frusna ögonblick. Svensk polarfotografi 1861–1980* (Art and Theory Publishing, 2016) samlat ett stort antal inte tidigare publicerade fotografier från svenska polar-expeditioner under 1800- och 1900-talen. Bilderna visar kalla, karga, frusna landskap, men ger också glimtar av livet under polarexpeditionerna, jakt, återseenden, vardag. Det är å ena sidan en dokumentation av ögonblick som försvunnit, å den andra en levande vittnesbörd om de förändringar vi är mitt uppe i. Med en fältbaserad teknik, kallad refotografering, kan man se förändring över tid genom att återbesöka samma platser där äldre fotografier har tagits. Jämförelsen avslöjar isens förändringar, hur landskapet mörknar när den vita, ljusa isen försvinner.

Sverige var en särskilt aktiv polarnation från 1860-talet och de följande 50 åren framåt. Till de vetenskapliga motiven hörde att finna argument för istidsteorin, bland annat förfäktad av geologen och polarfararen Otto Torell, vilken kunde ge förklaring till våra landformer. Studier av glaciärer i polartrakterna kunde ge viktiga ledtrådar. Men det fanns också andra motiv, att exploatera polarnaturen och dess fyndigheter. I bakgrund fanns väl också kapplöpningen mot Nordpolen. Fotografiet, som ansågs vara en dokumentationsmetod med särskilt exakt återgivning av världen, etablerades inom polarforskningen under 1860-talet. Under Otto Torells expedition till Spetsbergen 1861 hade läkaren

Axel Goës med sig en kamera. Inte så många fotografier finns bevarade från denna första svenska expedition utrustad med kamera, men väl Goës ödsliga panoramavy av Magdalenafjordens södra kust. Under Adolf Erik Nordenskiölds Spetsbergsexpedition 1872–1873 kom kameran att användas som ett verktyg för vetenskaplig dokumentation. Även denna gång var det en läkare som höll i kameran, Axel Enwall.

Bokens fotografiska material har hämtats från Kungliga vetenskapsakademien, Naturhistoriska riksmuseet, samt Stockholms och Uppsala universitet. Här finner man bland annat bilder från det så kallade Svenskhuset vid Kap Thorsden på Spetsbergen, bilder av polarfartyget Polhem och Louis Palanders fotografier från Nordenskiölds expedition genom Nordostpassagen 1878–1879. Vidare bilder från en rad svenska polarexpeditioner, som de Dicksonska Grönlandsexpeditionerna, Otto Nordenskiölds Antarktisexpedition 1901–1904, fram till Ymer-80. S. A. Andrées färd med Örnen mot Nordpolen lämnade också efter sig glasplåtar – däribland en av de mest klassiska svenska polarfotografierna: Nils Strindbergs fotografi av ballongen som strandat på polarisen. Ballongen hade börjat sjunka ihop och lämnad därmed tre personer ensamma i den frusna, vita ödsligheten.

David Dunér

HUSHÅLLSSKÖTSEL ENLIGT BROOCMAN. Att sköta ett större hushåll under tidigmodern tid var ingen enkel sak. Det krävde tid, materiella resurser och arbetskraft, men också kunskap om ett oändligt antal göromål: sådd, gödsling, skadedjursbekämpning, trädgallring, fiske, djurskötsel, matlagning, medicin, livsmedelsförvaring, byggnadstekniker och så vidare. Sådan kunskap inhämtades muntligt från närmsta omgivningen och skriftligt från lantbruks- och hushållsböcker. De senare byggde på historiska auktoriteter – exempelvis de antika författarna Varro och Xenofon – men också på nymodigheter inom lantbruket, inte minst det engelska. (Kemiska laboratorier, försöksstationer och andra vetenskapliga institutioner producerade visserligen också agrar kunskap men fick sitt stora genombrott först på 1800-talet.) Om denna tematik handlar det nyutkomna tvåbandsverket *En fullständig svensk hus-hålds-bok af Reinerus Reineri Broocman: En handbok i gårds- och hushållsskötsel i vid mening från 1700-talets första hälft samt Broocmans värld och hushållsbok belyst i åtta artiklar av nutida forskare* (Kungl. Skogs- och lantbruksakademien, 2016),

1141 s. Det rör sig om en nyutgåva av prästen Reinerus Reineri Broocmans egenhändigt tryckta hushållsbok från 1736 samt hans postumt sammanställda anteckningar från 1739. Förutom bildmaterial, kommentarer, förklaringar och register ingår åtta nyskrivna forskningsartiklar om olika aspekter av Broocmans hushållslära och sammanhang. Verket är utgivet av Kungl. Skogs- och lantbruksakademien, Michaelisgillet och Centrum för biologiskt mångfald. Redaktör är Håkan Tunón.

Broocmans texter är onekligen fascinerande. Som titeln på hans hushållsbok utlovar får läsaren en nära nog fullständig genomgång av gårdens samtliga vrår, inramad av det tidigmoderna Sveriges agrara villkor och lutherska ordning. Allt från vin som motverkar skörbjugg till åkerjordens struktur, utseende, lukt och smak avhandlas (825, 186 ff.). Även om vi har mindre kunskap om i vilken utsträckning Broocman lästes får vi, som exempelvis Tunón framhåller (1054), i och med texternas omfång och innehållsrikedom till livs en bred katalog över det tidiga 1700-talets världsbild och kunskapsläge. Att detta material tillgängliggörs för en större läsekrets är givetvis högst förtjänstfullt.

Därtill bidrar de ingående forskningsartiklarna med historiska perspektiv på Broocmans texter och sammanhang; något som också måste framhållas som värdefullt. Linnea Bring Larsson diskuterar små men betydelsefulla skillnader mellan å ena sidan Broocmans användning av historiska källor och sin egen lantbrukserfarenhet och å andra sidan den förhållandevis homogena bokfloran inom europeisk hushållslitteratur (977–1014). David Dunér relaterar Broocmans medicinska kurer – baserade på både folklig kultur och klassisk lärdom från Hippokrates, Galenos med flera – till samtida skolmedicin (1073–1108). Bland annat påvisas försiktigt moderna drag hos Broocman. Han höll exempelvis läkarens råd skilda från prästens och ordinerade medicin i stället för bön mot sjukdomar. Helena Backman diskuterar Broocmans roll som boktryckare samt det redaktionella arbete och kontaktnät som lade grund för hushållsbokens spridning (909–940). Inledningsvis utgav Broocman tysk religiös litteratur vilken marknadsfördes intensivt genom skrivelser till konsistorier, prästeståndet med mera. Tunón tar upp naturresursanvändningen i Broocmans hushållslära (1015–1056). Till skillnad från dagens specialiserade lantbruk, som inte producerar livsmedel, medicin och byggnadsvirke för eget bruk, behövde en tidigmodern gårdsägare många gånger stå för allt av livets nödtorft själv. Följaktligen var Broocmans hushållsskötsel högst diversifierad och bestod av såväl åkerbruk, trädgårdsodling och skogsbruk som boskaps-

skötsel, jakt och fiske. Detta bara för att ta några exempel bland forskningsartiklarna.

Jimmy Jönsson

ISBJÖRNENS KULTURHISTORIA. Som exotiska furstegåvor har isbjörnar en gammal tradition i Skandinavien. År 894 erhöll kung Harald av Norge två isbjörnsungar som gåva från en bosättare på Island. Haakon IV skänkte en isbjörn till den tyskromerska kejsaren Fredrik II, som förmedlade den vidare till Sultan El-Kamil av Damaskus 1234. På 1250-talet sände kung Haakon IV också en isbjörn till Henry III av England. Till Sverige kom de första isbjörnarna på 1600-talet (se *SLÅ* 2016). På 1800-talet fanns isbjörnar också i kringresande menagerier; under 1900-talet kunde dresserade isbjörnar ses på cirkus i Sverige. Skansen hade under en stor del av 1900-talet isbjörnar och fick regelbundet avkomma efter dem. Isbjörnsungarna utgjorde ett av de mest populära vykortsmotiven från Skansen på sin tid. När djurhållningen förändrades för några decennier sedan avyttrade Skansen sina isbjörnar. Fortfarande har dock björnparken Orsa Grönklitt isbjörnar. Den mest kända djurparksisbjörnen i modern tid är dock lille Knut i Zoologischer Garten Berlin, som i december 2006 blev publikens gunstling och en kommersiell framgång för djurparken. Det skapades till och med sånger, som "Knut is cute".

I vår tid är det kanske inte främst isbjörnen som djurparksupplevelse som gör att den så påtagligt ingår i vårt medvetande. I stället är det de oroande tecknen på klimatförändringar, med snabbt minskande polaristäcke, som gör att isbjörnen, mer än någon annan art, blivit vad man med en tidstypisk kliché kan kalla för en arktisk ikon. Ofta visas filmsnuttar med isbjörnar som hasar omkring på smältande isflak. Samtidigt möjliggör den moderna turistindustrin att vi kan åka på resor till Svalbard och Grönland i förhoppning om att få se isbjörnar. Intressant nog är nanook, den grönländska benämningen på isbjörn, förmodligen det enda ord ur grönländskan/kalaallisut som kan förväntas vara spridd i övriga Norden, trots att Grönland är en del av den nordiska gemenskapen. Det är dock ingen tvekan om att isbjörnen är en karismatisk art med stark kulturell laddning för människor, både i dess närhet och ute i världen.

Isbjörnen är ett rovdjur som nomadiserar i ishavet och på tundran. För människor i Arktis har den uppfattats såväl som en gudomlighet som en

fiende, men också som en livsmedelsresurs (den höga koncentrationen av A-vitamin i levern gör den dock farlig att förtära, något som lärs ut i det amerikanska försvarets överlevnadshandböcker) och under senare år som en stark symbol för den ekologiska kris vi befinner oss i. Under tusentals år har människan samverkat med isbjörnen, något som bland annat manifesterar sig i bevarade artefakter. Michael Engelhard, antropolog och vildmarksguide i Alaska, har intresserat sig för isbjörnens plats i människans kulturhistoria något som resulterat i boken *Ice Bear: The Cultural History of an Arctic Icon* (University of Washington Press, 2016). I boken ges en bred belysning av isbjörnen, där det kulturzoologiska helt dominerar utrymmet. Författaren spårar människans samverkan med isbjörnar 10 000 år tillbaka i tiden, där arkeologiska fynd från ögruppen De Long Islands utanför Sibirien minner om möten med lokala jägare som dödade i synnerhet honor. Genom tidiga uppgifter från Japan över norröna källor till tidigmoderna reseberättelser och kartor skildras dramatiska och fredliga möten med isbjörnar genom tiderna.

Ett kapitel ägnas särskilt åt isbjörnens plats i zoologins vetenskapshistoria. Intressant nog var det aldrig Linné som vetenskapligt namngav isbjörnen. Linné kände till Friedrich Martins beskrivning från 1675, men eftersom han aldrig såg någon isbjörn själv, uppfattade han den som en vit varietet av vanlig brunbjörn. I stället var det den engelske forskningsresanden Constantine Phipps, 2nd Baron Mulgrave, som i sin reseberättelse 1774 gav den första giltiga beskrivningen och vetenskapligt namngav isbjörnen. Ovan nämnda Knut avhandlas i ett särskilt kapitel kallat "The Life and Death of a Superstar" och visar att uppmärksamheten också ledde till konflikter med organisationer som People for the Ethical Treatment of Animals (PETA). Men publiken vann. Den älskade Knut hängivet (som jag för övrigt själv hade tillfälle att konstatera vid ett besök i Berlin). Alltjämt lämnar människor blommor till Knut vid en bronsplatta uppsatt som minnesgård i djurparken. Knut dog tragiskt och alltför tidigt och fick på så sätt också ändå ett slags evigt liv. Gul-lighetsfaktorn höll på att gå ur honom ju äldre han blev. Att Knut dog ung bidrar till att minnet av honom lever.

Isbjörnsjakten får ett eget kapitel. Det erinrade mig om när jag för över 15 år sedan i Nanortalik (som har tre isbjörnar i sitt stadsvapen) intervjuade en gammal östgrönländsk jägare, som i yngre dagar skjutit många isbjörnar, men som nu på sin ålders höst fördrev tiden med något så fridfullt som att sticka tröjor åt sina barnbarn! Särskilt spännande är kapitlet om djurparks- och cirkusbjörnar. De många isbjörnar som vid sekelskiftet 1900 fanns på

Stockholms Tivoli, vid nuvarande Soliden, togs 1906 över av Skansen och lade grunden för en omfattande uppfödning av arten. Skansen höll isbjörnar fram till 1984. Snövit, född 1938 på Skansen, var en isbjörnsunge som på sin tid åstadkom stort publikintresse och omhulldes av pressen på samma sätt som Knut. Isbjörnens roll i kult och föreställningsvärld hos inuiter och andra cirkumpolära folk avhandlas i ett särskilt kapitel. Författaren uppmärksammar också isbjörnsfällarnas erotiska laddning, inte minst i konsten. Vi kan ju i sammanhanget påminna om att nationalskalden Verner von Heidenstam lär ha förfört sin betydligt yngre blivande hustru, Greta Sjöberg, på en isbjörnsfäll när hon fortfarande var en tonåring.

Illustrationsmaterialet i Engelhards bok är utsökt, fullt av spännande kulturhistoriska infallsvinklar. En särskilt eloge åt författaren för att han sparat upp omslagsbilden till Adolf Nordholms ”Vid Nordpolen – polka för violin och piano” från 1897, med en fantastisk scen av dansande inuiter och musicerande isbjörnar. Jag uppskattar att författaren vinnlagt sig om att hitta fängslande illustrationer och inte tagit genvägen över moderna fotografier av vilda isbjörnar. Resultatet har blivit en intresseväckande, vittfamnande kulturzoologisk presentation av en arktisk ikon. För att väcka förståelse för människans nära relation till andra arter behöver vi fler böcker av detta slag. Kulturzoologin är en genre som för vårt vetande om människans komplexa relationer till andra arter framåt.

AMERIKANSKA VALBEN. När Peter Artedi 1734 besökte England hade han tillfälle att närmare studera en sillval som i november hade tagit sig upp i Themsen, något som han några år senare använde sig av för att utförligt beskriva arten i *Genera Piscium* (1738). Artedis redogörelse låg också till grund för Linnés beskrivning i *Systema naturae*. Jag har länge funderat över om valen i Themsen togs till vara och om skelettdelar hamnade i någon museisamling, men mina efterforskningar har hitintills inte lett någonstans. En som borde veta om skelettet finns kvar är Nicholas Redman, som bättre än någon annan känner till bevarade valskelett över hela världen. Hans imponerande vetande i ämnet har han sedan 2004 samlat i sju tidigare volymer om bevarade valskelett i olika delar av världen. Nu har volymen om valben på den amerikanska kontinenten kommit ut, *Whales' Bones of the Americas, South Atlantic and Antarctica* (Redman Publishing, 2017). I likhet med tidigare volymer beskrivs skelettdelarnas kulturhistoria och deras användning så långt det varit möjligt, ofta beledsagat med gamla och nya bilder. Det är oerhört spännande att se

vad många olika användningar skelettdelarna fått: byggnadsmaterial, gravmonument, portaler, skyltar på restauranger och hotell, konstverk, stolar, bänkar, etc. Redman har fått ge upp ambitionen att personligen se alla benen, resorna har blivit allt för kostbara och i vissa fall farliga, men genomgången av källmaterialet är imponerande: reseberättelser, museikataloger, frimärken med valbensmotiv, vykort, tidningsnotiser på många olika språk och zoologiska beskrivningar. Det har blivit en häutig volym, försedd med utförliga register av olika slag, rikt illustrerad och givetvis nödvändig för alla som är intresserade av valarnas kulturhistoria.

DJURSLAGSMÅL i George Wombwells regi ifrågasatta. Engelsmannen George Wombwell (1777–1850), ursprungligen skomakare, grundade i början av 1800-talet Englands första kringresande menageri. Redan 1804 köpte han sina första boaormar av sjöfarare i Londons hamn och förstod att han kunde tjäna en hacka på att visa upp dem offentligt för en sensationslysten publik som ständigt hade tycke för det exotiska. Genom att köpa upp fler och större exotiska djur som sjöfarare förde med sig till London kunde den PR-sinnade Wombwell visa upp en rad djur i Soho och så småningom börja resa runt med djursamlingen. Han lyckades få tag på elefanter, giraffer, zebror, leoparder, lejon, ozeloter, strutsar, tigrar och till och med en indisk noshörning. I likhet med menagerierna i Sverige lämnade dock vården mycket övrigt att önska och åtskilliga djur avled redan efter kort tid. Men precis som sina skandinaviska kolleger förstod Wombwell att avyttra de döda djuren som kunde stoppas upp och visas på museer. Andra djur klarade sig bättre och han fick lejon att föröka sig, trots de primitiva villkoren. Till och med hovet lockades av hans föreställningar. Wombwell har gått till hävderna också för att han hjälpte prins Albert, när dennes hundar dog av oförklarlig anledning en efter en. Wombwell insåg att deras vatten var förgiftat. Det finns många anekdoter om denna färgstarke menageriägare som förstod att göra reklam för sig. Vad som är sant eller inte är svårt att nu i efterhand veta. Källmaterialet är ofta otillförlitligt och torftigt.

I djurparks- och menagerilitteraturen är det uppgiften om att Wombwell 1825 på en kapplöpningsbana i Warwick arrangerade ett djurslagsmål mellan sitt lejon Nero och sex bulldoggar som blivit bestående. Lejonet vägrade slåss och i stället fick Wombwell släppa in ett annat lejon, William, som tog kål på hundarna. Detta lär ha skapat ramaskri i samtiden. Men har denna kamp verkligen ägt rum? Det ifrågasätter socialhistorikern Shaun Villiers Everett

i sin bok *George Wombwell (1777–1850): Celebrated Menagerist*, vol. 1. *Events at Warwick* (Wombwell Collection, 2016). Han har gått igenom samtida nu digitaliserade källor, i synnerhet tidningsmaterial, och ställer sig tvivlande till att något lejon-hund-slagsmål överhuvudtaget ägde rum i Warwick. Det är en viktig pusselbit för vår kunskap om människa-djur-relationer i 1800-talets England. Synd att den lilla boken, strängt taget ett enkelt hemmasnickrat häfte tryckt med stora typsnitt, är så taffligt gjord. Tillsammans med volym 2, som ännu inte kommit ut, kunde författaren ha gjort en liten trevlig bok, men nu har det blivit en lång essä som hade gjort sig bättre i en historisk tidskrift av något slag.

DJURPARKER OCH MENAGERIER. Äldre tiders djurparker och menagerier lockar allt fler historiker. Det är framför allt i Tyskland som undersökningar av djurparkernas historia fått akademisk burskap. Trots att många arkiv förstörts av bränder och krigshändelser i Tyskland har det ändå funnits ett rikligt källmaterial att utgå ifrån. Till en av de flitigaste historikerna av en yngre generation hör Mustafa Haikal, som ofta med Leipzig zoo som utgångspunkt publicerat åtskilliga monografier. År 2016 utkom *Unheimliche Nähe: Menschenaffen als europäische Sensation* (Passage-Verlag). Intresset för människoapor går i Europa långt tillbaka, som Gunnar Broberg en gång visade i sin avhandling. För Linné hade de ett särskilt intresse, som bland annat kom till uttryck i disertationen *Anthropomorpha* (1760). Haikals bok berättar om de människoapor, i synnerhet orangutanger och schimpanser, senare också gorillor, som forskningsresande mötte, som zoologer beskrev och de som fördes till Europa och blev föremål för forskares, läkares och en sensationslysten djurparkspubliks intressen. Boken innehåller dessutom ett hundratal illustrationer, teckningar, gravyrer och litografier, som läsaren gärna uppehåller sig vid. Det är en lång och komplex historia som sträcker sig från 1500-talet fram till förra sekelskiftet. Självfallet uppmärksammas också Linné i denna innehållsdiga volym. Vill man läsa om svenska djurparker respektive ambulerande menagerier i Sverige under 1800- och 1900-talet återfinns texter i *Fataburen* 2016 respektive museiårsboken *Uppland* 2016.

Ett arbete som närmast kan karakteriseras som en kulturhistorisk uppslagsbok är *Tiere: Kulturwissenschaftliches Handbuch unter redaktion av Roland Borgards* (J.B. Metzler Verlag, 2016). Redaktören anknyter i sin inledning till en forskningstradition som han karakteriserar som "cultural animal studies" där tidens koryféer som DeMello, Haraway, Kalof, Latour, Ritvo med flera lyfts

fram. Den täta texten och det fina typsnittet gör boken svårläst. Men man kan anstränga sig för det finns gott om intressanta miniessäer under uppslagsord som djuretik, jaktens historia, husdjurens historia, djurmedicinens historia, djur i konsten, djur i litteraturen, djur och film och djurskyddets historia, men här finns också en rejäl översikt om djurparkernas historia, författad av konstvetaren och landskapshistorikern Christina Katharina May. Med andra ord en häändig handbok att ha till hands för den som är intresserad av kulturzoologi.

Ingvar Svanberg

Notiser och meddelanden

SMÅTT OCH GOTT. Festskriftsgenren lever livligare än någonsin. I den massiva *Humanitas* (2017), en festskrift till lundalatinaren Arne Jönsson, finns uppsatser med intresse för *SLÅ*:s läsare, som festföremålets syster Ann-Mari Jönsson bidrag ”Jungius brev till Linné – cum Musam Cliffortianam memoriae proderet”. Latinlektorn Cajsa Sjöberg tar upp linnélärjungen Eric Gustaf Lidbeck – han med odlingen av mullbärsträd i Lundagård – ”De lidbeckio et natura durabili”, bidraget är helt skrivet på latin. Slutligen latinprofessorn i Stockholm Hans Aili med en genomgång av Petrus Artedis *Ichthyologia*, vars översättning sedan länge är på väg. De övriga cirka 40 uppsatserna får förbli onämnda. I *Lychnos* 2016 finns en uppsats av Ingela Pehrson Berger om Linnés dissertation *Miracula insectorum*, vidare en om tyska översättningar av Thunbergs resor av Andreas Önnersfors. Den göteborgska oerhört oförutsägbara tidskriften *OEI* ägnar ett dubbelnummer 73–74 åt hundralet uppsatser på det gemensamma temat ”Trädgård” omfattande 650 sidor i folio. Det följande, nummer 75, har temat ”Natur” men når bara upp till ett halvt tusende. I båda fallen något att försjunka i för den sanne *SLÅ*-iten. I *Tidskrift för kulturforskning* 15:2 (2016) skriver Britta Brenna, ”Samlingens poesi”, mer specifikt om Morten Thrane Brünnich och Johan Christian Fabricius och den linneanska samlarmetoden. Vår medarbetare Ingvar Svanberg växlar mellan gulliga kaniner – se denna årgång av *SLÅ* – och obehagliga iglar. Tillsammans med Madeleine Bonow behandlas de senare under titeln ”Urbanponds for Breeding Medicinal Leeches (*Hirudo medicinalis* Linnaeus, 1758) in Sweden” i *META. Historiskarkeologisk tidskrift* 2017. I *Anthropos*, etthundratolftte år-

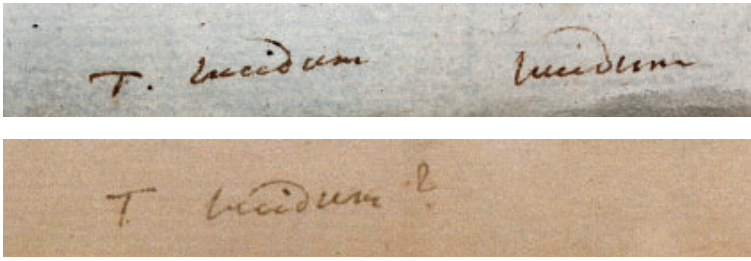
gången, samarbetar han med Sabira Ståhlberg i uppsatsen "Wildmen in Central Asia", där såväl Linné som Johan Peter Falck figurerar. Fortsättning följer.

UR MEDIEFLÖDET. Projektet "Stobaeus' cabinet of curiosity: Emotions, 'curiosa' and collecting in early modern Sweden and beyond" avhölls i Lund 4–6 oktober, den första av tre tematiska workshops arrangerade av arkeologen Magdalena Naum (Århus) och Jaqueline Van Gent (Australien). På schemat stod bland annat Ole Worm, den tidigmoderna Wunderkammer och samlandet under tidigmodern tid och i linneansk anda. Bland talarna fanns svenska historiker som Håkan Håkansson, Matthew Norris och Hanna Hodacs. Stadra teater, vid Stadra herrgård mellan Nora och Grythyttan, firar 2017 sitt tjugoförårsjubileum med musikteaterföreställningen "Arabia Felix" om Peter Forsskål. I *New York Times* publicerades den 16 maj 2017 resereportaget "A Botanist in Swedish Lapland" av James Prosek som tillsammans med en liten utvald grupp gått i Linnés fotspår, det vill säga tog bilen men åt pinnbröd, slickade i sig björksav och smaksatte med lingonsylt. Med helikopter tog man sig från Kvikkjokk till Staloluokta över Tarradalen. Prosek, som håller på med en bok om hur och varför vi namnger och ordnar naturen, fick mycket att tänka på. I radioprogrammet "Fråga musikprofessorn" undrade Ulf Marken vilka historiska personer som fått mest komponerad musik knuten till sig. Själv känner han mer än femtio med anknytning till Linné. Musikprofessorn kontrade med namn som Julius Caesar, Franscesca da Rimini och drottning Elisabeth. Gabriel Hööks "Linnés polonäs", framförd av Väsen, spelades i augusti 2017. Mer musik: Henrik Strindberg, "Neptuni åkrar" (titeln efter en passage i Öländska resa 1741) beställt av Stockholms konserthus 2006. Ytterligare ett verk från jubileet är Anders Hellqvist "Winter light" skrivet för Norrbotten NEO. John Glovers "Natural systems" för basbariton och kammarorkester "is our attempt to create a 'Wonder cabinet' donated to Linnaeus's life and work" – allt möjligt att lyssna på via Nätet, som är fullt med linneana.

Gunnar Broberg

ADDITION to "Material with Linnaeus' hand in Linnémuseet." In *SLÄ* 2010, pp. 145–157, I published some sheets which has been preserved at the Linnaeus museum in Uppsala. Recently another sheet has appeared which has been transferred to Museum of Evolution in Uppsala. The material is *Teucrium*

Left: *Teucrium lucidum* at Museum of Evolution (UPS). Uppermost picture: Enlargement of text. Above: LINN 722.29 *Teucrium lucidum* (Herb Linn), Linnean Society of London.

lucidum according to Linnaeus' handwritten text at the bottom of the sheet. A sheet from The Linnean Collections of the Linnean Society of London, sheet LINN 722.29, *Teucrium lucidum* (Herb Linn), shows a similar handwriting.

Roland Moberg

SKÅNSKA LINNÉSÄLLSKAPET. SkåL for i österled på krita. Ett 40-tal Linné-entusiaster embarkerade bussen för Skånska Linnésällskapets (SkåL) vårexkursion den 14 maj. Den gick i österled med Maltesholm som första anhalt. Deltagarna njöt av den magnifika slottsparken, som också hyser ett orangeri där enligt Linné Sveriges första bananer odlades. Bäckaskogs slott var nästa mål, där lunchen intogs. Bäckaskog var ursprungligen ett kloster grundat på 1200-talet. Efter reformationen hade slottet flera ägare, bland annat Oskar I som 1853 överlät det på kronprins Karl, sedermera Karl XV. På Bäckaskog mötte en närboende upp, bokhistorikern Björn Dal, som kunde berätta om Linnés skildring av fisket i den så kallade ålarännen mellan Ivösjön och Oppmannasjön. Dagens huvudmål var Ivön. Paleontologen Elisabeth Einarsson vid Lunds universitet gav deltagarna en introduktion till besöket på Ivö klack. I den så kallade Kristianstadsbassängen har forskare hittat fossil från dinosaurier, marina vertebrater och evertebrater, som levde i en kustnära skärgårdsmiljö för ungefär 80 miljoner år sedan (krita). Med hjälp av fossilfynd kan paleontologerna i rekonstruera ekosystemet och åldersbestämma växter, djur och klimat. Fossil kan användas som en slags tidsmaskin visste Einarsson att berätta. Hon hade hjälp vid guidningen av doktor Agata Jurkowska, polsk

gästforskare och specialist på senkretaceiska mollusker. Ett originellt fynd förevisades, där en rovdinosaurie huggit i en skelettdel. Tandens och benbitens huggmärken återfanns ihop. Trakten är också inom paleontologin känd för sina svanhalsödlor. Innan vägfärjan tog deltagarna tillbaka till fastlandet, så släpptes de loss på fossiljakt i kaolinbrottet. Ansvariga har här sett till att skala bort jordlagret för att underlätta för skolklasser och turister att fynda bland spåren från årmiljonerna, då Kristianstadbassängen återfanns någon helt annanstans på vår jord.

Succé för Linnédagarna i Lund. SkåL inbjöd 19–20 augusti för första gången allmänheten till Linnédagarna i Lund. Ett dussin Linnéforskare, medlemmar av Sällskapet, höll föreläsningar inför ett fullsatt auditorium i Domkyrkoforum, från förmiddagen till sena eftermiddagen. Lokalen, Domkyrkoforum, hade valts, eftersom det var här, i föregångaren till denna fastighet, som Carl Linnaeus bodde inackorderad hos sin mentor medicinarprofessorn Kilian Stobaeus. Linnaeus skrev in sig som student vid Lunds universitet den 19 augusti 1727 och det är också dagen för SkåLs årsmöte. Söndagen inleddes med en vandring i Linnés fotspår i Lund med Matz Jörgensen som guide. Museichef Per Karsten tog sedan över med en visning av Zoologiska salen och Kuriosakabinettet på Lunds universitets historiska museum. På eftermiddagen följde en Linnévandring i Fågelsångsdalen, Södra Sandby, med botanisk, geologisk och ornitologisk expertis som guider. Linné var här 1728 och beskrev lyriskt dalen. Han gjorde här det första fyndet av den sällsynta växten vitskråp. Det bar sig dock inte bättre att Linné under exkursionen blev illa stungen av en insekt. Fältskären Schnell lyckades dock häva den hotande blodförgiftningen, annars hade historien kunnat ta en annan vändning. Anstormningen till alla programpunkter visar att skåningarnas intresse för Linné är i högsta grad levande. Linnédagarna kunde arrangeras genom stöd från Färs & Frosta Sparbanksstiftelse och genom ett samarbete med Svenska Kyrkan. År 2018 förlägger Skånska Linnésällskapet sitt årsmöte till Fredriksdals trädgårdar som firar 100-årsjubileum.

Christer Hjort

LINNÉS VÄNNER. Skogsbrand, industriminnen och visenthistoria i Bergslagen – om Linnés Vänners besök på Engelsbergs bruk. Medlemsökningen för Linnés Vänner visar en stadigt uppåtgående kurva, vilket givetvis är mycket positivt. Linnévännerna uppskattar uppenbarligen blandningen av praktiskt

arbete i Botaniska trädgården, olika trädgårdsevenemang, månatliga föredrag och den årliga längre bussutflykten. Den gångna våren har bjudit bland annat på föredrag med kostexperten och författaren Gunilla Lindell, som talat om till livs med Linné, där även smakprov på 1700-talsmat erbjöds, och ekonohistorikern Göran Ulväng, som diskuterat huruvida Linnés Hammarby kunde betraktas som en typisk svensk herrgård. Årets medlemsresa, som ägde rum den 19 augusti, gick denna gång till Västmanland med Engelsbergs bruk som mål. Inte mindre än 53 personer hade mött upp på morgonen för att med buss färdas i västlig riktning. Linné hade anledning att resa i Bergslagen vintern 1733–1734 för att testa sin proberkonst, det vill säga att analysera olika bergarters mineraler och metaller. Han kom nog inte till Engelsberg, men reste emellertid i närheten. Linnés Vänner for i riktning mot Sala och efter en uppskattad kaffepaus med smörgås på Måns Olds Utvårdshus intill Sala Silvergruva styrde sällskapet färden till Västerfärnebo. Där gjordes en avstickare in i skogen för att betrakta förödelsen efter den ödesdigra skogsbranden den varma sommaren 2014. Hälleskogsbrännan är ett omfattande avbränt naturreservat. Botanisten Mattias Iwarsson berättade sakkunnigt om bakgrunden till branden, dess förlopp och omfattning samt om hur skogen håller på att läka och den forskning som pågår i området. Gruppen fick se hur växter redan börjat göra sig gällande i landskapet och om hur fåglar och andra djur återkolonialiserar terrängen. Väl framme vid Engelsbergs bruk började vädret, som hittills varit regnigt och mulet, att klarna upp. En fin visning av bruksmiljön och dess anläggningar följde. Sällskapet hann också titta på en del parkträd. Efter en trevlig lunch gjordes en tur med färja ut till Oljeön, en märklig anläggning som sägs vara världens äldsta bevarade oljeraffinaderi, där man en gång i tiden framställde bland annat fotogen, som bidrog till att belysningskulturen moderniserades i de svenska hemmen. Sakkunnig guidning berättade i detalj om processerna och visade de redskap och anläggningar som hade använts på ön. Efter välbehövligt eftermiddagskaffe påbörjades hemfärden, under vilken ett litet föredrag hölls om den visentpark som på 1920- och 1930-talen hade inrättats vid Långsjön i Västerfärnebo och som hade skapats av generalkonsul Axel Ax:son Johnson för att husera överskottsexemplar av det utrotningshotade djuret från Skansen. I strålände solsken styrdes så vägen tillbaka till Uppsala, dit trötta men nöjda Linnévänner anlände på kvällen.

Ingvar Svanberg

*Inger Estham (1928–2016).
Foto: Mari-Louise Franzén.*

INGER ESTHAM. Redan 1972 blev Inger Estham, som första kvinna, ledamot av Linnésällskapets styrelse och kvarstod till 2005, en stor del av tiden som prefekt för sällskapets museum, inrymt i det hus som var bostad för Linné och hans familj. Hon var fil.lic. i konstvetenskap och teologie hedersdoktor vid Uppsala universitet. Som specialist på kyrkotextilier från medeltid till nutid blev hon avdelningsdirektör och chef för textilenheten på Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museum. Hon publicerade 1976 den viktiga boken *Kyrkliga textilier – arv, utveckling och vård* och byggde upp textilmuseet i Uppsala domkyrka. I fråga om Linnémuseet tillförde hon ytterst välkommen och nödvändig kompetens. Museets rika och värdefulla bestånd av högklassiga textilier från det linneanska hemmet, alltifrån Linnés väst och andra kläder till sänglinnen och stolstyg, dukar och servetter. Ingers stora kontaktnät med landets främsta experter inom detta område (av vilka hon själv förvisso var en) var värdefullt i detta arbete. Som prefekt drev Inger med stöd av sällskapets museiutskott från 1990-talet en helt nödvändig, omfattande upprustning av museet. Det gällde att renovera museet som helhet, att i så hög grad som möjligt återskapa 1700-talet i Linnés bostad och att förse den med diskret hållna, moderna montrar där väl valda föremål från Linnés arbetsbord och hemmets verksamhet kunde ställas ut på betryggande vis. Tack vare Ingers insatser av helt ideellt arbete ger museet nu en mycket god bild av ett burget, borgerligt 1700-talshem. Resultatet blev lika lyckat som instruktivt vilket varje besökare torde kunna intyga.

Inger var mycket musikintresserad och saknades sällan när klassisk musik framfördes i Uppsala. Under arbetet i museiutskottet lades grunden till en vänskap där några medlemmar kom att knyta varaktiga band och där Ingers

musikintresse lockade till gemensamma upplevelser. Så inspirerade hennes stora intresse för opera till årliga besök på Drottningholmsteatern och dess föreställningar, i vars nära grannskap hon själv vuxit upp. En guidad tur på Drottningholms slott gav, när det gällde textilhistoria, påtaglig inspiration också till guiderna. Inger uppskattade mycket utfärder i Mälارlandskapet och till dess kulturmiljöer och hon förhöjde alltid resan med sitt kunnande och sitt positiva väsen. Linnésällskapet vill uttrycka sin tacksamhet över Ingers stora insatser för sällskapets verksamhet.

Bengt Jonsell & Eva Willén

Foto: David Dunér.

Svenska Linnésällskapet

egna angelägenheter

Svenska Linnésällskapetets verksamhetsberättelse 2016

Året som gick: Sällskapet har under 2016 bedrivit en livaktig och aktiv verksamhet. Förberedelserna inför hundraårsjubileet 2017 har präglat styrelsens arbete. Filosofie doktorn Erik Hamberg har av styrelsen arvoderats för att författa en jubileumshistorik, och 2017 års sommarutställning skall ägnas Sällskapetets historia. Jubileet kommer att äga rum den 20 maj 2017 med festbankett i Linneanum i Botaniska trädgården. I februari 2016 fastställde styrelsen ett kostnadstak på 500 000 kronor för hundraårsjubileet, inklusive jubileumsskrift och bankett. Sällskapet har 2016, liksom tidigare år, varit en aktiv deltagare i samverkansprojektet ”Linnés Uppsala” tillsammans med Uppsala kommun, Uppsala universitet, Uppsalas linneanska trädgårdar, SLU och Destination Uppsala. Samarbetet har flutit gott och varit fruktbart för Sällskapet. Sällskapetets styrelseledamot Claes Östberg deltog under sommaren i samverkansgruppens utfärd till Råshult. Den nya entrébyggnaden i Linnéträdgården planeras vara färdigställd 2018 och Sällskapet har, framför allt genom sin styrelseledamot Lars Beskow, varit engagerat i arbetsprocessen. Erik Hamberg har, såsom en del av jubileumsfirandet, med arvodesersättning inlett arbetet med att gallra och sovra Sällskapetets i Carolina Rediviva deponerade arkiv. Till arkivet har under året överförs protokoll och handlingar för 2015. *SLÅ* för 2015 har i början av februari 2016 utsänts till medlemmarna.

Sammankomster: Årsmöte och vårsammankomst i dess efter stadgarerevisionen 2015 nya form hölls i Linnéträdgårdens orangeri den 21 maj, varvid den tidigare landshövdingen och riksdagsledamoten Hans Alsén installerades som hedersmedlem. I sitt med varma applåder mottagna tacktal redogjorde Alsén för sitt arbete med att rädda Linnéminnena i Uppsala, främst Linnéträdgården, under åren 1974–1982. Traditionsenlig vårbuffé serverades, varvid fyrtiotre medlemmar deltog. Även detta år sammanföll Sällskapetets vårsammankomst med det av ”Linnés Uppsala” organiserade firandet av Linnés födelsedag under rubriken ”Grattis Linné!” Föredrag hölls av författaren Kerstin Ekman och invigning skedde av Linnémuseets utställning om Sara Lisa Moraea. Höstsammankomsten ägde rum den 1 december i Linnésalen i Kungl. Vetenskapsakademien, varvid Staffan Müller-Wille, professor vid Exeter University och hösten 2016 Rausingstipendiat vid Uppsala universitet, talade över ämnet ”Linnaeus at Work: Information Processing in the Paper Age”. Sammankomsten följdes av middagsbuffé i Klubbvillan. Tjugotre medlemmar deltog.

Styrelsens sammansättning: Birgitta Johansson-Hedberg, ordförande (till och med 2017), Mariette Manktelow, vice ordförande (till och med 2017), Claes Östberg, skattmästare

(till och med 2019), Carl Frängsmyr, sekreterare (till och med 2017), Gunnar Broberg, redaktör (till och med 2019), Marika Hedin, museiprefekt, Jon Ågren, ledamot utsedd av Uppsala universitet, samt ledamöterna Lars Beskow (till och med 2018), Helene Lundkvist (till och med 2018), Else-Marie Friis (till och med 2017) och Karl Grandin (till och med 2018). Helene Lundkvist nyvaldes som ledamot efter Åsa Pettrén, samtliga övriga omvaldes. Carl Frängsmyr, Else-Marie Friis, Lars Beskow, Karl Grandin och Helene Lundkvist valdes på fyllnadsmandat för att styrelsens treåriga mandattider framdeles inte skall löpa ut samma år.

Styrelsens sammankomster: 9 februari, 5 april, 21 maj (konstituerande möte), 29 augusti och 3 oktober.

Valberedning: Anna Rask-Andersen, sammankallande, Lars Holmér och Marie Almquist. De båda förstnämnda omvaldes vid årsmötet, då Marie Almquist nyvaldes efter Tomas Tullberg.

Revisorer: Såsom ekonomisk revisor har under året fungerat PwC. Tomas Anderman har varit föreningsrevisor. Revisorssuppleanter har varit Mattias Iwarsson och Anja Rautenberg.

Linnémuseet: Under 2016 har Museum Gustavianum hanterat den antikvariska och administrativa delen av Linnémuseet, samt haft museivakter på plats och erbjudit visningar utanför de ordinarie sommaröppettiderna. Hemsidan har uppdaterats men en annan typ av teknisk lösning börjar behövas, som också gör hemsidan responsiv så att den anpassar sig till mobilen – numera görs de flesta sökningar för museer och liknande institutioner via mobiltelefon. En inventering av museets bildbank och tillhörande rättighetsfrågor har fortsatt, med syfte att publicera de bilder SLS har rättighet i databassystemet ALVIN; utvecklat av Uppsala universitetsbibliotek och tillgängligt online. Under sommarmånaderna har fem av Gustavianums studentguider fungerat som museivakter, och i samband med detta deltagit i såväl Gustavianums som Botaniska trädgårdens utbildningar. En biologistudent arbetade samtidigt som museivakt hos Gustavianum och guide vid Botan. 2016 års sommarutställning producerades av Gustavianum och uppmärksammade att Sara Lisa Linné föddes för 300 år sedan. Årets sammanlagda besökarantal uppgick till 28 287 (varav 3 419 var barn) en ökning från 2015 med över 4 000 besökare. Antalet betalande besökare uppgick till 11 176 (cirka fyrtio procent), vilket är en god siffra jämfört med andra svenska museer som tar entré.

Medlemsutveckling: Den 1 januari 2016 hade Sällskapet 573 medlemmar. Den 31 december samma år uppgick medlemsantalet till 505. Medlemsantalet fördelade sig på följande kategorier per 2016-01-01 respektive 2016-12-31: A Hedersmedlemmar 9, 8; B Ständiga medlemmar 31, 30; C Betalande medlemmar (svenska) 454, 403; Betalande medlemmar (utländska) 18, 15; Familjemedlemmar 61, 49.

Carl Frängsmyr

Svenska Linnésällskapets styrelse 2017

Ordförande

Birgitta Johansson-Hedberg
Roburvägen 23 A, 181 33 Lidingö
0702-18 02 83
birgittajh@telia.com

Vice ordförande

Mariette Manktelow
Lillvreta 77, 755 96 Uppsala
073-837 17 13
mm@florahistorica.se

Sekreterare

Carl Frängsmyr
Säves väg 18, 752 63 Uppsala
018-10 12 38, 070-756 69 51 (mob.)
carl.frangsmyr@uadm.uu.se

Skattmästare

Claes Östberg
Börjegatan 1 A, 753 13 Uppsala
070-541 57 79
claes.ostberg@telia.com

Redaktör

Gunnar Broberg
Östervångsvägen 34, 224 60 Lund
046-15 13 98 (bost.), 046-222 75 89 (tj.),
046-222 44 24 (fax)
Gunnar.Broberg@kultur.lu.se

Prefekt för Linnémuseet

Marika Hedin
Museum Gustavianum, Uppsala universi-
tet, Akademigatan 3, 753 10 Uppsala
018-471 21 99 (tj.), 018-471 75 72 (fax)
marika.hedin@gustavianum.uu.se

Universitetsrepresentant

Jon Ågren
Skolgatan 7, 753 12 Uppsala
018-12 12 10 (bost.), 018-471 28 60 (tj.)
jon.agren@ebc.uu.se
Utsedd av Uppsala universitet

Övriga ledamöter

Lars Beskow
Larsbergsvägen 55, 181 38 Lidingö
08-767 53 35, 070-559 56 22 (mob.)
lars.beskow@beskowark.se

Else Marie Friis
Naturhistoriska Riksmuseet, Box 500 07,
104 05 Stockholm
018-519 541 55
else.marie.friis@nrm.se

Karl Grandin
Torngatan 34, 754 23 Uppsala
karl.grandin@kva.se

Helene Lundkvist
Nya Valsätravägen 6 B, 756 46 Uppsala
018-30 13 82
helene.lundkvist@slu.se

Revisor av den ekonomiska förvaltningen
Pwc, Box 179, 751 04 Uppsala
010-212 60 35

Revisorer av föreningsformalia

Tomas Anderman
Mariedalsgatan 12, 754 53 Uppsala
018-32 60 54
tomas.anderman@telia.com

Revisorssuppleanter

Anja Rautenberg
Kungsgatan 30 A, 753 21 Uppsala
018-50 21 64 (bost.), 018-19 53 39 (tj.).
070-660 11 46
anja.rautenberg@gmail.com

Mattias Iwarsson
Malma Bergsväg 26, 756 45 Uppsala
018-30 99 73 (bost.) 018-67 22 96 (tj.)
Mattias.Iwarsson@slu.se

Valberedning

Tomas Tullberg
Mårdvägen 16, 167 56 Bromma
08-25 07 82
tomas@tullberg.net

Anna Rask-Andersen
Kyrkogårdsgatan 11, 753 10 Uppsala
018-69 40 91 (bost.), 018-611 36 50 (tj.).
070-425 06 54 (mob.), 018-51 99 78 (fax)
anna.rask-andersen@medsci.uu.se

Lars Holmer
Lingonbacka 6, 744 97 Järlåsa
Lars.Holmer@pal.uu.se

Svenska Linnésällskapets Årsskrift
Redaktör Gunnar Broberg (se ovan)

Bitr. redaktör David Dunér
Inst. för kulturvetenskaper, LUX, Box
192, 221 00 Lund

046-222 09 61 (tj.), 046-222 31 43 (fax)
David.Duner@kultur.lu.se

Linnémuseet

Besöksadress: Svartbäcksgatan 27, Uppsala
Postadress: Box 15093, 750 15 Uppsala
018-13 65 40, 018-12 65 47 (fax)
Bokningar: 018-471 28 38, bokning@botan.uu.se
Webbadress: www.linnaeus.se
E-postadress: linnemuseet@linnaeus.uu.se

Öppettider 2017: kl. 11.00–17.00 tisdag–söndag från 1 maj till 30 september. Boka-
de gruppvisningar året runt. Entré: vuxen
60 kr., gruppentré 40 kr., barn under 16
år gratis inträde tillsammans med vuxen.
För mer information kontakta bokning@
botan.uu.se, 018-471 28 38.

Svenska Linnésällskapets adress

Postadress: Box 15093, 750 15 Uppsala
Webbadress: www.linnaeus.se
Plusgiro: 55 18 55-0
Bankgiro: 625-1169
Organisationsnummer: 81 76 00-4409

Medlemsavgift 2015 är 250 kr. för medlem
boende i Sverige. 100 kr. för extra famil-
jemedlem. 350 kr. för medlem boende ut-
anför Sverige. Ständigt medlemskap kan
erhållas av fysisk person mot erläggande
av 20x årsavgiften.

Valda avhandlingar av Carl von Linné

Sällskapet har sedan 1920-talet ett pågående projekt att översätta Linnés avhandlingar till svenska. Alla avhandlingar finns i lager. Avhandlingarna beställer man enklast via Svenska Linnésällskapets hemsida: www.linnaeus.se. Klicka på Skrifter i menyraden,

och sök vidare där. Priser inklusive moms är 50 kronor. Frakt och emballage tillkommer. Med bokförsändelsen kommer en faktura med 30 dagars betalningstid. Det går också bra att beställa skriftligen till Svenska Linnésällskapet, Box 15093, 750 15 Uppsala.

1. Botaniska exkursioner i trakten av Uppsala (Herbationes Upsalienses). 1921. *Nytryck 1998, 2008.*
2. Växternas förvandling (Metamorphosis plantarum). 1921.
3. Växternas sömn (Somnus plantarum). 1921.
4. Amman som styvmoder (Nutrix noverca). 1947.
5. Hinder för läkekonsten (Obstacula medicinae). 1948.
6. Observationer till materia medica (Observationes in materiam medicam). 1949.
7. Sjukdomsgrupperna (Genera morborum). 1949.
8. Granskning av de enkla läkemedlen ur växtriket (Censura medicamentorum simplicium vegetabilium). 1950.
9. Två sömrlandsfloror (Flora Åkeröensis & Pandora et Flora Rybensis). 1950.
10. Officinella växter (Plantae officinales). 1950.
11. Adonis Stenbrohultensis (med en inledning om Linné och Stenbrohult). 1951.
12. Den lärda världens omdöme om Med. Dr Carl Linnaei skrifter (Orbis eruditi judicium). 1952.
13. Levnadsordning vid en surbrunn (Diaeta acidularis). 1953.
14. Om vintersjukdomar (De morbis ex hyeme). 1954.
15. Läkemedlens lukt (Odores medicamentorum). 1954.
16. Levnadsordning under människans olika åldrar (Diaeta per scalam aetatis humanae). 1954.
17. Svenska vattunymfer (Najades Svecicae). 1954.
18. Pharmacopaea Holmensis. Bihang: Utkast till Materia medica 1761. 1954.
19. Elektriskt-medicinska satser (Consectaria electrico-medica). Med en inledning om Linné och elektriciteten. 1955.
20. Hantverkarnas sjukdomar (Morbi artificum). 1955.
21. Menniskans cousiner (Linnés originalmanuskript till Antropomorpha). 1955.
22. Menniskans förvandling (Metamorphosis humana). 1956.
23. Caroli Nic. fil. Linnaei Bibliotheca medica. 1956.
24. Det förändrade köket (Culina mutata). 1956.
25. Grönsakstorget (Macellum olitorium). 1956. *Nytryck 2008.*
26. Spetälska (Lepra). 1957.
27. Ålderdomen enligt Salomo (Senium Salomoneum). 1957.
28. Grunderna till hälsan (Fundamenta valetudinis). 1958.
29. Om salladsväxter (De acetariis). 1958. *Nytryck 2008.*
30. Linnés stambok (Libellus amicorum). 1958.
31. Läkemedlens smak (Sapor medicamentorum). 1958.
32. Uppsalafebern (Febris Upsaliensis). 1959.
33. Om lymfkärlen (De venis resorbentibus). 1959.

34. Om chokladdrycken (De potu chocolatae). 1959. *Nytryck 2006*.
35. Inledning till dieten. Fyra föreläsningskoncept. 1960.
36. Om dragsjukan (De raphania). 1960.
37. Om smultron (Fraga vesca). 1961. *Nytryck 2006*.
38. Promotionsprogram. 1961.
39. Tvåkönad alstring (Generatio ambigena). 1962.
40. Berusningsmedel (Inebriantia). 1963. *Nytryck 2006 i samarbete med NBV. Slutsåld*.
41. Rektorsprogram. 1963.
42. Nyttan av rörelse (Motus polychrestus). 1963. *Nytryck 2006*.
43. Den beboeliga luften (Aer habitabilis). 1964.
44. Om brödet som födoämne (De pane diaetetico). 1964. *Nytryck 2007*.
45. Nordbornas styvmoderliga Ceres (Ceres noverca arctoum). 1964.
46. Andningens dietetik (Respiratio diaetetica). 1965.
47. Om ormbett (De morsura serpentum). 1965. *Nytryck 2006*.
48. Ätliga frukter (Fructus esculenti). 1965. *Nytryck 2008*.
49. Kaffedrycken (Potus coffeae). 1966. *Nytryck 2007 i samarbete med Lindvalls kaffe*.
50. Om omväxling i födan (De varietate ciborum). 1966. *Nytryck 2008*.
51. Botanikens grundvalar (Fundamenta botanica). 1967. *Slutsåld*.
52. Medicinens dubbla nyckel (Clavis medicinae duplex). 1967.
53. Om följderna av dietetiska fel och deras behandling (De effectu et cura vitiorum diae-teticorum generali). 1967.
54. Starkt luktande läkemedel (Medicamenta graveolentia). 1968.
55. Om bruket av varm och kall mat och dryck (Circa fervidorum et gelidorum usum). 1968. *Nytryck 2008. Slutsåld*.
56. Om den kemiska metoden att undersöka läkemedlens krafter (De methodo investigandi vires medicamentorum chemica). 1969.
57. Växternas krafter (Vires plantarum). 1970. *Nytryck 2008*.
58. Ambrosiska läkemedel (Ambrosiaca). 1970.
59. Om bruket av Mentha (De menthae usu). 1971. *Nytryck 2008*.
60. Blomsteruret (Horologium plantarum). 1971. *Nytryck 2007*.
61. Sädesslagens förvandling (Transmutatio frumentorum). 1971.
62. Kvassiaveden (Lignum qvassiae). 1971.
63. Botaniska författare (Auctores botanici). 1973.
64. Om marsvin (De mure Indico). 2007.
65. Om renen (Cervus rheno). 2007.
66. Om den akademiska trädgårdskonsten (De horticultura academica). 2007.
67. Om får (Oves). 2007.
68. Om svinet (Sus scrofa). 2007.
69. Om blodigeln (De hirudine). 2007.
70. Om växterna som nybyggare (De coloniis plantarum). 2008.
71. Mossornas användning (Usus muscorum). 2008.
72. Johannesörter (Hypericum). 2008.

73. Om binnikemasken (Taenia). 2008.
74. Hybridväxter (Plantae Hybridae). 2009.
75. Resa till Kina (Iter in Chinam). 2010.
76. Purgande medel (Medicamenta purgantia). 2010.
77. Färgväxter (Plantæ Tinctoriæ). 2010.
78. Växten Alströmeria (Planta Alströmeria). 2010.
79. Rabarber (Rhabarbarum). 2011.
80. Armsalamander (Siren lacertina). 2011.
81. Medicinska droger ur djurriket (Materia medica in regno animali). 2011.
82. Skvattram (Ledum palustre). 2011.
83. Skörbjugg (Scorbutus). 2011.
84. Svenska träd (Arboretum Svecicum). 2012.

Om bidrag till SLÅ

Manuskript sänds i digital form som bifogat dokument via e-post till redaktionen. Det digitala format som bör användas är Word- eller RTF-format. Eventuella bilder till bidraget levereras digitalt. Konsultera redaktionen i förväg om lämpliga format. En artikel bör ej överstiga 60 000 tecken. Summary på engelska ska medfölja liksom uppgift på författarens akademiska grad och institutionstillhörighet. Noter numreras löpande som slutnoter. Första gången en hänvisning förekommer ska all bibliografisk information skrivas ut i enlighet med exemplen nedan. Därefter räcker det med att ange författarnamn, tryckår och sida. Vid den första hänvisningen till en bok anges förlagsort, däremot ej förlag. *SLÅ* använder inte litteraturförteckning.

Exempel: [bok] Carl von Linné, *Caroli Linnaei Diaeta naturalis 1733. Linnés tankar om ett naturenligt levnadssätt* (Stockholm, 1958), 168.

[artikel i antologi] Arvid Hj. Uggla, "Linné om öl och ölbrygd", i Bertil Nordenfelt (red.), *Svenska bryggareföreningen 75 år. Minnesskrift 1960* (Stockholm, 1960), 11.

[artikel i tidskrift] Tycho Tullberg, "Linnés Hammarby", *SLÅ* 1918, 14.

Artikeln inleds med artikelförfattarens namn varefter följer artikelns titel. Onödiga blankrader bör undvikas. Underrubriker markeras genom kursiv stil. Nytt stycke markeras med indrag. Undvik förkortningar. De bidrag som inte följer ovan nämnda råd returneras med begäran om korrigerings. Redaktionen förbehåller sig rätten att, i samråd med författaren, göra nödvändiga ändringar i insända bidrag. Redaktionen ansvarar inte för bidrag som inte uttryckligen har beställts. Artikelförfattare får kostnadsfritt 25 särtryck av sitt bidrag. Textbidrag skickas till biträdande redaktör, professor David Dunér, Inst. för kulturvetenskaper, LUX, Box 192, 221 00 Lund. E-post: David.Duner@kultur.lu.se. Telefon: 046-222 09 61. Bidrag för nästa volym av *SLÅ* måste vara redaktionen tillhanda senast den 1 juni 2018.

